ALANKARA BODHODYA

ଅଳଂକାରବୋଧୋଦୟ

ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥକବିରାଜ କୃତ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ଗ୍ରନ୍ଥ ଶ୍ରୀଯୁତ
ଶ୍ରୀସୁଚଳଦେବୋ ପାଧିକ ବାସ୍ତୁଦେବାଭିଧେୟ
ବାମଣ୍ଡାଧିପତିଙ୍କ

ଦ୍ୱାରା

ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ଏବଂ ଶ୍ରୀଯୁତ ପଣ୍ଡିତବର
ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂଶୋଧିତ ହୋଇ
ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା

ସାହିତ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ରସାନଭିଜ୍ଞଃ
ସାକ୍ଷାତ୍ପଶୁଃ ପୁଚ୍ଛବିଷାଣହୀନଃ ।
ତରତ୍ୟସୌ ଯତ୍ତୃଣାନାଭୁଙ୍କ୍ତେ
ପରଂ ପଶୁନାମିହ ଭାଗ୍ୟମେତତ୍ ।

ବାମଣ୍ଡା

ଦେବଦୁର୍ଗସ୍ଥ ଜଗନ୍ନାଥବଲ୍ଲଭ ପ୍ରେସରେ ମୁଦ୍ରିତ ହେଲା

BAMRA

JAGANNATHA BALLABHA PRESS

1886

ମୂଲ୍ୟ ୧୦୫ ମାତ୍ର
ଡାକ ମାହାସୁଲ ୧୦

ପ୍ରାକ୍-ସୂଚନା

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ଏକ ଅନନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ପୁସ୍ତକ । ଏହାର ପ୍ରଶଂସାରେ ରାଧାନାଥ ପ୍ରମୁଖ ଶତମୁଖ । ସେ ବଙ୍ଗଳାରେ ମଧ୍ୟ ଏରୂପ ପୁସ୍ତକ ଦେଖିନଥିବାର ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଡକ୍ଟର ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟଙ୍କ ମତ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ – ''ପୁରାତନ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ତିରୋଧାନ ଓ ଆଧୁନିକ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଏଇ ଯୁଗ-ସନ୍ଧିବେଳେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଏପରି ଏକ ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚନାମୂଳକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥର ଐତିହାସିକ ଆବଶ୍ୟକତା ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ଥିଲା, ତାହା ଆଦୌ ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇନପାରେ ।'' (ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ) ଏ ପୁସ୍ତକଟି ପ୍ରଥମେ ବାମଣ୍ଡା ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ ପ୍ରେସ୍‌ରେ ୧୮୮୬ରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ସମକାଳୀନ ପତ୍ରିକା ଉତ୍କଳଦୀପିକା ଏ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସ୍ୱାଗତ କରିଛି ।

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟର ଅନେକ ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟରୁ ଉତ୍କଳଦୀପିକା – ୧୦.୭.୧୮୮୬ ; ବାଲେଶ୍ୱର ସଂବାଦ ବାହିକା (୧୯/୨୮) ଓ ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ (୨/୬-୭)ରେ ପ୍ରକାଶିତ ମଧୁସୂଦନ ରାଓଙ୍କ ଆଲୋଚନା ଏଥିସହିତ ପତ୍ରସ୍ଥ କରାଗଲା । ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟର ବିଜ୍ଞାପନ ସୁଢ଼ଳ ଦେବଙ୍କ ନିଜସ୍ୱ ଲେଖା ହୋଇଥିବାରୁ ଉତ୍କଳଦୀପିକା (୨୧/୨୬)ରୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରାଗଲା । ବାହିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟର ସମାଲୋଚନାର ପ୍ରତି-ସମାଲୋଚନା ଶ୍ରୀ-ବାମଣ୍ଡା ସଂସ୍କାରକ ୩୨ ସଂଖ୍ୟାରେ କରନ୍ତି । ଏହାରି ଉପରେ ବାହିକା ପ୍ରକାଶିତ ମତକୁ ପାଠକଙ୍କ ଅବଗତି ପାଇଁ ସ୍ଥାନିତ କରାଗଲା । ସଂସ୍କାରକର ଲେଖାଟି ସଂଗ୍ରହ ହୋଇପାରିନଥିବାରୁ ଦୁଃଖିତ ।

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟର ଉତ୍ତର ସୃଷ୍ଟି ରୂପେ ବାମଣ୍ଡାରୁ ସୁଢ଼ଳଦେବଙ୍କ ପ୍ରରୋଚନାରେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡା ଅଳଙ୍କାର ଚନ୍ଦ୍ରିକା (୧୮୮୭) ରଚନା କରନ୍ତି । ଏଥିରେ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ୱରୂପ ପଦ୍ୟାକାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସୁଢ଼ଳଦେବଙ୍କ ଆତ୍ମଜ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଦେବ 'ଅଳଙ୍କାର ସାର' ରଚନା କରି ପିତୃଦେବଙ୍କ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତି ।

– ସଂପାଦକ ।

'ଅଳଂକାରବୋଧୋଦୟ'ର ସୂଚୀପତ୍ର

	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
	ଭୂମିକା	୮୨
	ମନ୍ତବ୍ୟ (ରାଧାନାଥ ରାୟ)	୮୪
(୧)	ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ : (କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ) କାବ୍ୟଫଳ, କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ, ରସଲକ୍ଷଣ	୮୫
(୨)	ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ : (ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ) ବାକ୍ୟଲକ୍ଷଣ, ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଂକ୍ଷା, ଆସତ୍ତି, ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ, ମହାବାକ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ, ପଦସ୍ୱରୂପ, ବାଚ୍ୟାର୍ଥ, ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଆର୍ଥୀବ୍ୟଞ୍ଜନା, ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟାକ୍ଷାବୃତ୍ତି ।	୮୬
(୩)	ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ : (ରସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ) ରସନିର୍ଣ୍ଣୟ, ବିଭାବ, ନାୟକ ଲକ୍ଷଣ ଓ ଭେଦ, ନାୟକର ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଗୁଣ, ନାୟିକା ଲକ୍ଷଣ ଓ ତଦୀୟଭେଦ, ଉଦ୍ଦୀପନ, ଅନୁଭାବ, ସାତ୍ତ୍ୱିକାନୁଭାବ, ବ୍ୟଭିଚାରୀ, ସ୍ଥାୟିଭାବ, ରସଭେଦ, ଶୃଙ୍ଗାର, ହାସ, କରୁଣ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ, ବୀଭତ୍ସ, ଅଦ୍ଭୁତ, ଶାନ୍ତ, ବତ୍ସଳ, ରସବିରୋଧୀ ।	୯୩
(୪)	ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ : (ଦୋଷ ନିରୂପଣ) ଦୁଃଶ୍ରବତା, ବ୍ରୀଡା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅମଙ୍ଗଳ ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅନୁଚିତାର୍ଥତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତା, ଅପ୍ରତୀତତ୍ୱ, ନେୟାର୍ଥତା, ନିହତାର୍ଥତା, କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ, ବିରୁଦ୍ଧ ମତିକାରିତା, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବାଚକତା, ଅବିମୃଷ୍ଟବିଧେୟାଂଶ ।	୧୦୧

ବାକ୍ୟଦୋଷ – ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ, ଜୁଗୁପ୍ସା ବ୍ୟଞ୍ଜକାଶ୍ଳୀଳତା, ଅନୁଚିତାର୍ଥ । ପଦାଂଶ ଦୋଷ – ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ, ଅଶ୍ଳୀଳତା, ନିହତାର୍ଥତା, ଅବାଚକତ୍ୱ, ନେୟାର୍ଥ ।

କେବଳ ବାକ୍ୟଗତଦୋଷ– ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା, ଅଧିକପଦତା ନ୍ୟୂନ ପଦତା, କଥିତପଦତା, ସମାପ୍ତପୁନରାଉତ, ଅର୍ଥାନ୍ତରୈକପଦତା, ସନ୍ଧିରେ କଷ୍ଟତା, ଅକ୍ରମତା, ଭଗ୍ନ ପ୍ରକ୍ରମତା, ବାଚ୍ୟାଭିଧାନ ଅଭବନ୍ମତସମ୍ବନ୍ଧିତା, ଅମତ ପରାର୍ଥତା, ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ୍ୟାଗ, ଅସ୍ଥାନପଦତା, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ, ସନ୍ଧିରେ ଅଶ୍ଳୀଳ, ପତତ ପ୍ରକର୍ଷତା, ସନ୍ଧି ବିଶ୍ଳେଷତା, ହତ ବୃତ୍ତତା, ଆହତ ବିସର୍ଗତା, ଲୁପ୍ତବିସର୍ଗତା, ଗର୍ଭିତତା, ଅସ୍ଥାନ ସମାସତା ।

ଅର୍ଥ ଦୋଷ– ଅପୁଷ୍ଟତା, ପୁନରୁକ୍ତତା, ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧତା, ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା, ସାକାଂକ୍ଷତା, ସହଚରଭିନ୍ନତା, ଦୁଃଶ୍ରମତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତା, ବ୍ୟାହତତା, ଅନବୀକୃତତା, ନିର୍ହେତୁତା, ପ୍ରକାଶିତ ବିରୁଦ୍ଧତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବିଶେଷେ ବିଶେଷ, ବିଶେଷେ ଅବିଶେଷ, ବିଧ୍ୟୁକ୍ତତା, ଅନୁବାଦାୟୁକ୍ତତା, ଅଶ୍ଳୀଳତା, କଷ୍ଟତା, ଆସ୍ଥାନଯୁକ୍ତତା, ନିର୍ମୁକ୍ତ ପୁନରୁକ୍ତତା, ନିୟମେ ଅନିୟମ, ଅନିୟମେ ନିୟମ ।

ରସ ଦୋଷ– ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତି, ସ୍ଥାୟୀଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା, ସଞ୍ଚାରୀସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା, ଅନୁଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ବିଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ପରିପନ୍ଥିରସର ଅଙ୍ଗ ଓ ବିଭାବାଦିର ପରିଗ୍ରହ, ଅକାଣ୍ଡେ ପ୍ରଥନ, ଅକାଣ୍ଡେ ଚ୍ଛେଦ, ପୁନଃପୁନଃଦୀପ୍ତି, ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ, ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ, ଅଙ୍ଗର ଅତିବିସ୍ତାର, ପ୍ରକୃତି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ, ଅର୍ଥର ଅନୌଚିତ୍ୟ ।

ଅଳଙ୍କାର ଦୋଷ– ଉପମାରେ ଅସାଦୃଶ୍ୟ, ଉପମାରେ ଅସମ୍ଭବ, ଜାତିନ୍ୟୂନତା, ପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା, ଜାତିପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା, ପଦତ୍ରୟ ଯମକରେ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱ, ଶବ୍ଦର ଉତପ୍ରେକ୍ଷାଦ୍ୟୋତକତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଅବାଚକତ୍ୱ, ଅନୁପ୍ରାସରେ ବୃତ୍ତିବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିକୂଳ ବର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ, ଉପମାଳଙ୍କାର ସାଧାରଣ ଧର୍ମର କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅଧିକତା ଓ ନ୍ୟୂନତା, ଉପମା, ଉପମେୟ ଦୁହିଁକର ଲିଙ୍ଗାଦିଭେଦ ଦୋଷ, ଅନୁପ୍ରାସର ବୈଫଲ୍ୟେ ଅପୁଷ୍ଟତା, ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାରେ ପୁନରୁକ୍ତି, ଅନୁପ୍ରାସରେ ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ, ବକ୍ତାର କ୍ରୋଧରେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱଗୁଣ, ସୁରତାରମ୍ଭ ଗୋଷ୍ଠ୍ୟାଦିରେ ଅଶ୍ଳୀଳତ୍ୱ ଦୋଷ,

ନିହତାର୍ଥତା ଓ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଏ ଦୁହେଁ ଶ୍ଳେଷାଦିରେ ଅଦୋଷ, ବକ୍ତା ଓ ବାଚ୍ୟ ଏ ଦୁହେଁ ସ୍ପଷ୍ଟସ୍ଥଳେ ଅପ୍ରତୀତ୍ୱ ଗୁଣ, ଆପଣାଦ୍ୱାରା ପରାମୃଷ୍ଟସ୍ଥଳେ ଅପ୍ରତୀତ୍ୱ ଗୁଣ, ପୁନରୁକ୍ତତା ଗୁଣ, ବୈୟାକରଣ ବକ୍ତାରେ କଷ୍ଟତ୍ୱ ଗୁଣ, ବୈୟାକରଣ ବାକ୍ୟାର୍ଥରେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ, ଅଧମୋକ୍ତିରେ ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱ ଗୁଣ, ନିର୍ହେତୁତା, ଖ୍ୟାତାର୍ଥରେ ଗୁଣ, କବିମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାରରେ ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ ଗୁଣ, ଧନୁର୍ଜ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦରେ ପୁନରୁକ୍ତି ଗୁଣ, ଆନନ୍ଦାଦି ଉକ୍ତିରେ ନ୍ୟୂନପଦତା ଗୁଣ, ନ୍ୟୂନପଦତା କୌଣସିଠାରେ ଅଦୋଷ ଓ ଅଗୁଣ, ଅଧିକ ପଦତାଗୁଣ, ପୁନରାଉତା କୌଣସିଠାରେ ଅଦୋଷ ଓ ଅଗୁଣ, ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ଗର୍ଭିତତା ଦୋଷ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ପୁଷ୍ଟସ୍ଥଳେ ଗୁଣ, ପତତି ପ୍ରକର୍ଷତା, କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଗୁଣ, ଅନୁଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ରଚନାର ଅନୁଚିତସ୍ଥଳେ ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନେ ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା ଦୋଷରେ ଅଦୂଷିତ, ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନେ ଯାହା ସହିତରେ ବିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବେ ତାକୁ ବାଧ କରି କହିଲେ ଗୁଣ ହେବେ । ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱା-ଦିମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଅଦୋଷ ।

(୫) ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ : ୧୨୭

(ଗୁଣ ନିରୂପଣ)

ଗୁଣ ନିରୂପଣ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣ, ଓଜ ଗୁଣ, ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ ।

(୬) ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ : ୧୨୮

(ଅଳଙ୍କାର ନିରୂପଣ)

ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର — ପୁନରୁକ୍ତବଦାଭାସ, ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ଲାଟାନୁପ୍ରାସ, ଯମକ, ବକ୍ରୋକ୍ତି, କାକୁ ବକ୍ରୋକ୍ତି, ଭାଷାସମ, ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ, ସଭଙ୍ଗ, ଶ୍ଳେଷ, ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ, ଚୂତାକ୍ଷର, ଦତ୍ତାକ୍ଷର, ଚୂତଦତ୍ତାକ୍ଷର ।

ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର— ଉପମାଳଙ୍କାର, ଅନନ୍ୱୟାଳଂ, ଉପମେୟୋପ-ମାଳଂ, ପ୍ରତୀପାଳଂ, ରୂପକାଳଂ, ପରିଣାମାଳଂ, ଉଲ୍ଲେଖାଳଂ, ସ୍ମରଣାଳଂ, ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂ, ସନ୍ଦେହାଳଂ, ଅପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ, ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଅତିଶୟୋକ୍ତି, ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା, ଦୀପକାଳଂ, ପ୍ରତିବସ୍ତୂପମାଳଂ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାଳଂ, ନିଦର୍ଶନାଳଂ, ବ୍ୟତିରେକାଳଂ, ସହୋକ୍ତିଅଳଂ, ବିନୋକ୍ତିଅଳଂ, ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଂ, ପରିକରାଳଂ, ପରିକରାଙ୍କୁରାଳଂ, ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାଳଂ, ପ୍ରସ୍ତୁତାଙ୍କୁରାଳଂ,

ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି ଅଳଂ, ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂ, ଆକ୍ଷେପାଳଂ, ବିରୋଧା ଭାସାଳଂ, ବିଭାବ ନାଳଂ, ବିଶେଷୋକ୍ତ୍ୟଳଂ ଅସମ୍ଭବାଳଂ, ଅସଙ୍ଗତି ଅଳଂ, ବିଷମାଳଂ, ସମାଳଂ, ବିଚିତ୍ରାଳଂ, ଅଧିକାଳଂ, ଅଳ୍ପାଳଂ, ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଳଂ, ବିଶେଷାଳଂ, ବ୍ୟାଘାତାଳଂ, କାରଣମାଳଂ, ଏକାବଳୀ ଅଳଂ, ମାଳଦୀପକାଳଂ, ସାରାଳଂ, ଯଥାସଂଖ୍ୟାଳଂ, ପର୍ଯ୍ୟାୟାଳଂ, ପରିବୃତ୍ତ୍ୟଳଂ, ପରସଂଖ୍ୟାଳଂ, ବିକଳ୍ପାଳଂ, ସମୁଚ୍ଚୟାଳଂ, ସମାଧିଅଳଂ, ପ୍ରତ୍ୟନିକାଳଂ, କାବ୍ୟାର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟଳଂ, କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗାଳଂ ଅର୍ଥାନ୍ତର ନ୍ୟାସାଳଂ, ବିକସ୍ୱରାଳଂ, ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତ୍ୟଳଂ, ସମ୍ଭାବନାଳଂ, ମିଥ୍ୟାଧ୍ୟ-ବସିତାଳଂ, ଲଳିତାଳଂ, ପ୍ରତ୍ୟୁର୍ଷଣାଳଂ, ବିଷାଦାଳଂ, ଉଲ୍ଲାସାଳଂ, ଅବଜ୍ଞାଳଂ, ଅନୁଜ୍ଞାଳଂ, ଲୋକଂ, ତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂ, ପୂର୍ବରୂପାଳଂ, ଅତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂ, ଅନୁଗୁଣାଳଂ, ମିଳିତାଳଂ, ସମାନ୍ୟାଳଂ, ଉନ୍ମୀଳିତାଳଂ ବିଶେଷକାଳଂ, ଚିତ୍ରୋତ୍ତରାଳଂ, ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତ୍ୟଳଂ, ଅତ୍ୟୁକ୍ତିଅଳଂ, ନିରୁକ୍ତିଅଳଂ, ହେତ୍ୱଳଂ ।

(୭) ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ : ୧୫୦

(ଧ୍ୱନି ନିରୂପଣ)

ଧ୍ୱନି ନିରୂପଣ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି, ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟଧ୍ୱନି, ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ବସ୍ତୁରୂପ ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ଅଳଂକାରରୂପ ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାରଧ୍ୱନି, ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ଅଳଙ୍କାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ୱନି, କବିପୌଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାରଧ୍ୱନି, କବିପୌଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ୱନି, କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ୱନି କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି, ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ୱନି, ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି ଧ୍ୱନି ୫୩୫୫ ପ୍ରକାର

ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ— ଇତରାଙ୍ଗ ଗୁଣୀଭୂତ, କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ, ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ, ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ତୁଲ୍ୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଅସ୍ଫୁଟ, ଅଗୂଢ଼, ଅସୁନ୍ଦର ।

ଭୂମିକା

ସାହିତ୍ୟୀ ଦରଦର୍ପଣ ପ୍ରବିଲ ସଦ୍‌ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଭାଷା କୃତି-
ପ୍ରତ୍ୟାସକ୍ତଧିୟା ବିବିସୁ ହୃଦୟାହ୍ଲାଦ ପ୍ରଦାନାର୍ଥନା ।
ବାମଣ୍ଡା ବସୁଧା ଧିପେନ କୃତିନା ଶ୍ରୀ ବାସୁଦେବେନ ଚ
ପ୍ରାୟଃସାର ବିବୋଧନାୟ ବିଦଧେଽଳଂକାର ବୋଧୋଦୟଃ ।

ଅଧ୍ୟୟନ ବିଧିରେ ପଦଜ୍ଞାନ ଓ ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଓ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଏ ତ୍ରିତୟ ପ୍ରଧାନ । ଏତନ୍ମଧ୍ୟରେ ପଦଜ୍ଞାନ ବ୍ୟାକରଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ପଦାର୍ଥଜ୍ଞାନ ତର୍କ ଶାସ୍ତ୍ରରେ, ପଦପଦାର୍ଥୋଭୟ ଘଟିତ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ହୁଏ ।

ବ୍ୟାକରଣର ପ୍ରଧାନ ସୂତ୍ରକାର ପାଣିନି, ତର୍କରେ ଗୌତମ, ଅଳଙ୍କାରରେ ବାମନ ।

ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାଚୀନ ଏବଂ ନବୀନ ପ୍ରବନ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନଗ୍ରନ୍ଥ– ଦଣ୍ଡିକୃତ –''କାବ୍ୟାଦର୍ଶ'', ଭୋଜଦେବକୃତ – ''ସରସ୍ୱତୀ-କଣ୍ଠା-ଭରଣ'', ମମ୍ମଟାଚାର୍ଯ୍ୟକୃତ – ''କାବ୍ୟ-ପ୍ରକାଶ'', ମହିମଭଟ୍ଟକୃତ – ''ବ୍ୟକ୍ତି-ବିବେକ'', ଅପ୍ପୟଦୀକ୍ଷିତକୃତ – ''ଚିତ୍ରମୀମାଂସା'' ଓ ତତ୍କୃତ ''କୁବଳୟାନନ୍ଦ'', ପୀୟୂଷବର୍ଷ (ଜୟଦେବ)କୃତ – ''ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ'', କେଶବ ମିଶ୍ରକୃତ – ''ଅଳଂକାର ଶେଖର'', ଜଗନ୍ନାଥ କୃତ – ''ରସଗଙ୍ଗାଧର'', ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜକୃତ – ''ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ'' ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟରେ ପାଠ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶାଦିରେ ସୂତ୍ର, ବୃତ୍ତି ଓ ଉଦାହରଣ ଅତୀବ କଠିନ ।

ରସ ଗଙ୍ଗାଧର ପ୍ରଭୃତିରେ ତର୍କଦ୍ୱାରା ଦୂଷଣ ଭୂଷଣାଦି ହେବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ଅତିଶୟ କଠିନ ପ୍ରାୟ, କେବଳ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ସାର ରୂପରେ କଳିତ ହୋଇଥିବାରୁ ତହିଁରେ ବୁଦ୍ଧିର ପ୍ରବେଶ ହୋଇପାରେ ।

ପରନ୍ତୁ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ସମାଲୋଚନା କରି ନଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ଦୋଷ ଗୁଣାଳଂକାର ଜ୍ଞାନ ନଥିବାରୁ ବାକ୍ୟରଚନା ପାଟବ କଦାପି ଜାତ ହୋଇ ନପାରେ । ଅତଏବ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭ ଉତ୍କଳ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞ ବିରଳ ଥିବାରୁ ପ୍ରାୟ ଭାଷାଜ୍ଞମାନଙ୍କର ରଚନାରେ ଅନେକ ଅସୁବିଧା ଘଟେ । ଯେହେତୁ ଆମ୍ଭେ ଏହି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକୁ ଭାଷା କରିବାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲୁଁ ଯେ, ସ୍କୁଲସ୍ଥ ଛାତ୍ରମାନେ ଯେବେ ଏହାକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରନ୍ତି, ତେବେ ଅନାୟାସରେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବାକ୍ୟ ରଚନା କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବେ ।

ଏହି ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ, ଅତିଶୟ ସରସ ଓ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଘଟିତ ହେବାରୁ, ତହିଁରୁ ଆମ୍ଭେ ଯେ ସବୁ କଠିନାଂଶ ଓ ଅଶ୍ଳୀଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାନଙ୍କୁ ତ୍ୟକ୍ତ କରି, କେବଳ ସୁବୋଧ ହେବା ନିମିତ୍ତ ସାର ସାର ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧୃତ କଲୁ, ଏବଂଚ ଅଶ୍ଳୀଳ ପ୍ରକରଣରେ ଯାହା କିଛି ଅଶ୍ଳୀଳ ଦେଇଅଛୁଁ ତାହା କେବଳ ବୋଧନିମିତ୍ତ ଦେଇଅଛୁଁ । ଅଥଚ ଧ୍ୱନି ପ୍ରକରଣରେ ଯେ କି ସରସ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆହୋଇଅଛି ତାହା କେବଳ ରସଶାସ୍ତ୍ର, ଧ୍ୱନିପ୍ରଧାନ ଥିବା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟବୋଧ ନିମିତ୍ତ ଦିଆହୋଇଅଛି । ପୁନଶ୍ଚ ନାଟକ, ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ରୀତି ଏହି ତିନି ପରିଚ୍ଛେଦ, ବିଶେଷରେ ଭାଷାର ଅନୁପଯୋଗୀ ହେବାରୁ ତ୍ୟାଗକଲୁଁ ଓ ଦର୍ପଣର ଅଳଙ୍କାର ପରିଚ୍ଛେଦ ବିସ୍ତୃତ ଥିବାରୁ ତଦୀୟ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କର କଠିନତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ ପ୍ରଥମ ପାଛ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କର ଦୁର୍ବୋଧତା ଶଙ୍କା କରି, କେବଳ ଜୟଦେବ କୃତ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକରୁ ଉପମାଦି ଅଳଙ୍କାରମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦର୍ଶିତ କଲୁଁ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁବାଦ କଲା ସମୟରେ ତିଗିରିୟା ରାଜଧାନୀର ଶ୍ରୀଯୁତ ପଣ୍ଡିତବର ଭୁବନେଶ୍ୱର ବଡ଼ପଣ୍ଡାଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନେକ ସାହାଯ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛୁଁ ।

ଉପସଂହାରରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ଏହି ଯେ, ଏତଦ୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିନିର୍ଗତ, ମଧୁଲୋଶମାନେ, ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ରସିକମାନଙ୍କ ରସନାଦ୍ୱାରା ଅସାରାଂଶ ପରିତ୍ୟାଗପୂର୍ବକ ଲୋଲୀହମାନ ହେବା ଆଶାରେ, ଏହି ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟକୁ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ଭାଜନରେ ପ୍ରବିଷ୍ଟ କରାଇଲୁଁ । ଇତି ।

BAMRA
FEUDATORY STATE
1886

ଶ୍ରୀଯୁତ ସୁତ୍ତଳଦେବୋପାଧିକ
ବାସୁଦେବାଭିଧେୟ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି

ମନ୍ତବ୍ୟ

ପରମ ମାନ୍ୟବର, ଶ୍ରୀଳ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ମହାରାଜ ସୁଢ଼ଳଦେବ
ମହୋଦୟ ମହନୀୟ ଚରିତେଷୁ

ସବିନୟ ନିବେଦନମିଦଂ –

ମହାରାଜ !

ଭବତ୍‌ପ୍ରେରିତ ଅଳଂକାର ବୋଧୋଦୟର ପାଣ୍ଡୁଲେଖ୍ୟ ଆଦ୍ୟୋପାନ୍ତ ପାଠକରି ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତ ହେଲି ।

ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକୁ ଆଦର୍ଶରୂପେ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ବୋଧହୁଅଇ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କଥା ଦୂରେ ଥାଉ ମୁଁ, ବଙ୍ଗଳାରେ ସୁଦ୍ଧା ଏପରି ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଦ୍ୟାବଧି ଦେଖିନାହିଁ । ଏହାର ରଚୟିତା ସଂସ୍କୃତ ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବିଶେଷ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ । ପରନ୍ତୁ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନରେ କେତେ ପ୍ରୟାସ ସ୍ୱୀକୃତ ଓ କେତେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଲୋଡ଼ିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ଅନୁଭବ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଲୋକେ ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ । କି ପ୍ରାଚୀନ କି ନବ୍ୟ ଉଭୟ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉପଯୁକ୍ତ ଉଦାହରଣମାନ ସଂକଳନ କରି ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଉପଯୋଗୀ କରିବା ବିଷୟରେ ଅଣୁମାତ୍ର ତ୍ରୁଟି କରିନାହାନ୍ତି । ଅଧିକାଂଶ ଉଦାହରଣ ଉତ୍କଳ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସଂକଳିତ ଏବଂଚ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କର ଭାଷା ଆହୁରି ସହଜ ହୋଇଥିଲେ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧିକତର ଉପଯୋଗୀ ହୁଅନ୍ତା ସତ୍ୟ – ମାତ୍ର ଭାଷା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସର୍ବ ପ୍ରକାର ଅଳଂକାରର ଓ ବିଶେଷତଃ ଶବ୍ଦାଳଂକାରର ଉଦାହରଣ ସୁଲଭ ନୁହେଁ; ତେଣୁ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଅଗତ୍ୟା ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି, ପୁଣି ତଜ୍ଜନିତ ଅସୁବିଧା ନିରାକରଣାର୍ଥ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ଥଳରେ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଲୋକମାନଙ୍କର ଅର୍ଥ ବିଶଦରୂପେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ଗୋଟିଏ ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପତ୍ତି ହେବ ଏହା ମୁଁ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ କହିବାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଅଛି । ମୋହର କେବଳ ଏତିକି ବକ୍ତବ୍ୟ ଯେ ଗ୍ରନ୍ଥର ଅବଶିଷ୍ଟ ପରିଚ୍ଛେଦମାନଙ୍କରେ ପର୍ଯ୍ୟମାଣରେ ଉତ୍କଳ ଉଦାହରଣରେ ସନ୍ନିବେଶ ନିତାନ୍ତ ବାଞ୍ଛନୀୟ ।

ସଦା ବଶମ୍ବଦ
ଶ୍ରୀ ରାଧାନାଥ ରାୟ
JOINT INSPECTOR
OF SCHOOLS, ORISSA

କଟକ
୫-୨-୮୬

ପ୍ରଥମ ପରିଚ୍ଛେଦ

କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ

ଶ୍ରୀ ଗଣେଶାୟ ନମଃ

ସକ୍ରବି ପ୍ରଣୀତ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟମୟ କାବ୍ୟାଦିର (ରଘୁବଂଶ, କୁମାର ସଂଭବ ପ୍ରଭୃତିର) ବାକ୍ୟାର୍ଥ ନିଶ୍ଚୟ ଏହି ଅଳଂକାର ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତିରେକେ ହୋଇନପାରେ; ଅତଏବ ଏହାକୁ କାବ୍ୟାଦିର ଗୋଟିଏ ଅଙ୍ଗ ବୋଲିବାକୁ ହେବ, ଏହା ହେଲେ କାବ୍ୟ-ଫଳଦ୍ୱାରା ଏହାର ଫଳବତ୍ତା; ତେବେ ପ୍ରଥମତଃ କାବ୍ୟଫଳ ଜିଜ୍ଞାସ୍ୟ । (କବିରଚିତ ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି)

କାବ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷ, ଏପରି ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତିହୁଏ, ଯଥା, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କପରି ସତ୍କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବ, ରାବଣପରି ଅସତ୍କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରିବନାହିଁ ଇତ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟାକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଓ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟରୁ କେବଳ ଚତୁର୍ବର୍ଗପ୍ରାପ୍ତି ଉତ୍ତମରୂପେ ହୁଏ ଯଥା —

ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଗୁଣବର୍ଣ୍ଣନ ସ୍ତବାଦିଦ୍ୱାରା ଧର୍ମପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଅର୍ଥପ୍ରାପ୍ତି (ଦ୍ରବ୍ୟ-ପ୍ରାପ୍ତି) ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷସିଦ୍ଧ ।

ଅର୍ଥପ୍ରାପ୍ତି ହେଲେ ସୁତରାଂ କାମପ୍ରାପ୍ତି (ଇନ୍ଦ୍ରିୟପ୍ରୀତି) ହୁଏ ।

କାବ୍ୟରୁ ଧର୍ମଫଳର ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦ୍ୱାରା ଓ ମୋକ୍ଷୋପଯୋଗୀ କାବ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ନୀରସ ବେଦଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପରିଣତବୁଦ୍ଧି ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର କେବଳ ଦୁଃଖରେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ସୁକୁମାରବୁଦ୍ଧି ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କର ପରମାନନ୍ଦ ଜନକ କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଅତଏବ କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରାକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ କି ? ଦୋଷରହିତ ଓ ଗୁଣସହିତ ଏବଂଚ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟକ୍ତାବ୍ୟକ୍ତାଳଂକାର ବିଶିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଦ୍ୱୟକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି ।

ସେ କାବ୍ୟରେ ଅନିତ୍ୟ ଦୋଷ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଯେବେ ଧ୍ୱନିରେ ଭୂଷିତ ହୋଇଥିବ ତେବେ ତାକୁ ଉତ୍ତମକାବ୍ୟ କୁହାଯିବ; କାରଣ ଏତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧେ ଧ୍ୱନିକାର କହିଅଛନ୍ତି କି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାଭୂତ ଧ୍ୱନି ଥିଲେ ତାହାର ଦୋଷ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ;

ଯେପରି ରତ୍ନମାନେ କୀଟାନୁବିଦ୍ଧ ହେଲେ ତାଙ୍କର ରତ୍ନତ୍ୱ ପରିହାର ନ ହୋଇ ଉପାଦେୟତ୍ୱର ତାରତମ୍ୟ ହୋଇପାରେ; ସେହିପରି ଶ୍ରୁତିକଟ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନେ, କାବ୍ୟର କାବ୍ୟତ୍ୱ ହାନି କରିନପାରନ୍ତି ?

ଏହି ଲକ୍ଷଣକୁ ଦର୍ପଣକାର ଅସ୍ୱୀକାରପୂର୍ବକ ରସାତ୍ମକ ବାକ୍ୟକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି ଅଙ୍ଗୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହାହେଲେ ରସ ସ୍ୱରୂପ କି ?

ରସ ଓ ଭାବ ଓ ରସାଭାବ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ରସ ବୋଲି । ଯଥା, ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସ । ଭଗବଦ୍‌ବିଷୟକ ରତି (ପ୍ରୀତି) ପ୍ରଭୃତି ଭାବ । ଶୃଙ୍ଗାରାଦି ରସମାନେ ପଶ୍ୱାଦି ବିଷୟ ହେଲେ ରସାଭାସ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କର ବିବରଣ ପଶ୍ଚାତ୍ ହେବ ।

କାବ୍ୟରେ ଶ୍ରୁତିକଟ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନେ, କାଣତ୍ୱ ଖଞ୍ଜତ୍ୱାଦି ପରି ରସର ମାଳିନ୍ୟ କରନ୍ତି; ଗୁଣ, ଅଳଙ୍କାର ଓ ରୀତି ଏମାନେ ଉତ୍କର୍ଷ କରନ୍ତି; କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ଶରୀରରେ ଗୁଣମାନେ, ମନୁଷ୍ୟର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ପରି ଓ ଅଳଙ୍କାର, କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦି ପରି, ରୀତିମାନେ ଅବୟବ ସଂସ୍ଥାନ ବିଶେଷ ପରି (ରୁଚିରାକୃତି) ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ରସର ଉତ୍କର୍ଷ କରିବାରୁ ବାକ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଉତ୍କର୍ଷ କରନ୍ତି ।
ଏମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ, ଉଦାହରଣାଦି ଅଗ୍ରେ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେବ ।
କାବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣନାମ ପ୍ରଥମଃ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ

ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ଆସତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ପଦସମୂହକୁ ବାକ୍ୟ ବୋଲି ।

ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ବିଷୟରେ ବାଧର ଅଭାବକୁ ଯୋଗ୍ୟତା ବୋଲି, ଯଥା, ''ବହ୍ନି ସିଞ୍ଚୁଅଛି'' ଏସ୍ଥଳରେ ବହ୍ନି ସହିତରେ ସେଚନର ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧର ବାଧହେବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିପାରିଲା ନାହିଁ ।

''ଜଳ ସିଞ୍ଚୁଅଛି'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ଜଳର ସେଚନ ସହିତରେ ପରସ୍ପର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିବାରୁ ଯୋଗ୍ୟତା ରହିଲା ଓ ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲା ।

ଏକପଦ ବ୍ୟକ୍ତକଲେ କ୍ରମାନ୍ୱୟ ଅନ୍ୟ ପଦମାନ ଜାଣିବାର ଇଚ୍ଛାକୁ ଆକାଙ୍କ୍ଷା ବୋଲି । ଯଥା, ''ଦେବଦତ୍ତ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି'' ଏସ୍ଥଳରେ ଜାଣିବାକୁ ପ୍ରତି ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ବିରାମ ନ ହେବାରୁ ସୁତରାଂ ''ଦେବଦତ୍ତ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି'' ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହୋଇଗଲା । ଯଦ୍ୟପି ''ଦେବଦତ୍ତ ଯାଉଅଛି'' ବୋଲାଯିବ, ତେବେ କେହି କହିବ

ଯେ ଦେବଦତ୍ତ କାହିଁ ଯାଉଅଛି, ଏଥିରେ 'ଗ୍ରାମକୁ' ଏହି ପଦ ନଥିବାରୁ ତାହାର ସ୍ପଷ୍ଟଜ୍ଞାନ ନ ହୋଇ ଜ୍ଞାନର ବିରାମ ହେବାରୁ 'ଦେବଦତ୍ତ ଯାଉଅଛି' ଏ ବାକ୍ୟଟି ନିରାକାଙ୍କକ ହେଲା ଏବଂଚ ଗୌ, ଅଶ୍ୱ, ପୁରୁଷ, ହସ୍ତୀ, ଏହିପରି ଉଚ୍ଚାରଣରେ ବାକ୍ୟତା ହୋଇ ନପାରେ; କାରଣ ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ପରସ୍ପରରେ କାହାରି ଆକାଙ୍କ୍ଷା କାହାରିଠାରେ ରହୁନାହିଁ ।

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପଦର ବ୍ୟବଧାନ ନ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧିର ଅବିଚ୍ଛେଦକୁ ଆସତ୍ତି ବୋଲି, ଯଥା, ''ଦେବଦତ୍ତ ଭୋଜନ କରୁଅଛି'', ''ପର୍ବତ ବହ୍ନିମାନ୍ ହୋଇଅଛି''

ଏ ସ୍ଥଳରେ କୌଣସି ପଦ ବ୍ୟବଧାନ ହୋଇ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚ୍ଛେଦ ନହେବାରୁ ଆସତ୍ତି ରହିଲା ଓ ବାକ୍ୟ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ କରାଗଲା ।

ଯଦ୍ୟପି ପର୍ବତ ଭୋଜନ କରୁଅଛି 'ବହ୍ନିମାନ୍ ଦେବଦତ୍ତ'' ବୋଲି କୁହାଯାଏ ତେବେ ଏସ୍ଥଳରେ ପର୍ବତ ଓ ବହ୍ନି ଏଦୁହିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ''ଭୋଜନ କରୁଅଛି'' ପଦ ବ୍ୟବଧାନ ହେବାରୁ ବୁଦ୍ଧିର ବିଚ୍ଛେଦ ହୋଇ ଆସତ୍ତିର ଭଙ୍ଗ ହେଲା । ଏହା ବାକ୍ୟମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲାନାହିଁ ।

ଏହିପରି ଯୋଗ୍ୟତା, ଆକାଙ୍କ୍ଷା, ଆସତ୍ତି ଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟ ସମୂହକୁ ମହାବାକ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ । ଅତଏବ ବାକ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର; ବାକ୍ୟ ଓ ମହାବାକ୍ୟ ।

ବାକ୍ୟ ଯଥା,

ଦେବଦତ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟାର୍ଥୀ ହୋଇ ଅଶ୍ୱଦ୍ୱାରା ଗ୍ରାମକୁ ଯାଉଅଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

ମହାବାକ୍ୟ ଯଥା,

ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ, ରଘୁବଂଶାଦି ଏମାନେ ଅନେକ ବାକ୍ୟରେ ସଂଯୁକ୍ତ ଥିବାରୁ ମହାବାକ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲେ ।

ପଦ ଯଥା,

ଅର୍ଥବୋଧକ ବର୍ଣ୍ଣକୁ ପଦ ବୋଲି ।

ଅର୍ଥ ତିନିପ୍ରକାର ଯଥା, ବାଚ୍ୟ, ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ,

ଅଭିଧାଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଲି ।

ଲକ୍ଷଣାଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବୋଲି ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବୋଲି ।

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଯଥା,

ଜଣେ ବୃଦ୍ଧ ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ବୃଦ୍ଧକୁ ଗୌ ଆଣ ବୋଲି କହିବାରୁ ସେ ଗବାନୟନ ବିଷୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲା ଏବଂଚ ଏହିକଥା ଶୁଣୁଥିଲା ଯେଉଁ ବାଳକ, ତାହାର ''ଗୌଆଣ'' ଏହି ସଂକେତଯୁକ୍ତ ଗୌ, ଶବ୍ଦରୁ ଗଳକମ୍ବଳବନ୍ତପିଣ୍ଡକୁ ଗୌ,

କୁହାଯାଏ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ ହେଲା । ଏହିପରି ଗୋ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଗଳକମ୍ବଳବନ୍ତପିଣ୍ଡ ଓ ଆନୟନ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଆହରଣ, ଏହିପରି ଘଟଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ କମ୍ବୁଗ୍ରୀବାଦିମନ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ, ଏବଂଚ ମନୁଷ୍ୟ ଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ନରବ୍ୟକ୍ତି, ପଟଶବ୍ଦର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ତନ୍ତୁମୟ ପରିଧେୟ ପଦାର୍ଥ, ଇତ୍ୟାଦି ।

କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦର ସମଭିବ୍ୟାହାରରୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧହୁଏ, ଯଥା, ''ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କମଳ ମଧରୁ ମଧୁକର ମଧୁ ପାନ କରୁଅଛି'' ଏସ୍ଥଳରେ ''ପ୍ରଫୁଲ୍ଲକମଳ'' ପଦ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରୂପରେ ଥିବାରୁ ମଧୁକର ଶବ୍ଦ ମଦ୍ୟକରକୁ ନବୁଝାଇ ଭ୍ରମର ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବୁଝାଇବାକୁ ଯୋଗ୍ୟ ହେଲା ଏବଂଚ ଆର୍ଯ୍ୟବଚନରୁ (ପ୍ରାମାଣିକ ବଚନରୁ) ଓ ସଂକେତିତାର୍ଥରୁ ମଧ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧହୁଏ; ଏହି ସଂକେତ ଜାତିରେ ଓ ଗୁଣରେ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ଯଥା, ଗୋତ୍ୱ ଜାତିରେ ସଂକେତ ଥିବାରୁ ଗୋ ପଦରୁ ଗୌ ର ଜ୍ଞାନ ହୁଏ; ଶୁକ୍ଲ, ରକ୍ତ, ନୀଳ, ପୀତାଦି ଗୁଣରେ ସଙ୍କେତ ଥିବାରୁ ଶୁକ୍ଲପଟ, ରକ୍ତଘଟ ଇତ୍ୟାଦି ଜଣାଯାଏ ଏବଂଚ ଶୁକ୍ଲଗୌ ଶବ୍ଦରୁ ରକ୍ତାଦି ଗୌ ର ଅଗ୍ରହଣ ହୁଏ ।

ଦ୍ରବ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି ବାଚି, ତହିଁରେ ମଧ ସଂକେତ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ଯଥା; ହରି, ହର, ଡିଥ୍‌ଥ, ଡବିଥ୍‌ଥ * ଇତ୍ୟାଦି ।

କ୍ରିୟାପଦ (ପାକାଦି) ତହିଁରେ ସଙ୍କେତ କରାଯାଏ ।

ଅର୍ଥ ଲକ୍ଷଣା,

ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥର ବାଧ ହୋଇ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଯେଉଁ ଆରୋପିତ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ରୂଢ଼ି ପ୍ରୟୋଜନରୁ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଲକ୍ଷଣା କୁହାଯାଏ ।

ରୂଢ଼ିରେ ଲକ୍ଷଣା ଯଥା,

''କଳିଙ୍ଗ ସାହସିକ'' ଏହି ବାକ୍ୟରେ କଳିଙ୍ଗ ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଦେଶ ବିଶେଷରୂପ ଅର୍ଥ, ତହିଁରେ ସାହସିକତ୍ୱ ଅସଙ୍ଗତ ହେବାରୁ ତାହାର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବାଧ ହୋଇ କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ସମ୍ବନ୍ଧି ପୁରୁଷମାନଙ୍କଠାରେ ଲକ୍ଷଣାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ବୋଧ କରାଗଲା । (କଳିଙ୍ଗ ଦେଶ ପୁରୁଷ ସାହସିକ ଏପରି ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲା) ।

ପୂର୍ବପ୍ରସିଦ୍ଧ ପଦମାନଙ୍କୁ ରୂଢ଼ କୁହାଯାଏ, ଯଥା; କଳିଙ୍ଗ, ପଙ୍କଜ, ମଣ୍ଡପ, ସଦ୍ଦେଶ, ମୋତିଚୂର ଇତ୍ୟାଦି ।

ପ୍ରୟୋଜନେ ଲକ୍ଷଣା ଯଥା,

''ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ'' ଏସ୍ଥଳରେ ଗଙ୍ଗା ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଜଳପ୍ରବାହ, ତହିଁରେ ଗୋପଗ୍ରାମ ରହିବାର ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେବାରୁ ଗଙ୍ଗା ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ବାଧ ହୋଇ ତାହାର ନୈକଟ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧି ତୀରରେ ଗୋପଗ୍ରାମ ଥିବାର ଲକ୍ଷଣାଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା; ଏବଂଚ ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତା ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରୟୋଜନ ।

* ଡିଥ୍‌ଥଃକାଷ୍ଠମୟୋହସ୍ତୀ, ଡବିଥ୍‌ଥ ସ୍ତନ୍ଧୟୋମୃଗଃ

ଏହି ଲକ୍ଷଣା ବୃତ୍ତିରେ ଆଠ ପ୍ରକାର ଓ ପ୍ରୟୋଜନରେ ବତିଶ ପ୍ରକାର, ଏପରି ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ।

ଏ ପଦରେ ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ଓ ବାକ୍ୟରେ ଚାଳିଶ ପ୍ରକାର ଏପରି ସର୍ବସୁଦ୍ଧା ଅଶୀତି ପ୍ରକାର ହୁଏ ।

ପଦଗତ ଯଥା,

''ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ'' ଇତ୍ୟାଦି ।

ବାକ୍ୟଗତ ଯଥା,

''ଆପଣ ଯେଉଁ ଉପକାର କଲ ତାହା କଣ କହିବା'' । ଏ ବାକ୍ୟରେ ଉପକାର ଅର୍ଥ ବୋଧ ନ ହୋଇ ଅପକାରାର୍ଥ ଜଣାଗଲା ।

ଅତଃପର ସମଗ୍ର ଲକ୍ଷଣା ଦୁରୂହ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ବାହୁଲ୍ୟ ଭୟରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ନକଲୁଁ ।

ଅଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଲକ୍ଷାର୍ଥ ନିବୃତ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ଶବ୍ଦରେ ଓ ଅର୍ଥରେ ଜଣାଯାଏ ସେହି ବୃତ୍ତି ନାମ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ କୁହାଯାଏ ।

ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦୁଇପ୍ରକାର ଯଥା, ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦାଶ୍ରୟ ଓ ଅର୍ଥାଶ୍ରୟ ହୋଇ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦୁଇପ୍ରକାର ହୁଏ ଏବଂଚ ଶବ୍ଦଜନ୍ୟ ଯେଉଁ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସେ ଦୁଇପ୍ରକାର ହୁଏ, ଯଥା, ଅଭିଧାମୂଳା ଶବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ଓ ଲକ୍ଷଣା-ମୂଳାଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ସଂଯୋଗାଦିଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥ ଶବ୍ଦରେ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଅଭିଧାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୋଲାଯାଏ ।

ସଂଯୋଗରୁ ଯଥା,

''ହରି ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ସହିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନେକାର୍ଥ ହରି ଶବ୍ଦରେ ଶଙ୍ଖଚକ୍ରର ସଂଯୋଗ ଥିବାରୁ ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଅର୍ଥକୁ ନ ବୁଝାଇ ବକ୍ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁ ରୂପାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିପ୍ର ଯୋଗରୁ ଯଥା,

''ଅଶଙ୍ଖଚକ୍ରହରି'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ପୂର୍ବରୁ ଶଙ୍ଖଚକ୍ର ଥିବା ହେତୁରୁ ଇଦାନୀଂ ଶଙ୍ଖଚକ୍ରର ବିଯୋଗରୁ ମଧ୍ୟ ହରି ଶବ୍ଦ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ନ ହୋଇ ବିଷ୍ଣୁରୂପାର୍ଥ ହେଲା ।

ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଯଥା,

''ଭୀମାର୍ଜ୍ଜୁନ'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଶବ୍ଦ ବୃକ୍ଷବାଚି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବୃକ୍ଷକୁ ନ

ବୁଝାଇ ଭୀମ ଶବ୍ଦର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ କୁନ୍ତୀପୁତ୍ର ଅର୍ଜୁନକୁ ବୁଝାଇଲା ଏବଂ ଭୀମ ଶବ୍ଦ ଭୟଙ୍କରକୁ ନ ବୁଝାଇ ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରୁ ଭୀମସେନଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିରୋଧରୁ ଯଥା,

''କର୍ଣ୍ଣାର୍ଜୁନ'' ଏ ସ୍ଥଳରେ କର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦ ଶ୍ରବଣବାଚି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜୁନ ଶବ୍ଦର ବିରୋଧୀ ଜ୍ଞାପକତ୍ୱ ହେତୁରୁ ସୂତପୁତ୍ର କର୍ଣ୍ଣଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଅର୍ଥରୁ ଯଥା,

''ସ୍ଥାଣୁଙ୍କୁ ନମସ୍କାର'' ଅତ୍ର ସ୍ଥାଣୁଶବ୍ଦ ଲଣ୍ଠାବୃକ୍ଷ ବାଚି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ନମସ୍କାର ରୂପାର୍ଥ ଥିବାରୁ ଶିବଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ପ୍ରକରଣରୁ ଯଥା,

''ସର୍ବ ଜାଣନ୍ତି ଦେବ'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ଦେବଶବ୍ଦ ଦେବତାବାଚି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକରଣ ବଶରୁ ଯୁଷ୍ମଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା; ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣ ସବୁ ଜାଣନ୍ତି ଏପରି ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲା ।

ଲିଙ୍ଗରୁ ଯଥା,

''କୁପିତ ମକରଧ୍ୱଜ'' ଅତ୍ର ମକର ଚିହ୍ନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିବାରୁ ଅନ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ମକରଧ୍ୱଜ ଶବ୍ଦ କନ୍ଦର୍ପକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ସନ୍ନିଧିରୁ ଯଥା,

''ଦେବପୁରାରି'' ଅତ୍ର ପୁରାରି ଶବ୍ଦର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଥିବାରୁ ଦେବଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟ ଦେବତାକୁ ନ ବୁଝାଇ ମହାଦେବଙ୍କୁ ବୁଝାଇଲା ।

ସାମର୍ଥ୍ୟରୁ ଯଥା,

''ମଧୁମତ୍ତ ପିକ'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ପିର ମତ୍ତତାକୁ ପ୍ରତି ବସନ୍ତର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଥିବାରୁ ମଧୁଶବ୍ଦ ମଦ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ବସନ୍ତକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଔଚିତିରୁ ଯଥା,

''ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ମୁହଁକୁ ଯାଅ'' ଏ ସ୍ଥଳରେ ମାଷ୍ଟରଙ୍କ ମୁହଁକୁ ଯିବାର ଉଚିତ ନ ହେବାରୁ ମୁହଁ ଶବ୍ଦ ମୁଖକୁ ନ ବୁଝାଇ ସମ୍ମୁଖକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଦେଶରୁ ଯଥା,

''ଗଗନରେ ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛନ୍ତି'' ଅତ୍ର ଗଗନଦେଶରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଭିନ୍ନ କର୍ପୂରାଦି ପ୍ରକାଶ ହେବାର ଅସମ୍ଭବ; ଅତଏବ ଦେଶବଳରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ଶଶୀକୁ ବୁଝାଇଲା ।

କାଳରୁ ଯଥା,

''ରାତ୍ରରେ ଚିତ୍ରଭାନୁ'' ଅତ୍ର ରାତ୍ରକାଳରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ରହିବାର ଅସଙ୍ଗତ ହେତୁରୁ ଚିତ୍ରଭାନୁ ଶବ୍ଦ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ନ ବୁଝାଇ ଅଗ୍ନିକି ବୁଝାଇଲା ।

ବ୍ୟକ୍ତିରୁ ଯଥା,

''ରଥାଙ୍ଗ ଶୋଭା ପାଉଅଛି'' ରଥାଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ଯେଉଁ ଲିଙ୍ଗରେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେବ ସେହି ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇବ, ଅର୍ଥାତ୍ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ଚକ୍ରବାକ ପକ୍ଷୀକୁ ବୁଝାଇବ । ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ରଥଚକ୍ରକୁ ବୁଝାଇବ ।

ସ୍ୱରରୁ ଯଥା,

ଏହି ସ୍ୱର ବେଦରେ ବିଶେଷ ବ୍ୟବହାର ହୁଏ, ଏଣୁ ଉଦାହରଣ ଅନାବଶ୍ୟକ ।

ଏହି ସ୍ୱର କାକୁ ହେଲେ ଯଥା,

''ମୁଁ କି ଏହାକୁ ପଢ଼ିପାରିବି ନାହିଁ'' ଅତ୍ର କାକୁଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା ଯେ ଅବଶ୍ୟ ପଢ଼ିପାରିବି ।

ଏହିପରି ମଧ୍ୟ ଅନେକାର୍ଥ ଶବ୍ଦସ୍ଥଳରେ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା ଏକ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲାରୁ ପୁନଶ୍ଚ ଶବ୍ଦ ଯେବେ ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ କହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ତାକୁ ଅଭିଧାମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନାବୃତ୍ତି ବୋଲାଯାଏ, ଯଥା, ''ଉମାବଲ୍ଲଭ ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି'' ।

ଏସ୍ଥଳରେ ଉମାବଲ୍ଲଭ ଶବ୍ଦ ନୃପତି ରୂପାର୍ଥ କହିଲା ଉତ୍ତାରୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଶିବରୂପାର୍ଥ କହିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେବ ।

ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ଯେଉଁ ପ୍ରୟୋଜନକୁ ଜାଣିବା ପାଇଁ ଲକ୍ଷଣାର ଆଦର ହୁଏ ସେହି ପ୍ରୟୋଜନ ଯେଉଁ ବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଏ, ତାକୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ଶାବ୍ଦୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୋଲାଯାଏ ଯଥା, ''ଗଙ୍ଗାରେ ଗୋପଗ୍ରାମ''

ଏଠାରେ ଗଙ୍ଗାଶବ୍ଦରୁ ଜଳପ୍ରବାହ ରୂପାର୍ଥକୁ, ଅଭିଧା ଶକ୍ତି ବୁଝାଇ ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଲକ୍ଷଣା ତଟାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇ ନିବୃତ୍ତ ହେଲା; କେବଳ ଶୀତଳତା ଓ ପବିତ୍ରତାକୁ ଲକ୍ଷଣମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବୁଝାଇଲା ।

ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା,

ବକ୍ତା ଓ ବୋଧନୀୟ ଏବଂ ବାକ୍ୟ ଓ ଅନ୍ୟସନ୍ନିଧି ଓ ବାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରସ୍ତାବ, ଦେଶ, କାଳ, କାକୁ, ଚେଷ୍ଟାଦି ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୋଧକରେ ତାକୁ ''ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା'' ବୋଲାଯାଏ ।

ବକ୍ତୃ, ବାକ୍ୟ, ପ୍ରସ୍ତାବ, ଦେଶ, କାଳ ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଏକଜଣ ଛାତ୍ରକୁ, ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ଛାତ୍ର କହୁଅଛି, ମହାଶୟ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ଫେବୃଏରି ମାସ ହେଲାଣି, ଆମ୍ଭେ ପରୀକ୍ଷା ନଦେଲେ ପିତାଙ୍କର କ୍ରୋଧ ହେବ, ଅନ୍ୟ ଛାତ୍ରମାନେ ତାଙ୍କର ମାଷ୍ଟରଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରାୟ ଅଭ୍ୟାସ କଲେଣି, ଆମ୍ଭ ମାଷ୍ଟର ଛୁଟି ନେଇ ଦୂରରେ ଅଛନ୍ତି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମ୍ଭେ କି କରିବା ? ଏଠାରେ ଛାତ୍ର ବକ୍ତା, ତତ୍ପ୍ରତି

ବାକ୍ୟ, ସମୂହାର୍ଥ ପ୍ରସ୍ତାବ, ଅଧ୍ୟାପକର ଦୂରଦେଶ ସ୍ଥିତି ଦେଶ, ଫେବ୍ରୁଏରି ମାସ କାଳ, ଏହିମାନଙ୍କର ସମନ୍ଧ ଥିବାରୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଏକଜଣ ମାଷ୍ଟର ନିଯୋଗ କରିବାର ବକ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ଜଣାଯାଏ ।

ବୋଧବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଛାତ୍ର ପ୍ରତି ଅଧ୍ୟାପକ, ହେ ରାମ ! ତୁମ୍ଭର ଅଙ୍ଗ ଧୂଳି ଧୂସର, ମୁଖ ଅତିଶୟ ମ୍ଳାନ, ଚକ୍ଷୁ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂଚ ଶ୍ୱାସ ପ୍ରଖର ହୋଇଅଛି; ଅତଏବ ତୁମ୍ଭେ ଗୃହକୁ ଯାଇଥିଲ; ଖେଳିବାକୁ ଯାଇନାହଁ । ଏଠାରେ ଧୂଳି ଧୂସରାଦି ବୋଧବ୍ୟ ଅର୍ଥ ବଶରୁ ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା ଯେ ତୁମ୍ଭେ ଖେଳିବାକୁ ଯାଇଥିଲ ବୋଲି ମାଷ୍ଟରଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟାର୍ଥ ବାକ୍ୟ ।

ଅନ୍ୟ ସନ୍ନିଧି ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ଏକଜଣ ପୁରୁଷକୁ ଆଉ ଏକଜଣ ସ୍ତ୍ରୀ କହୁଅଛି, ଏହି ପ୍ରଦେଶରେ ବଳାକା ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ପଦ୍ମ ପତ୍ରରେ ବସିଅଛି । ଏସ୍ଥଳରେ ବଳାକାର ନିଶ୍ଚଳତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧିରୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳା ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦ୍ୱାରା ଦେଶଉ ବିଜନତ୍ୱ ସହିତ ସଙ୍କେତ ସ୍ଥାନ ଜଣାଯାଏ, କାରଣ ଜନଗହଳ ହୋଇଥିଲେ କଦାଚ ବକ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ବସି ନଥାନ୍ତା ।

କାକୁ ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରାୟ ପରୀକ୍ଷା ଦେବାର ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି, ଏ ସମୟରେ ଅଧ୍ୟାପକ ନ ଆସିବେ ? ଏଠାରେ କାକୁ ଦ୍ୱାରା ଆସିବାର ବକ୍ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଚେଷ୍ଟା ସମ୍ବନ୍ଧରୁ ଯଥା,

କେହି ଜଣେ ଗୁରୁଜନ ନିକଟରେ ଜୂଆ ଖେଳିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଅନ୍ୟ ଜଣକଠାରୁ ସେ ହାସ ସହିତ ହସ୍ତରେ ଧରିଥିବା ପଦ୍ମକୁ ନିମୀଳିତ କରିଦେଲା, ଏସ୍ଥଳରେ ପଦ୍ମ ନିମୀଳନାଦି ଚେଷ୍ଟାରୁ ରାତ୍ରିରେ ଦ୍ୟୂତ କ୍ରୀଡ଼ା କରିବାର ସଙ୍କେତ ଜଣାଗଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଆର୍ଥୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ତିନି ପ୍ରକାର ଯଥା – ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ।

ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ମହାଶୟ ଫେବ୍ରୁଆରି ମାସ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଲକ୍ଷାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଅଙ୍ଗଧୂଳି ଧୂସର ହୋଇଅଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଯଥା,

ଏହି ପ୍ରଦେଶରେ ବଳାକା ପଦ୍ମପତ୍ରରେ ନିଶ୍ଚଳ ହୋଇ ବସିଅଛି ।

ଶବ୍ଦ, ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ କହିଲା ସମୟରେ ଅର୍ଥକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଅର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ

କହିଲା ସମୟରେ ଶବ୍ଦକୁ ଅପେକ୍ଷା କରେ । ଅତଏବ ପରସ୍ପର ସହକାରିତା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।

ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା, ଏ ତ୍ରିତୟ ଉପାଧି ହେବାରୁ ଶବ୍ଦ ତିନି ପ୍ରକାର ହୁଏ ଯଥା, ବାଚକ, ଲକ୍ଷକ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ।

ତତ୍ପର୍ଯ୍ୟାଖ୍ୟା ବୃତ୍ତି,

ଅଭିଧା ଏକ ଏକ ପଦାର୍ଥ ବୋଧ କରି ନିବୃତ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ପଦାର୍ଥାନ୍ୱୟର ବୋଧ ନିମିତ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟନାମକ ଗୋଟିଏ ବୃତ୍ତି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ, ଯଥା,

''ଭୋଜନ ସମୟରେ ସୈନ୍ଧବ ଆଣ'' ଏଠାରେ ସୈନ୍ଧବ ଶବ୍ଦର ଅଶ୍ୱରୂପାର୍ଥ ଅଭିଧା ଦ୍ୱାରା ବୋଧିତ ହେଲାଉତ୍ତାରୁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଲବଣ ରୂପାର୍ଥ ବୋଧ ହେଲା ।

ଇତି ବାକ୍ୟସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣନ୍ନାମ ଦ୍ୱିତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦ

ରସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ

ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ, ବ୍ୟଭିଚାରୀ, ଏମାନେ ପ୍ରଥମରେ ଏକ ଏକ ପ୍ରତୀତ ହୁଅନ୍ତି, ପରିଶେଷରେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ଅଖଣ୍ଡତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଯେପରି ପ୍ରପାନକ-ରସରେ ଖଣ୍ଡ ମରିଚାଦିମାନେ ଏକ ଏକ ହୋଇ ଥାନ୍ତି ପରେ ମିଳିତ ହେଲେ ପ୍ରପାନକ ରସ ହୋଇ ପେୟ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ବିଭାବାଦି ମାନେ ଏକ ଏକ ରୂପରେ ପ୍ରତୀତ ହେଲାପରେ ଅଖଣ୍ଡ ରସତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୋଇ ଆସ୍ୱାଦନୀୟ ହୁଅନ୍ତି । ଯଦ୍ୟପି ବିଭାବାଦି-ମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ରସୋଦ୍‌ଗମ ହୁଏ ତେବେ ବିଭାବାଦି କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ?

ବିଭାବ ଯଥା,

ରତ୍ୟାଦିର ଉଦ୍‌ବୋଧ କାରଣ ନାୟିକାଦିମାନେ ଯେବେ କାବ୍ୟ ନାଟକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଅନ୍ତି ତାକୁ ବିଭାବ କୁହାଯାଏ । ବିଭାବ ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଯଥା, ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଓ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ।

ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଯଥା,

ଆଲମ୍ବନ ନାୟିକାଦିମାନେ ହୁଅନ୍ତି । ତାହାଙ୍କର ଅବଲମ୍ବନରେ ରସୋଦ୍‌ଗମ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ବିଭାବ ସେ ସେହି ରସରେ କଥିତ ହେବ, ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ନାୟିକାଦି, ବୀରରେ ବୀରପୁରୁଷ ଆଦି, କରୁଣରେ ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହିପରି ଅଗ୍ରେ ନବରସରେ କୁହାଯିବ ।

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଆଲମ୍ବନନାୟକର ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣ ଯଥା,

ଦାତା, କୁଶଳ ସଦ୍‌ବଂଶଜ, ଧନଶାଳୀ, ରୂପଯୌବନଉତ୍ସାହୀ, ଶୀଘ୍ର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ, ଲୋକରଞ୍ଜକ, ତେଜସ୍ୱୀ ଓ ଚତୁର ଏବଂ ସୁଶୀଳ ଏହିପରି ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ''ନାୟକ'' ବୋଲାଯାଏ । ଏହି ନାୟକ ବିଶେଷ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ଚାରିପ୍ରକାର ହୁଏ ।

ଯଥା, ଧୀରୋଦାତ୍ତ, ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀରଲଳିତ, ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ

ଆତ୍ମପ୍ରଶଂସା ରହିତ, ସହିଷ୍ଣୁ, ଅତିଗମ୍ଭୀର, ହର୍ଷ ଶୋକାଦିରେ ଅନଭିଭୂତ ସ୍ୱଭାବ, ସ୍ଥିରସ୍ୱଭାବ, ବିନୟଚ୍ଛନ୍ନ ଗର୍ବ ଅଙ୍ଗୀକୃତ ନିର୍ବାହକ, ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ, ''ଧୀରୋଦାତ୍ତ'' କୁହାଯାଏ, ଯଥା, ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଯୁଧିଷ୍ଠିରାଦି ।

ମାୟାବି, ଅତିତେଜସ୍ୱୀ, ଅତିଚଞ୍ଚଳ, ଅହଙ୍କାରୀ, ଆତ୍ମପ୍ରଶଂସାରତ ଏପରି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ''ଧୀରୋଦ୍ଧତ'' କୁହାଯାଏ, ଯଥା, ଭୀମସେନ, ଦୁଃଶାସନାଦି ।

ଚିନ୍ତାରହିତ, ସର୍ବଦା କୋମଳ ବ୍ୟବହାର, ନୃତ୍ୟଗୀତାଦିରେ ଅନୁରକ୍ତ ଯେତାକୁ ''ଧୀରଲଳିତ'' କୁହାଯାଏ । ଯଥା, ରତ୍ନାବଲ୍ୟାଦି ନାଟକରେ ବତ୍ସରାଜାଦି ।

ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁ ''ଧୀର ପ୍ରଶାନ୍ତ'' କୁହାଯାଏ । ଯଥା, ମାଳତୀମାଧବାଦି ନାଟକରେ ମାଧବାଦି । ଏମାନେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ରୂପତ୍ୱଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଚାରିପ୍ରକାର ହୋଇ ଷୋଡ଼ଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା, ଧୀରୋଦାତ୍ତ – ଦକ୍ଷିଣ, ଧୃଷ୍ଟ, ଅନୁକୂଳ, ଶଠ ରୂପରେ ଚାରିପ୍ରକାର । ଏହିପରି ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଧୀରଲଳିତ, ଧୀରପ୍ରଶାନ୍ତ ।

ଆପଣାର ନାୟିକାମାନଙ୍କଠାରେ ସମାନ ସ୍ନେହଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ''ଦକ୍ଷିଣ-ନାୟକ'' ବୋଲାଯାଏ ।

ନାୟିକାଠାରେ ନିର୍ଲଜ୍ଜବ୍ୟବହାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ''ଧୃଷ୍ଟନାୟକ'' କୁହାଯାଏ ।

ଏକନାୟିକାଠାରେ ଆସକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ''ଅନୁକୂଳନାୟକ'' ବୋଲାଯାଏ ।

ଗୂଢ଼ାପକାରୀ ଧୂର୍ତ୍ତପୁରୁଷକୁ ''ଶଠନାୟକ'' କୁହାଯାଏ ।

ଏହି ଷୋଡ଼ଶପ୍ରକାର ନାୟକମାନେ, ଉତ୍ତମ, ମଧ୍ୟମ, ଅଧମ ଭେଦରେ ଅଠଚାଳିଶପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ନାୟକର ସାତ୍ତ୍ୱିକଗୁଣ ଆଠପ୍ରକାର, ଯଥା, ଶୋଭା, ବିଳାସ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ, ଲଳିତ, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ।

ଶୋଭା – ଶୂରତା, ସମର୍ଥତା, ସତ୍ତ୍ୱ, ମହୋତ୍ସାହ, ଅନୁରାଗିତା, ନୀଚ-ଲୋକରେ ଘୃଣା, ଉତ୍ତମଲୋକରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଥିବାର ନାମ ।

ବିଳାସ – ଧୀରଦୃଷ୍ଟି, ବିଚିତ୍ରଗତି, ମନ୍ଦହାସ, ହିତବଚନର ନାମ ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ – କ୍ଷୋଭ ବିଷୟରେ ଉଦ୍‌ବେଗ ନୋହିବାର ନାମ ।

ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ – ଭୟ, କ୍ରୋଧ, ହର୍ଷାଦିରେ ନିର୍ବିକାରତାର ନାମ ।

ଧୈର୍ଯ୍ୟ – ମହାବିଘ୍ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟରୁ ମନ ନଚଳାଇବାର ନାମ ।

ତେଜ – ତିରସ୍କାରକୁ ନ ସହିବାର ନାମ ।

ଲଳିତ – ମନୋହର ବଚନ ଓ ମନୋହର ବେଶ ଓ ରସାନୁଭବର ନାମ ।

ଔଦାର୍ଯ୍ୟ – ଦାନଦେବା ଓ ପ୍ରିୟକହିବା ଓ ଶତ୍ରୁ ମିତ୍ରଠାରେ ସମଭାବ ରଖିବାର ନାମ ।

ଅଥ ନାୟିକା ତ୍ରିବିଧା ଯଥା,

ସ୍ୱକୀୟା, ପରକୀୟା, ସାଧାରଣୀ ।

ଏହି ନାୟିକା, ଉପରୋକ୍ତ ନାୟକର ଦାତା ପ୍ରଭୃତି ସାମାନ୍ୟ ଗୁଣରେ ଯୁକ୍ତା-ହୁଏ ।

ସ୍ୱକୀୟା – ବିନୟ ଓ ସରଳତାଦିରେ ଯୁକ୍ତା ଓ ଗୃହକାର୍ଯ୍ୟରେ ତତ୍‌ପରା ଏବଂ ପବିତ୍ରତାର ନାମ ।

ଏହି ସ୍ୱକୀୟା ମୁଗ୍ଧା, ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍ଭା ଭେଦରେ ତିନିପ୍ରକାର ।

ମଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଗଲ୍ଭା ଏ ଦୁହେଁ ଧୀରା ଓ ଅଧୀରା ଓ ଧୀରାଧୀରା ଏପରି ଭେଦରେ ଛ'ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ନାୟକର ଅଳ୍ପ ଓ ବହୁପ୍ରଣୟ ଭେଦରେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ହୋଇ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂଚ ସ୍ୱକୀୟା କେବଳ ମୁଗ୍ଧା ରୂପରେ ଏକ ପ୍ରକାର । ପୂର୍ବୋକ୍ତ ମଧ୍ୟା, ପ୍ରଗଲ୍ଭା ଦ୍ୱୟ ବାରପ୍ରକାର, ଏପରି ତେର ପ୍ରକାର ।

ପରକୀୟା – ପରୋଢ଼ା ଓ କନ୍ୟକା ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ।

ସାଧାରଣୀ (ବେଶ୍ୟା) ଅନୁରକ୍ତା (ଅନୁରାଗବତୀ) ବିରକ୍ତା (ବିରାଗବତୀ) ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ନାୟିକାମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଅବସ୍ଥା ଭେଦରେ ଆଠ-ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା, ସ୍ୱାଧୀନ, ଭର୍ତ୍ତୃକା, ଖଣ୍ଡିତା, ଅଭିସାରିକା, କଳହାନ୍ତରିତା, ବିପ୍ରଲବ୍ଧା, ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକା, ବାସକସଜ୍ଜା, ବିରହୋତ୍କଣ୍ଠିତା । ଏମାନେ ରକ୍ତା ବିରକ୍ତା ଭେଦରେ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏହି ନାୟିକାମାନଙ୍କର ଯୌବନାବସ୍ଥାରେ ଅଠାଇଶ ପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାରମାନେ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା,

ଭାବ, ହାବ, ହେଳା, ଶୋଭା, କାନ୍ତି, ଦୀପ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରଗଲ୍‌ଭତା, ଔଦାର୍ଯ୍ୟ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ଲୀଳା, ବିଳାସ, ବିଚ୍ଛିତ୍ତି, ବିବ୍ୟୋକ, କିଳକିଞ୍ଚିତ, ମୋଟାୟିତ, କୁଟ୍ଟମିତ, ବିଭ୍ରମ, ଲଳିତ, ମଦ, ବିହୃତ, ତପନ, ମୌଗ୍‌ଧ, ବିକ୍ଷେପ, କୁତୂହଳ, ହସିତ, ଚକିତ, କେଳି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଭାବାଦିତ୍ରୟକୁ ଅଙ୍ଗଜ ବୋଲାଯାଏ । ଶୋଭାଦି ସପ୍ତକୁ ଅଯତ୍ନଜ ବୋଲାଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ଭାବାଦି ଦଶପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ହୁଏ ।

ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ପାପକାରୀ, ବ୍ୟସନୀ ଯେ ତାହାକୁ ପ୍ରତିନାୟକ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା, ରାମଚରିତେ ରାବଣ ।

ଅଥ ଉଦ୍ଦୀପନ,

ଚେଷ୍ଟା, ରୂପ, ଭୂଷଣ, ଦେଶ, କାଳ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, କୋକିଳାଳାପ, ଭ୍ରମର ଝଙ୍କାରାଦିମାନେ ନାୟକର ରସକୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ କରନ୍ତି, ଏଣୁ ଏମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ବୋଲାଯାଏ ।

ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ହେବ, ସେ ସେହି ରସର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଅଗ୍ରେ କୁହାଯିବ ।

ଅଥାନୁଭାବ,

କାବ୍ୟ ନାଟ୍ୟରେ ଆଲମ୍ବନୋଦ୍ଦୀପନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ରତ୍ୟାଦି ଭାବକୁ ବାହ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶକରି କାର୍ଯ୍ୟରୂପରେ ପରିଣତ ଯେ କଟାକ୍ଷାଦି ତାକୁ ଅନୁଭାବ ବୋଲି ।

ସାତ୍ତ୍ୱିକାନୁଭାବ ଯଥା,

ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, ସ୍ୱରଭଙ୍ଗ, ବେପଥୁ, ବୈବର୍ଣ୍ଣ, ଅଶ୍ରୁ, ପ୍ରଳୟ ।

ଅଥ ବ୍ୟଭିଚାରୀ,

ରସର ଉଦୟ କାଳରେ ଅଭିମୁଖରେ ସଞ୍ଚାର କରିବାରୁ ନିର୍ବେଦାଦିମାନେ ବ୍ୟଭିଚାରିଭାବ କୁହାଯା'ନ୍ତି । ବ୍ୟଭିଚାରିଭାବ ତେତିଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି, ଯଥା, ନିର୍ବେଦ, ଆବେଗ, ଦୈନ୍ୟ, ଶ୍ରମ, ମଦ, ଜଡ଼ତା, ଔଗ୍ର୍ୟ, ମୋହ, ବିବୋଧ, ସ୍ୱପ୍ନ, ଅପସ୍ମାର, ଗର୍ବ, ମରଣ, ଅଳସତା, ଅମର୍ଷ, ନିଦ୍ରା, ଅବହିତ୍‌ଥା, ଔସୁକ୍ୟ, ଉନ୍ମାଦ, ଶଙ୍କା, ସ୍ମୃତି, ମତି, ବ୍ୟାଧି, କ୍ରୀଡ଼ା, ସଂତ୍ରାସ, ହର୍ଷ, ଅସୂୟା, ବିଷାଦ, ଧୃତି, ଚପଳତା, ଗ୍ଲାନି, ଚିନ୍ତା, ବିତର୍କ, ଏମାନେ ନବରସମାନଙ୍କରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂ ରତ୍ୟାଦିମାନେ ଶୃଙ୍ଗାରାଦିରେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ହୁଅନ୍ତି, ଅନ୍ୟ ବୀରାଦି ରସରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ହୁଅନ୍ତି ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ହାସ, ବୀରରସରେ ହାସ ଓ କ୍ରୋଧ, ଶାନ୍ତି ରସରେ ଜୁଗୁପ୍ସା ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଥ ସ୍ଥାୟିଭାବ,

ଅବିରୋଧିଭାବ ଓ ବିରୋଧିଭାବ ଯାହାକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୁଅନ୍ତି ସେହି ଆସ୍ୱାଦାଙ୍କୁରର ମୂଳଭୂତ ଯେ ରତ୍ୟାଦିକୁ ତାକୁ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ବୋଲାଯାଏ, ଯଥା,

ଶୃଙ୍ଗାରରେ ରତି ସ୍ଥାୟିଭାବ, ହାସ୍ୟରସରେ ହାସ, କରୁଣରେ ଶୋକ, ରୌଦ୍ରରେ କ୍ରୋଧ, ବୀରରେ ଉତ୍ସାହ, ଭୟାନକରେ ଭୟ, ବୀଭତ୍ସରେ ଜୁଗୁପ୍ସା, ଅଦ୍ଭୁତରେ ବିସ୍ମୟ, ଶାନ୍ତରସରେ ଶମ ସ୍ଥାୟି ଭାବ ହୁଏ ।

ଅଥ ରସଭେଦ,

ଶୃଙ୍ଗାର, ହାସ୍ୟ, କରୁଣ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ, ବୀଭତ୍ସ, ଅଦ୍ଭୁତ, ଶାନ୍ତି ।

ଅଥ ଶୃଙ୍ଗାର,

ଆଲମ୍ବନ — ନାୟକ,*ନାୟିକାମାନେ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ — ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ରୋଇମ୍ବରତାଦି ।

ଅନୁଭାବ — ଭ୍ରୂବିକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷାଦିମାନେ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ — ଔଗ୍ର୍ୟ, ମରଣ, ଆଳସ୍ୟ, ଜୁଗୁପ୍ସା ଏମାନଙ୍କ ଭିନ୍ନ ଆଉସବୁ ନିର୍ବେଦାଦିମାନେ ।

ଶୃଙ୍ଗାରରସ ଦୁଇପ୍ରକାର, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର ଓ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର । ରତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟହେଲେ ମଧ୍ୟ ନାୟିକା ନାୟକର ଅପ୍ରାପ୍ତିରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ହୁଏ ।

ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ ଓ କରୁଣରୁ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଚାରି ପ୍ରକାର ହୁଏ । ନାୟକ, ନାୟିକାର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାନୁରାଗଦ୍ୱାରା ଦର୍ଶନ, ସ୍ପର୍ଶନ, ଚୁମ୍ବନାଦିକୁ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର କୁହାଯାଏ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପୂର୍ବରାଗ, ମାନ, ପ୍ରବାସ, କରୁଣ, ଏହାର ଉତ୍ତାରୁ ମଧ୍ୟ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ବରାଗାଦି ଉତ୍ତାରୁ ଯେଉଁ ମେଳନ୍ତ, ତାକୁ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର କୁହାଯାଏ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅଥ ହାସ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ — ହାସ ।

ଆଲମ୍ବନ — ବିକୃତାକାର ବଚନ ଚେଷ୍ଟାବନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ — ତଦୀୟ ବିକୃତାକାର ଚେଷ୍ଟାଦି ।

ଅନୁଭାବ — ଅକ୍ଷି ସଂକୋଚ ଓ ମନ୍ଦ ହାସାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ — ନିଦ୍ରା ଆଳସ୍ୟ ଅବହିତ୍ଥା । [ଆକାର ସଂଗୋପନ]

ହାସ ଛ'ପ୍ରକାର ଯଥା,

ଉତ୍ତମମାନଙ୍କର — ସ୍ମିତ ଓ ହସିତ ହୁଏ ।

ମଧ୍ୟମମାନଙ୍କର – ବିହସିତ ଓ ଅବହସିତ ।

ଅଧମମାନଙ୍କର – ଅପହସିତ ଓ ଅତିହସିତ ।

ଏମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ଯଥା,

ସ୍ମିତ – ନେତ୍ରର ଅଳ୍ପ ବିକାଶ ଓ ଅଧରର କିଞ୍ଚିତ୍ ସ୍ଫୁରଣ ।

ହସିତ – ଉକ୍ତ ସ୍ମିତରେ କିଞ୍ଚିଦ୍ଦନ୍ତ ଦର୍ଶନ ।

ବିହସିତ – ହାସରେ ମଧୁର ସ୍ୱର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

ଅବହସିତ – ଶିରଃସ୍କନ୍ଧ କମ୍ପନ ସହିତ ହାସ ।

ଅପହସିତ – ନେତ୍ରରୁ ଲୋତକ ବହିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହାସ ।

ଅତିହସିତ – ଅଙ୍ଗ ବିକ୍ଷେପ ସହିତ ହାସ ।

ଅଥ କରୁଣ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଶୋକ ।

ଆଲମ୍ବନ – ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ଶୋଚନୀୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଶୋକକରିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଚେଷ୍ଟା ।

ଅନୁଭାବ – ଦୈବନିନ୍ଦା, ଭୂମିପତନ, କ୍ରନ୍ଦିତ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସ, ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଶ୍ୱସିତ, ସ୍ତମ୍ଭ, ପ୍ରଳପନ, ନିର୍ବେଦ, ମୋହ, ଅପସ୍ମାର, ବ୍ୟାଧି, ଗ୍ଲାନି, ସ୍ମୃତି, ଶ୍ରମ, ବିଷାଦ, ଜଡ଼ତା, ଉନ୍ମାଦ, ଚିନ୍ତା ଇତ୍ୟାଦି । ଏ ରସର ଶୋକ ସ୍ଥାୟିଭାବ ହେବାରୁ କରୁଣ; ବିପ୍ରଲମ୍ଭରୁ ଭେଦ ହେଲା କାରଣ ବିପ୍ରଲମ୍ଭରେ ରତି ସ୍ଥାୟିଭାବ ।

ଅଥ ରୌଦ୍ର,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – କ୍ରୋଧ ।

ଆଲମ୍ବନ – ଶତ୍ରୁ ପ୍ରଭୃତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ଶତ୍ରୁ ଚେଷ୍ଟାଦି (ମୁଷ୍ଟି ପ୍ରହାର, ପତନ, ମୁଖବିକୃତ, ଛେଦନ, ବିଦାରଣ, ସଂଗ୍ରାମ ଇତ୍ୟାଦି) ।

ଅନୁଭାବ – ଭ୍ରୁବିକ୍ଷେପ, ଓଷ୍ଠନିଦର୍ଶନ, ବାହୁସ୍ଫୋଟନ, ତର୍ଜନ, ଆତ୍ମ-ଶ୍ଲାଘାକଥନ, ଆୟୁଧୋକ୍ଷେପଣ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ଉଗ୍ରତା, ଆବେଗ (ତ୍ୱରା), ରୋମାଞ୍ଚ, ଖେଦ, ବେପଥୁ, ମଦ, ମୋହ, ଅମର୍ଷ (ଉତ୍କଟାପକାର ବାଞ୍ଛା) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏ ରସରେ ମୁଖ ନେତ୍ରର ରକ୍ତତା ହେତୁରୁ ଯୁଦ୍ଧ ବୀରରୁ ଭେଦ ହୁଏ, କାରଣ ଯୁଦ୍ଧ ବୀରରେ ମୁଖ ନେତ୍ରରେ ରକ୍ତତା ବର୍ଣ୍ଣନ ନାହିଁ ।

ଅଥ ବୀର,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଉତ୍ସାହ ।

ଆଲମ୍ବନ – ଜେତବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ଜେତବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଚେଷ୍ଟାଦି ।

ଅନୁଭାବ – ସହାୟାନ୍ୱେଷଣ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ଧୃତି (ସନ୍ତୋଷ), ମତି (ଅର୍ଥ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ), ଗର୍ବ, ତର୍କ, ସ୍ମୃତି, ରୋମାଞ୍ଚ ।

ଏହି ବୀର ରସ ଚାରି ପ୍ରକାର ଯଥା, ଦାନବୀର, ଧର୍ମବୀର, ଦୟାବୀର, ଯୁଦ୍ଧବୀର ।

ଦାନବୀର – ପରଶୁରାମ ।

ଧର୍ମବୀର – ଯୁଧିଷ୍ଠିର ।

ଦୟାବୀର – ଜୀମୂତବାହନ ।

ଯୁଦ୍ଧବୀର – ରାମଚନ୍ଦ୍ର ।

ଅଥ ଭୟାନକ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଭୟ ।

ଆଲମ୍ବନ – ଯାହାଠାରୁ ଭୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିର ଭୟଙ୍କର ଚେଷ୍ଟା ।

ଅନୁଭାବ – ମୁଖାଦିର ବୈବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଗଦ୍‌ଗଦ ସ୍ୱର ସହିତ ଭାଷଣ, ପ୍ରଳୟ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, କମ୍ପ, ଦିଗନ୍ତପ୍ରେକ୍ଷଣାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ଜୁଗୁପ୍ସା, ଆବେଗ (ସଂଭ୍ରମ), ସମ୍ମୋହ, ସଂତ୍ରାସ, ଗ୍ଲାନି, ଦୀନତା, ଶଙ୍କା, ଅପସ୍ମାର, ସଂଭ୍ରାନ୍ତି, ସ୍ମରଣାଦି ।

ଅଥ ବୀଭତ୍ସ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଜୁଗୁପ୍ସା (ଘୃଣା) ।

ଆଲମ୍ବନ – ଦୁର୍ଗନ୍ଧ, ମାଂସ, ରକ୍ତ, ବସାଦି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ମାଂସପେଶୀରେ କୃମିପାତାଦି ।

ଅନୁଭାବ – ନିଷ୍ଠୀବନ (ଥୂତ୍କାର), ମୁଖଚଳନ, ନେତ୍ରସଂକୋଚ ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ମୋହ, ଅପସ୍ମାର, ଆବେଗ, ବ୍ୟାଧି, ମରଣାଦି ।

ଅଥ ଅଦ୍ଭୁତ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ବିସ୍ମୟ ।

ଆଲମ୍ବନ – ଲୋକାତୀତ ପଦାର୍ଥ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ –ଲୋକୋତ୍ତର ପଦାର୍ଥ ଚମତ୍କାରିଗୁଣମାନେ ।

ଅନୁଭାବ – ସ୍ତମ୍ଭ, ସ୍ୱେଦ, ରୋମାଞ୍ଚ, ଗଦ୍‌ଗଦସ୍ୱର, ସଂଭ୍ରମ, ନେତ୍ର-ବିକାଶାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ବିତର୍କ, ଆବେଗ, ସଂଭ୍ରାନ୍ତି, ହର୍ଷାଦି ।

ଅଥ ଶାନ୍ତ,

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ଶମ ।

ଆଲମ୍ବନ – ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ପୁଣ୍ୟାଶ୍ରମ, ହରିକ୍ଷେତ୍ର, ତୀର୍ଥ, ରମ୍ୟବନ, ମହାପୁରୁଷ-ସଙ୍ଗାଦି ।

ଅନୁଭାବ – ରୋମାଞ୍ଚ, ବିବୋଧ, ଧୃତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ୟଭିଚାରୀ – ନିର୍ବେଦ, ହର୍ଷ, ସ୍ମରଣ, ମତି, ଭୂତଦୟା । (ନିରହଂକାରତା ଥିବାରୁ ଦୟାବୀରରୁ ଭିନ୍ନ ଅଟେ, କାରଣ ଦୟାବୀର ସାହଂକାର ଅଟେ ।)

ମୁନିମାନଙ୍କ ମତରେ ବତ୍ସଳକୁ ଦଶମରସ କରି ବର୍ଣ୍ଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ –

ସ୍ଥାୟିଭାବ – ସ୍ନେହ ।

ଆଲମ୍ବନ – ପୁତ୍ରାଦି ।

ଉଦ୍ଦୀପନ – ପୁତ୍ରଚେଷ୍ଟା (ବିଦ୍ୟାସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟାଦି) ।

ଅନୁଭାବ – ଆଲିଙ୍ଗନ, ଅଙ୍ଗସଂସ୍ପର୍ଶ, ଶିରଶ୍ଚୁମ୍ବନ, ଇକ୍ଷଣ, ପୁଲକ, ଆନନ୍ଦବାସ୍ପାଦି ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତରସମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ବିରୋଧିତା ଯଥା, କରୁଣ, ବିଭତ୍ସ, ରୌଦ୍ର, ବୀର, ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଗାରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଭୟାନକ, କରୁଣ ଏଦୁହିଙ୍କର ହାସ୍ୟରସ ବିରୋଧୀ ।

ହାସ୍ୟ, ଶୃଙ୍ଗାର ଏଦୁହିଁଙ୍କର କରୁଣ ବିରୋଧୀ ।

ହାସ୍ୟ, ଶୃଙ୍ଗାର, ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ରୌଦ୍ରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଭୟାନକ, ଶାନ୍ତ, ଏଦୁହିଙ୍କର ବୀରରସ ବିରୋଧୀ ।

ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ, ଶାନ୍ତି ଏମାନଙ୍କର ଭୟାନକ ରସ ବିରୋଧୀ ।

ବୀର, ଶୃଙ୍ଗାର, ରୌଦ୍ର, ହାସ୍ୟ ଭୟାନକ ଏମାନଙ୍କର ଶାନ୍ତରସ ବିରୋଧୀ ।

ବିଭତ୍ସ, ଶୃଙ୍ଗାରର ବିରୋଧୀ ।

ଅଭୁତର କୌଣସି ରସମାନେ ବିରୋଧୀ ନୁହନ୍ତି ।

ଅଥ ରସ, ଭାବ ଓ ତଦାଭାସାଦି –

ରସ, ଭାବ, ରସାଭାସ, ଭାବାଭାସ, ଭାବଶାନ୍ତି, ଭାବୋଦୟ, ସନ୍ଧି, ଶବଳତା ଏମାନେ ରସନ ଧର୍ମରୁ ରସ ସଂଜ୍ଞାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ।

ଇତି ରସନିରୂପଣଂ ନାମ ତୃତୀୟ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଦୋଷ ନିରୂପଣ

ରସର ଅପକର୍ଷକାରୀକୁ ଦୋଷ ବୋଲି ।

ଏହି ଦୋଷ ନାନାପ୍ରକାର ହୋଇ ପଦରେ, ପଦାଂଶରେ, ବାକ୍ୟରେ, ଅର୍ଥରେ ଓ ରସରେ ଏପରି ପଞ୍ଚ ସ୍ଥଳରେ ହୁଏ ।.

ପ୍ରଥମତଃ ସାମାନ୍ୟରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଓ ବାକ୍ୟରେ ପ୍ରତୀତ ହେବେ । ଯଥା,

ଦୁଃଶ୍ରବତା, ବ୍ରୀଡ଼ା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅମଙ୍ଗଳ ଅଶ୍ଳୀଳତା, ଅନୁଚିତ୍ତାର୍ଥତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱ, ଅପ୍ରତୀତତା, ନେୟାର୍ଥତା, ନିହିତାର୍ଥତା, କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ, ବିରୁଦ୍ଧ-ମତିକାରିତା, ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବାଚକତା, ଅବିମୃଷ୍ଟବିଧେୟାଂଶ ଭାବ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଦୋଷମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପଦାଂଶରେ ହୁଅନ୍ତି । ନିରର୍ଥକତା, ଅସମର୍ଥତା, ଚ୍ୟୁତସଂସ୍କାରତା ଏହି ତିନିଗୋଟି ଦୋଷ କେବଳ ପଦରେ ହେବ ।

ଉକ୍ତ ଦୁଃଶ୍ରବତାଦି ପଞ୍ଚଦଶ ପ୍ରକାର ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ହୁଅନ୍ତି, ତାହାର ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଯାଉଅଛି ।

ଦୁଃଶ୍ରବତା – ପରୁଷବର୍ଣ୍ଣନ ଦ୍ୱାରା ଯେ ଶ୍ରୁତିର ଦୁଃଖାବହତାକୁ ଦୁଃଶ୍ରବ ବୋଲି । ଯଥା, ଆପଣଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭେ କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁଁ । ଅତ୍ର କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟ ପଦ ଦୁଃଶ୍ରବ ।

ବ୍ରୀଡ଼ାଅଶ୍ଳୀଳତା – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ବିଜୟ ବିଷୟରେ ମହତ୍ ସାଧନ ଅଛି । ଅତ୍ର ସାଧନ ଶବ୍ଦ ଅଧମାଙ୍ଗର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ହେବାରୁ ବ୍ରୀଡ଼ାକର ହେଲା ।

ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳତା – ଯଥା, (କବିତାବଳୀର ୧୫ ପୃଷ୍ଠାରେ)

"ଯେଦିନୁ ହିନ୍ଦୁଏ ଏକତା ଛାଡ଼ିଲେ
ପ୍ରମାଦ ପାଡ଼ିଲେ ଦୁଷ୍ଟ ଯବନେ ।"
ଅତ୍ର ପାଡ଼ିଲେ ଶବ୍ଦ ଜୁଗୁପ୍ସା ।

ଅମଙ୍ଗଳ ଅଶ୍ଳୀଳତା – ଯଥା, (କବିତାବଳୀର ୭ ପୃଷ୍ଠାରେ)

"ତରୁଣ ସଙ୍ଗେ ମିଳି ନାନା ରଙ୍ଗରେ
ଗମନ୍ତି କାଳ ଆହା କି ଆମୋଦରେ ।"

ଅତ୍ର କାଳ ଶବ୍ଦର ସହଯୋଗରେ ଗମନ୍ତି ଶବ୍ଦ ମରଣାର୍ଥର ସୂଚକ ହେଉଥିବାରୁ ଅମଙ୍ଗଳ ହେଲା ।

ଅନୁଚିତାର୍ଥ – ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ପଶୁଭୂତ ହୋଇ ବୀରମାନେ ରଣାଧ୍ୱରେ
ଅମରତାକୁ ଲଭନ୍ତି ମହା ଆନନ୍ଦରେ ।

ଅତ୍ର ପଶୁ ଶବ୍ଦ କାତରତା ରୂପ ଅର୍ଥକୁ କହିବାରୁ ଅନୁଚିତାର୍ଥ ହେଲା ।

ଗ୍ରାମ୍ୟତା – ଯଥା,

ମନକୁ ହରୁଛି ତୁମ ଚାରୁ ସରୁ ଅଣ୍ଟା ।

ଅତ୍ର ଅଣ୍ଟା ଶବ୍ଦ ଗ୍ରାମ୍ୟ ।

ଅପ୍ରତୀତତ୍ୱ – ଯଥା, କବି : ପୃ ୧୩ ଷ୍ଟା

''ତେଜିଣ ବେଗେ ପହୁଡ଼, ଗୋଧନ ଘେନି ଗଉଡ଼, ବଜାଇ ବଜାଇ ବଂଶୀ ସୁଲଳିତ ସ୍ୱନେ ।''

ଅତ୍ର ପହୁଡ଼ ଶବ୍ଦ କେବଳ ବଡ଼ଲୋକଙ୍କର ନିଦ୍ରାରେ ପ୍ରତୀତ; ଅନ୍ୟଠାରେ ଅପ୍ରତୀତ ।

ନେୟାର୍ଥତା – ରୂଢ଼ି, ପ୍ରୟୋଜନ ବ୍ୟତିରେକେ ଲକ୍ଷ୍ୟାର୍ଥ ବୋଧକ ଯେ ଶବ୍ଦ ତାକୁ ନେୟାର୍ଥ ବୋଲି । ଯଥା,

ତୋ ମୁଖ କଲା ପଙ୍କଜେ ଚରଣ ପ୍ରହାର ।

ଅତ୍ର ତୋ ମୁଖ ପଙ୍କଜକୁ ଜିଣିଲା । ଏହିପରି ଅର୍ଥ କୌଣସି ରୂଢ଼ି ବା ପ୍ରୟୋଜନରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନ ହୋଇ, କେବଳ ବିଚାରପୂର୍ବକ ଜୟାର୍ଥ ବୁଝାଇବାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ନେୟାର୍ଥ ହେଲା ।

ନିହତାର୍ଥ – ଉଭୟାର୍ଥ ଶବ୍ଦର ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ଯେ ପ୍ରୟୋଗ ତାକୁ ନିହତାର୍ଥତା ବୋଲି । ଯଥା,

ଯମୁନା ଶମ୍ବର ବ୍ୟାପିଲା ଅମ୍ବର ।

ଅତ୍ର ଶମ୍ବର ଶବ୍ଦର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅର୍ଥ ଅସୁର, ଜଳରୂପ ଅର୍ଥ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

କ୍ଲିଷ୍ଟତ୍ୱ ଯଥା,

ପାର୍ବତୀ-ପତି-ବଇରି-ତାତଙ୍କ ଚରଣ
ସେବା-ବିହୀନ ଲୋକର ଜନ୍ମ ଅକାରଣ ।

ବିରୁଦ୍ଧମତିକାରିତା ଯଥା,

ଭବାନୀ ପତି ତୁମର ମଙ୍ଗଳ କରନ୍ତୁ

ଅତ୍ର ଭବାନୀ ଶବ୍ଦରୁ ଭବ ପତ୍ନୀ ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ପାର୍ବତୀଙ୍କର ପତି ମହାଦେବ ଏପରି ଅର୍ଥ ବୋଧହେଲା । ପୁନର୍ବାର ପତି ଶବ୍ଦ କେବଳ ମତି-ବିରୁଦ୍ଧକାରୀ ।

ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଯଥା,

ଭାତି ପଦ୍ମଃ ସରୋବରେ ।

ଅତ୍ର ପଦ୍ମ ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିମାନଙ୍କର ଅନାଦୃତ ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା — ଯଥା,

ବନ୍ଦ୍ୟାଂ କୃପାଂ କୁରୁ ।

ଅତ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବନ୍ଦନୀୟା କି ବନ୍ଦିସ୍ଥିତା, ଏହିପରି ସନ୍ଦେହ ହୁଏ ।

ଅବାଚକତା — ଯଥା,

ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଗୀତରେ କର୍ଣ୍ଣ ଆଦାନ କରିବ । ଅତ୍ର ଆଙ ପୂର୍ବ ଦା ଧାତୁ ଆଣିବା ଅର୍ଥରେ ବାଚକ, ଦେବା ଅର୍ଥରେ ଅବାଚକ ।

ଅବିମୃଷ୍ଟବିଧେୟାଂଶ — ଯଥା,

ସ୍ୱର୍ଗ ଗ୍ରାମଟିକା ବିଲୁଣ୍ଠନ ବୃଥୋ ସୁନୈଃ କିମେଭି ର୍ଭୁଙ୍ଗୈଃ ॥

ଅତ୍ର ବୃଥାତ୍ୱ ବିଧେୟ, ଏହି ବିଧେୟ ସମାସରେ ଗୁଣୀଭୂତ ହେବାରୁ ଭୁଜମାନେ ବୃଥା, ଏପରି ଅର୍ଥ କରି ନପାରିଲା ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ ଯେପରି ବାକ୍ୟଗତ ହେବେ ସେପରି କେତେକ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରକାଶ କରାଗଲା ।

ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ — ଯଥା,

ହେ ସଖି ! ସ୍ମରାର୍ତ୍ତ୍ୟନ୍ଧବ୍ୟକ୍ତି, ତୁମ୍ଭର ବିରହରେ କିପରି କାର୍ତ୍ତାର୍ଥ୍ୟକୁ ଲଭିବ ।

ଜୁଗୁପ୍ସାବ୍ୟଞ୍ଜକାଶ୍ଳୀଳତା — ଯଥା,

ପରକୃତ ଅର୍ଥକୁ କବି ଯେବେ ଆପଣା ରଚନାରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ କରେ, ତେବେ ତାକୁ ବାନ୍ତାସୀ ବୋଲାଯାଏ ଅତ୍ର ବାନ୍ତ ଶବ୍ଦ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

ଅନୁଚିତାର୍ଥତା — ଯଥା,

ବକ୍ରାମାନେ କମଳଲୌହିତ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ତନୁକୁ ଭୂଷିତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ବକ୍ରା ପଦରେ ବାମା, କମଳଲୌହିତ୍ୟ ପଦରେ ପଦ୍ମରାଗମଣି, ଏପରି ଅର୍ଥ ଅନୁଚିତ । ଏପରି ବାକ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଯଥାସମ୍ଭବରେ ବିଚାର କରିବ ।

ପଦାଂଶରେ ଯଥା,

ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ — ଯଥା,

ଆମ୍ଭର ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ଅତ୍ର 'ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ' ପଦର ଏକ ଅଂଶ ଯେ ର୍ଦ୍ଧ ରୂପ ଅକ୍ଷର ସେ ଶ୍ରୁତିକଟୁ ହେଲା ।

ଅଶ୍ଳୀଳତା — ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ହସ୍ତ ପଲ୍ଲବ ପରି ପେଲବ ହୋଇଅଛି । ଅତ୍ର ପେଲବ ପଦରେ

ଆଦ୍ୟାକ୍ଷର ଦ୍ୱୟ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

ନିହତାର୍ଥତା — ଯଥା,

ଧାତୁମତ୍ତାକୁ ଗିରି ଧାରଣ କରିଅଛି ।

ଅତ୍ର ମତ୍ତାଂଶ, ମତ୍ତତାରେ ନିହତ ହେଲା ।

ଅବାଚକତ୍ୱ — ଯଥା,

କାର୍ତ୍ତିକେୟ ତାରକାସୁରକୁ ବିଜେୟ କଲେ । ଅତ୍ର ବିଜେୟ ରୂପ ପଦାଂଶ ବିଜିତାର୍ଥକୁ ନ କହିବାରୁ ଅବାଚକ ହେଲା । ଯଦ୍ୟପି ବିଜିତ କଲେ ବୋଲା ହୋଇଥାନ୍ତା ତେବେ ବାଚକ ହୋଇଥାନ୍ତା ।

ନେୟାର୍ଥ — ଯଥା,

ସଂଗ୍ରାମରେ ଶୂରମାନେ ନିହତ ହେବାରୁ ବଚୋ ବାଣତ୍ୱକୁ ପାଇଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୀର୍ବାଣତ୍ୱକୁ ଲଭିଲେ ।

ଅତ୍ର ବଚ ଶବ୍ଦ ଗୀର ଶବ୍ଦାର୍ଥ କହିବା ବିଷୟରେ ନେୟାର୍ଥ (ଅନୁସନ୍ଧେୟାର୍ଥ) ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ; ଗୀର୍ବାଣ ହେଲା ବୋଲି ବଚୋବାଣ ହେବ ଏପରି ନୁହେଁ । ଯଥା, ପଦ୍ମାଳୟା, କମଳାଳୟା, ଅମ୍ବୋଜାଳୟା, ଜଳଜାଳୟା ଇତ୍ୟାଦି ହୁଏ ବୋଲି ଯେ ପଦ୍ମଭବନା ଜଳଜଗୃହା, ଅମ୍ବୋଜସଦନା, କମଳନିକେତନା, ଏପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ ତାହା କଦାଚ ଜବିସମ୍ମତ ନୁହେଁ * । ଏହିପରି ଯଥାସମ୍ଭବରେ ପଦାଂଶ ଦୋଷମାନେ ହେବେ ।

ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ ପଦରେ ଓ ବାକ୍ୟରେ ଉଭୟତ୍ର ସମ୍ଭବିପାରନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ କେବଳ ବାକ୍ୟଗତ ହେବ । ଯଥା,

ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା, ଅଧିକପଦତା, ନ୍ୟୂନପଦତା, କଥିତପଦତା, ସମାପ୍ତ-ପୁନରାତ୍ତତା, ଅର୍ଦ୍ଧାନ୍ତରୈକପଦତା, ସନ୍ଧିରେ କଷ୍ଟତା, ଅକ୍ରମତା, ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା, ବାଚ୍ୟାନଭିଧାନ, ଅଭବନ୍ମତ ସମ୍ବନ୍ଧତା, ଅମତପରାର୍ଥତା, ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ୍ୟାଗ, ଅସ୍ଥାନ-ପଦତା, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ, ସନ୍ଧିରେ ଅଶ୍ଳୀଳତ୍ୱ, ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା, ସନ୍ଧିବିଶ୍ଳେଷତା, ହତ-ବୃତ୍ତତା, ଆହତବିସର୍ଗତା, ଲୁପ୍ତବିସର୍ଗତା, ଗର୍ଭିତତା, ଅସ୍ଥାନସମାସତା ।

ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା — ରସର ଅନନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସକୁ ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତା ବୋଲି । ଯଥା — ଏ ନଟୀ କଟାକ୍ଷ ଛଟାର ପରିପାଟୀଦ୍ୱାରା ପାଟବକୁ ପ୍ରକଟିତ କରିଅଛି ।

ଅତ୍ର ଟକାର ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଏହି ବାକ୍ୟଟି ଦୋଷଯୁକ୍ତ

---

*' ଯଥା ଶୂଳୀ ତଥା ସର୍ପୀ ନଶଶୀ ହରିଣୀ ତଥା । ଯଥେନ୍ଦୁ ମୌଳିର୍ନ ତଥା ଗଙ୍ଗା ମୌଳି ସ୍ତୁବୀଚଙ୍କଃ ॥ ୦ ॥ ଇତ୍ୟାଦି ଅପ୍ରଯୋଗେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଃ ।

ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରତିକରଳ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ତିନି ଚାରି ପ୍ରୟୋଗରେ ଦୋଷ ଗ୍ରାହ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅଧିକପଦତା — ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ୨୩।

ଦେଖନ୍ତି ପ୍ରକୃତି ଶୋଭା ନୟନେ ।
ଅତ୍ର ନୟନେ ଏହିପଦ ଅଧିକ ।**

ନ୍ୟୂନପଦତା — ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୧୩୩।

ଉଠ ଉଠ ଆହେ ସମଯୋଧା ଗଣ
କରେ କରବାଳ ପଶ ସମରେ ।

ଅତ୍ର କରବାଳ ଧରିନବୋଲିବାରୁ ଧରି ପଦନ୍ୟୂନ ହେଲା । କିନ୍ତୁ କରବାଳକରେ, ଏପରି ବୋଲିଥିଲେ ଧରି ଶବ୍ଦ ନ ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା ।

କଥିତପଦତା — ଯଥା, କବିତା କଳାପ ପୃ ୩୧୩।

ଯେହ୍ନେ କୁମୁଦିନୀ ଦେଖି ଦିନମଣି
ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି ହୁଏ ଅନ୍ତର,
ତେହ୍ନେ ଧନୀ ଦେଖି ସେ ନୃପବର
ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି ହେଲେ ଅନ୍ତର ।

ଅତ୍ର ''ଅନୁରକ୍ତା ନୋହି'' ଏହି ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦ ପୁନରୁକ୍ତ ।

ସମାପ୍ତପୁନରାବୃତତା — କ୍ରିୟା, କର୍ତ୍ତା, କର୍ମ ସମାପ୍ତ ହେଲାପରେ ପୁନଶ୍ଚ କର୍ତ୍ତା ବା କର୍ମର ବିଶେଷଣ ଶେଷରେ ଦିଆଗଲେ ତାକୁ ସମାପ୍ତପୁନରାଉତା ବୋଲି । ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୧୩।

. ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାୟେ ନୀଳ ନୀରଦବର
ବନମାଳା ପ୍ରାୟେ ଚାପ ଇନ୍ଦ୍ରର
ଯା ଦେହେ ଶୋଭଇ ଯା କୋଳେ ଥରଇ
ଚପଳା ଅବଳା ଦୀପ୍ତି ଅମ୍ବର
ଶ୍ୟାମ ସୀମନ୍ତିନୀ ସମ ସୁନ୍ଦର ।

ଅତ୍ର ''ଶ୍ୟାମ ସୀମନ୍ତିନୀ ସମ ସୁନ୍ଦର'' ଏହି ବିଶେଷଣଟି ଦୁଷ୍ଟ ହେଲା ।

ଅର୍ଦ୍ଧାନ୍ତରୈକପଦତା — ଯଥା,

କିରଣ ଶୋଭାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଧବଳିତ କଲେ,
ଜଗତକୁ ମାନ ଛାଡ଼ ଶୋଭାଙ୍କି ! ଚଞ୍ଚଳେ ।

** ବଚନକୁ କହୁଅଛି, ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଅଛି, ଇତ୍ୟାଦି —

— ଅଧିକପଦ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରୟୋଜନସ୍ଥଳେ ଅଧିକ ପଦତା ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ, ଯଥା, ମଧୁର ବଚନ କହୁଅଛି । ଚର୍ମ ଚକ୍ଷୁରେ ଅଥବା ଜ୍ଞାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଅଛି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅତ୍ର ''ଜଗତକୁ'' ଏହି ପଦ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ରହିବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ସନ୍ଧିରେ କଷ୍ଟତା — ଯଥା,

ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଚାର୍ବଙ୍ଗକୁ ଦେଖି ତର୍ବାଳୀମାନେ ସାଧ୍ୱବସ୍ଥିତିକି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ଚାରୁ-ଅଙ୍ଗ, ତରୁ-ଆଳୀ, ସାଧୁ-ଅବସ୍ଥିତି ଏମାନଙ୍କୁ ସନ୍ଧି କରିବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରାବ୍ୟ ହେଲା ।

ଅକ୍ରମତା — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ ପାଣ୍ଡବଙ୍କ ପ୍ରତି କୃଷ୍ଣ

ସୁଖେ ରାଜ୍ୟ ଭୋଗକର ଧର୍ମକୁ ସୁମରି,
କହିକରି ଏମନ୍ତ ଦ୍ୱାରକା ଗଲେ ହରି ।

ଅତ୍ର ଏମନ୍ତ କହିକରି ନ ବୋଲି, କହିକରି ଏମନ୍ତ ବୋଲିବାରୁ ଅକ୍ରମ ହେଲା ।

ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା — ଯଥା, ଉକ୍ତ ରାଗେ

ଯୁଦ୍ଧ ନୋହୁ ବୋଲି ମନ୍ତ୍ରୀ ଉତ୍ତରକୁ ଦେଲେ
କ୍ରୋଧରେ ରାବଣ ପ୍ରତିଭାଷଣକୁ ଗଲେ ।

ଅତ୍ର ଉତ୍ତରର ପ୍ରକ୍ରମ ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର; ଏହା ନ କହି ପ୍ରତିଭାଷଣ ବୋଲିବାରୁ ପ୍ରକ୍ରମ ଭଙ୍ଗହେଲା ।

ବାଚ୍ୟାନଭିଧାନ — ଯଥା, କଳଶାରାଗେ

ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ ପାଦେ ଏ ବିନୀତ,
ତଥାପି କୋପ କରିବା ନୁହଇ ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର ବିନୀତ ଉତ୍ତାରୁ 'ହୋଇଅଛି' କ୍ରିୟାପଦର ଅନଭିଧାନ (ଅକଥନ) ହେଲା ।

ଅଭବନ୍ମତସମ୍ବନ୍ଧତା — ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ଯାହା କଟାକ୍ଷରେ ତୁମ୍ଭେ ଦେଖିଲ ।
ସେହିକାଳୁ ଦୁଃଖ ହେଲା ବିରଳ ।

ଅତ୍ର ଯାହା ଶବ୍ଦ ସହିତରେ ''ସେହିକାଳୁ'' ଶବ୍ଦର ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ଯତ୍ ସହିତରେ ତତ୍ ଓ ଯଦା ସହିତରେ ତଦାର ସମ୍ବନ୍ଧ, ଏଠାରେ ଏହାର ଅଭାବରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଅମତପରାର୍ଥତା — ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ରାମ ମନ୍ମଥ ଶରରେ ତାଡ଼ିତା,
ତାଡ଼କା ନିଶାଚରୀ ସେ ପୀଡ଼ିତା,
ଗନ୍ଧ ରୁଧିର ଚନ୍ଦନରେ ଲିପ୍ତା,
ଜୀବିତେଶ ବସତିରେ ମିଳିତା ।

ଅତ୍ର ବୀର ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ଉଭୟ ରସର ବୋଧକ ହୋଇଅଛି ଯେ ଅର୍ଥ, ସେ

ବୀରରସ ବର୍ଣ୍ଣନକାଳରେ ଶୃଙ୍ଗାରରସ ବିରୋଧୀ ହେବାରୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ଅମତ ହେଲା ।

ପ୍ରିସିଦ୍ଧିତ୍ୟାଗ — ଯଥା, କଳଶାରାଗେ

ଦେଖ ମେଘ ଘୋରରବ କରୁଅଛି ଆଜ,
ବିରହୀ ପ୍ରାଣ ନେବାକୁ ହେଉଛି କି ସଜ ?

ଅତ୍ର ରବ, ମେଘରେ ଅପ୍ରସିଦ୍ଧ, ମଣ୍ଡୁକାଦିରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।*

ଅସ୍ଥାନପଦତା — ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୧୮୩।

ଯାବତ ଦେହରେ ବହେ ପ୍ରାଣବାୟୁ
ଶୂରେ ! ନ ବିମୁଖ ହୁଅ ସମରେ ।

ଅତ୍ର ନଞ୍ଜପଦ ହୁଅ କ୍ରିୟାର ପୂର୍ବରେ ରହିବାର ଉଚିତ; ତାହା ନ ହୋଇ ବିମୁଖ ପଦର ପୂର୍ବରେ ରହିବାରୁ ଅସ୍ଥାନରେ ରହିଲା ।

ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଛାଡ଼ ମାନକୁ ଦେଖରେ ଶୋଭାଙ୍ଗି !

ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ଦେଖ, ମାନକୁ ଛାଡ଼ ବୋଲିଥିଲେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା ।

ସନ୍ଧିରେ ଅଶ୍ଳୀଳ — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ସିଂହାଣି ରଖିବା ଯେବେ ସୁଦୃଢ଼ ପଞ୍ଜରେ,
ଭୟ ନ ଲଭିବେ ତହୁଁ କି ମତ୍ତକୁଞ୍ଜରେ !

ଅତ୍ର ସିଂହ-ଆଣି ରଖିବା ବୋଲିଥିଲେ ଜୁଗୁପ୍ସା ଅଶ୍ଳୀଳ ହୋଇ ନଥାନ୍ତା ।

ପତତ୍ପ୍ରକର୍ଷତା — ଯଥା, କ: ବ: ପୃ୨୩୩।

ଘୋର ଘର୍ଘର ଘୋଷେ ପୂରି କାନନ,
ଚଳିଲା ହାହା ରବେ ଯେହ୍ନେ ସ୍ୟନ୍ଦନ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଅନୁପ୍ରାସରେ ଯେପରି ପ୍ରକର୍ଷ ଥିଲା, ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ସେପରି ନହୋଇ ଶୋଭାର ପତନ ହେଲା ।

ସନ୍ଧିବିଶ୍ଳେଷତା — ଯଥା,

ଦଳିତେ ଉତ୍ପଳେ ଏତେ
ଅକ୍ଷିଣୀ ଅମଳାଙ୍ଗି ତେ ।

ଅତ୍ର ସନ୍ଧିର ବିଶ୍ଳେଷ, କିନ୍ତୁ ଏକବାର ସନ୍ଧି ବିଶ୍ଳେଷରେ ତାଦୃଶ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ, ତଥାପି ସୂତ୍ରାନୁଶାସନକୁ ଲଂଘନ କରି ବୁଉଭଙ୍ଗ ଭୟରେ ଏକବାର ସନ୍ଧିବିଶ୍ଳେଷ କଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହୁଏ ।

---

* ମଞ୍ଜୀରାଦିଷୁ ରଣିତ ପ୍ରାୟଂ ପକ୍ଷିଷୁଚ କୂଜିତ ପ୍ରଭୃତି ।
ସ୍ତନିତ ମଣିବାଦି ସୁରତେ ମେଘାଦିଷୁ ଗର୍ଜିତ ପ୍ରମୁଖଂ ।

ହତବୃତ୍ତତା – ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ,
ପିତାଙ୍କଠାରୁ ମେଲାଣି ହୋଇଲେ
କୃଷ୍ଣ ମଥୁରାକୁ ବିଜେ କରି ଗଲେ ।

ଚକ୍ରକେଳି ରାଗ ଏଗାର ଅକ୍ଷରରେ ପାଦ ହୁଏ । ଅତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦଟି ବାର ଅକ୍ଷର ହେବାରୁ ବୃତ୍ତ ନଷ୍ଟ ହେଲା ।

ଆହତବିସର୍ଗତା – ଯଥା,
ଧୀରୋ ବରୋ ନରୋ ଯାତି ।

ଅତ୍ର ବିସର୍ଗ ଓ ତ୍ୱକୁ ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତହେବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଲୁପ୍ତବିସର୍ଗତା – ଯଥା,
ଗତା ନିଶା ଇମା ବାଳେ ।

ଅତ୍ର ଏକବାକ୍ୟରେ ଅନେକ ଲୁପ୍ତ ବିସର୍ଗ ହେବାରୁ ଦୋଷ ହେଲା ।

ଗର୍ଭିତତା – ଅନ୍ୟବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟବାକ୍ୟର ଯେ ପ୍ରବେଶ ତାକୁ ଗର୍ଭିତତା ବୋଲି – ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ମହାରାଜ ତୁମ୍ଭ ପାଦେ ହୋଇଛି ପ୍ରଣତ
ତତ୍ତ୍ୱରେ କହୁଛିଁ କ୍ରୋଧ ନୁହଇ ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର ''ତତ୍ତ୍ୱରେ କହୁଛିଁ'' ଏହି ବାକ୍ୟ, ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରହିଲା ।

ଅସ୍ଥାନସମାସତା – ଯଥା,

ଅଦ୍ୟାପି ସ୍ତନ ଶୈଳ ଦୁର୍ଗ ବିଷମେ ସୀମନ୍ତିନୀ ନାଂହୃଦି ସ୍ଥାତୁଂ ବାଞ୍ଛିତି ମାନ ଏଷଧିଗିତି କ୍ରୋଧାଦିବା ଲୋହିତାଃ । ପ୍ରୋଦ୍ଦ ଦୂରତର ପ୍ରସାରିତ କରଃ କର୍ଷତ୍ୱସୌତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ଫୁଲ୍ଲକ୍ରୈରବ କୋଷ ନିଃ ସରଦଳି ଶ୍ରେଣୀକୃପାଣଂ ଶଶୀ ।

ଅତ୍ର କୃଦ୍ଧ ଉକ୍ତିରେ ସମାସ ନହୋଇ କବି ଉକ୍ତିରେ (ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ) ସମାସ ହେବାରୁ ଅସ୍ଥାନସମାସତା ହେଲା ।

ଅଥ ଅର୍ଥ ଦୋଷ

ନିମ୍ନଲେଖିତ ଦୋଷମାନେ ଅର୍ଥରେ ଗୃହୀତ ହେବେ । ଯଥା, ଅପୁଷ୍ଟତା, ପୁନରୁକ୍ତତା, ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧତା, ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା, ସାକାଙ୍କ୍ଷତା, ସହଚରଭିନ୍ନତା, ଦୁଷ୍ରମତା, ଗ୍ରାମ୍ୟତା, ବ୍ୟାହତତା, ଅନବୀକୃତତା, ନିର୍ହେତୁତା, ପ୍ରକାଶିତ ବିରୁଦ୍ଧତା, ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା, ଅବିଶେଷେ ବିଶେଷ, ବିଶେଷେ ଅବିଶେଷ, ବିଧ୍ୟୁକ୍ତତା, ଅନୁବାଦା-ଯୁକ୍ତତା, ଅଶ୍ଳୀଳତା, କଷ୍ଟତା, ଅସ୍ଥାନଯୁକ୍ତତା, ନିର୍ମୁକ୍ତପୁନରୁକ୍ତତା, ନିୟମେ ଅନିୟମ, ଅନିୟମେ ନିୟମ ।

ଅପୁଷ୍ଟତା – ଯଥା, କବିତାବଳି ପୃଚ୍ଛା

"ଅସ୍ତ ହେଲେ ରବି ଗ୍ରହରାଜ ଦିନମଣି ।"

ଅତ୍ର ଗ୍ରହରାଜପଦ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଅସ୍ତକୁ ପ୍ରତି କୌଣସି ଅର୍ଥ ପୁଷ୍ଟ ନକଲା ।

ପୁନରୁକ୍ତତା — ଯଥା, କବିତା କଲାପ ପୃ ୧ ଷ୍ଟା

"ନିସ୍ତବ୍ଧ ସକଳ ନାହିଁ ଗଣ୍ଡଗୋଳ,
ସରିତର୍ ଜଳ ହୁଏ କଳ କଳ,
ସୁନିର୍ମଳ ବିଧୁ ମଣ୍ଡଳ ରାଜେ ।"

ଅତ୍ର ନିସ୍ତବ୍ଧ ସକଳ ଏହାର ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଗଣ୍ଡଗୋଳ ନଥିବାର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ; ପୁନଶ୍ଚ ଗଣ୍ଡଗୋଳ ନାହିଁ ବୋଲିବାର ଅଧିକ ।

ବିଦ୍ୟାବିରୁଦ୍ଧତା — ଯଥା, କବିତା କଲାପ ପୃ୯୩ା ପ୯ଦ

"ତା' ନିର୍ଝର ବନ କଲେକ ଲୋକନ
ଉଦର ଆନନ୍ଦେ ଯାଉଛି ପୂରି ।"

ଅତ୍ର ଉଦର ଆନନ୍ଦରେ ପୂରିବାର ଶାସ୍ତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧ । କାରଣ ଆନନ୍ଦର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ଥାନ ମୁଖ ନେତ୍ରାଦି ।

ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଶୂଳ ଧରି ହରି ସଂଗ୍ରାମକୁ ବିଜେ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଶୂଳ ଶିବଙ୍କଠାରେ ବିଖ୍ୟାତ, ହରିଙ୍କଠାରେ ଅବିଖ୍ୟାତ ।

ସାକାଙ୍କ୍ଷତା — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଶିବ ଧନୁ ଭଙ୍ଗ କ୍ଷତ୍ରିୟଙ୍କ ସମୁନ୍ନତି
ନାରୀରତ୍ନ କିପରି ସହିବେ ଭୃଗୁପତି ।

ଅତ୍ର ଉପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ଏହି ପଦ ନଥିବାରୁ ବାକ୍ୟ ସାକାଙ୍କ୍ଷ ହୋଇ ପ୍ରକୃତାର୍ଥର ଅବୋଧକ ହେଲା ।

ସହଚରଭିନ୍ନତା — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ଦରିଦ୍ର ସଜ୍ଜନ, ଗଳିତ ଉରଜା କାମିନୀ, ନିଷ୍ପଦ୍ମ ସର,
ସଭା ପୂଜିତ ଖଳ, ନିଶ୍ଚେ କରନ୍ତି ହୃଦୟ ଖେଦ ମୋହର ।

ଅତ୍ର ସଜ୍ଜନ, କାମିନୀ, ପଦ୍ମ, ଖଳ, ଏମାନଙ୍କର ଶୋଭନାଶୋଭନ ଭେଦରେ ସହଚର ବିରୋଧ ରହିଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ସଜ୍ଜନ, କାମିନୀ, ପଦ୍ମ ଏମାନେ ଏକ ପ୍ରକରଣରେ ରହିବାକୁ ଶୋଭନ, କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଖଳ ରହିବାର ଅଶୋଭନ ।

ଦୁଷ୍ପ୍ରମତା — ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଗୋଟିଏ ଅଶ୍ୱ ଦେବାହେଉନ୍ତୁ, ମୋତେ ଗୋଟିଏ ମତ୍ତହସ୍ତୀ ଦେବା ହେଉନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମେ ହସ୍ତୀ ନମାଗି ଅଶ୍ୱ ମାଗିବାର ଅନୁଚିତ ହେଲା; କାରଣ ପ୍ରଥମରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ମାଗି ତା'ର ଅଭାବରେ ନିକୃଷ୍ଟ ପଦାର୍ଥ ମାଗିବାର ଉଚିତ ।

ଗ୍ରାମ୍ୟତା – ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ମୁଁ ଏଠାରେ ଶୋଉଅଛିଁ ତୁମ୍ଭେ ତହିଁ ଶୁଅ,
ପିଢ଼ା ଉପରରେ ନେଇ ପୋଥି ପତ୍ର ଥୁଅ ।

ଅତ୍ର ଅର୍ଥ ଗ୍ରାମ୍ୟ ।

ବ୍ୟାହତତା – ପ୍ରଥମରେ କାହାରି ଉତ୍କର୍ଷ ବା ଅନୁତ୍କର୍ଷକୁ କହି ପଶ୍ଚାତ୍ ତାହାର ଯେ ଅନ୍ୟଥାକରଣ ତାକୁ ବ୍ୟାହତତା ବୋଲି । ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ –

ନବଇନ୍ଦୁ କଳାମାନେ ନ ହରନ୍ତି ଯୁବାମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ,
ଏ ଲୋକ ଲୋଚନ ଚନ୍ଦ୍ରିକା ବାଳାକୁ ଯେ କରନ୍ତି ଦୃଷ୍ଟିଗତ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମତଃ ଇନ୍ଦୁକଳାମାନେ ଯୁବାଚିତ୍ତକୁ ନ ହରିବାର ଉକ୍ତ କରି ପୁନଶ୍ଚ ସ୍ତ୍ରୀଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକାତ୍ୱ ଆରୋପଣପୂର୍ବକ ଯେ ମନୋହରତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ସେ ବ୍ୟାହତି ମାତ୍ର, ଅର୍ଥାତ୍ ବଦତୋ ବ୍ୟାଘାତଃ ।

ଅନବୀକୃତତା – ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ସଦା ଆକାଶରେ ଭାନୁ ସଞ୍ଚରେ,
ସଦା ଯେମନ୍ତ ବହନ୍ତି ସମୀରେ,
ସଦା ଶେଷ ଧରା ଧରନ୍ତି ଶିରେ,
ସଦା ସୁଜନ ଗର୍ବକୁ ନ କରେ ।

ଅତ୍ର ସଦା ଶବ୍ଦ ବାରମ୍ବାର କହିବାରୁ ଅନବୀକୃତ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ମତେ କହିଲେ ନବୀକୃତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ଯଥା ଉକ୍ତ ରାଗେ,

ସଦା ଆକାଶେ ଗମନ୍ତି ଭାସ୍କର,
ରାତ୍ର ଦିବାରେ ବହଇ ସମୀର,
ସତତ ଶେଷ ଧରନ୍ତି ଧରଣୀ,
ନିତ୍ୟେଁ ଧୀର କହେ ଅଗର୍ବବାଣୀ ।

ନିର୍ହେତୁତା – ଯଥା, ଉକ୍ତ ରାଗେ

ଆଜ୍ଞା ଭଙ୍ଗରୁ କରିଥିଲି ତ୍ୟକ୍ତ,
ପୁଣି ତୋ ସୌଜନ୍ୟେ କଲି ପାଳିତ,
ଈଶ୍ୱର ମଙ୍ଗଳ କରନ୍ତୁ ତୋର,
ଆରେ ଭୃତ୍ୟ ଏବେ ହୁଅ ତୁ ଦୂର ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମରେ ଆଜ୍ଞାଭଙ୍ଗ ହେତୁରୁ ତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ତ୍ୟକ୍ତ

ହେବାର କୌଣସି ହେତୁ ଉଲ୍ଲେଖ ନ ହେବାରୁ ନିର୍ହେତୁକ ହେଲା ।

ପ୍ରକାଶିତ ବିରୁଦ୍ଧତା — ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ, ତୁମ୍ଭର କୁମାର ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରକାରେ ଶ୍ରୀକି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ଏହି ଆଶୀର୍ବାଦ ବାକ୍ୟରୁ ଜଣାଗଲା ଯେ, ତୁମ୍ଭେ ନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅ, ଅତଏବ ଏ ବାକ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶିତ କଲା ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା — ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ଅଚଳା ଅବଳା କେ ଅବା ସେବ୍ୟ
ବିଳମ୍ବ ନ କରି କହ ହେ ଭବ୍ୟ !

ଅତ୍ର କୌଣସି ପ୍ରକରଣ ନ ଥିବାରୁ ଉତ୍ତର ଦାନ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦିଗ୍ଧତା ରହିଲା ।

ଅବିଶେଷେ ବିଶେଷ — ଯଥା, ମଙ୍ଗଳବରାଡ଼ୀ ରାଗେ

ହୀରକ ନିଧିର ସିଦ୍ଧି
ବର୍ଣ୍ଣିବ କେ ବା ସୁବୁଦ୍ଧି
ଲଭି ଯହିଁରୁ ଅମୃତ
ଦେବେ ଅମୃତ ଯେ ।

ଅତ୍ର ରତ୍ନନିଧି ବୋଲିଥିଲେ ବିଶେଷରେ ଉତ୍କର୍ଷ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହା ନବୋଲି ରତ୍ନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବିଶେଷରେ ଏକ ହୀରକ ନିଧି ବୋଲିବାର ଅନୁତ୍କର୍ଷ ହେଲା ।

ବିଶେଷେ ଅବିଶେଷ — ଯଥା, କଳଶାରାଗେ

ନୀଳବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧି ଅଭିସାରିକା ନାଗରୀ
ରଜନୀରେ ଯାଏ ମନେ ଭୟକୁ ନକରି ।

ଅତ୍ର ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ ତମିସ୍ରା, ଏହାକୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିଲେ ଅଭିସାରିକା ଗମନର ସାଧକ ହୋଇଥାନ୍ତା; କିନ୍ତୁ ତାହା ନ ହୋଇ ଅବିଶେଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସାମାନ୍ୟରେ ରଜନୀ ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବାରୁ ବିଶେଷ ଅର୍ଥର ଉତ୍କର୍ଷ ନଜଲା ।

ବିଧ୍ୟୁକ୍ତତା — ଯଥା, କଳଶାରାଗେ

ସ୍ୱପକ୍ଷର ଆନନ୍ଦକୁ କରିବେ ସତ୍ୱର
ପରପକ୍ଷକୁ ବିନାଶି ଏହି ନୃପବର ।

ଅତ୍ର ପରପକ୍ଷକୁ ନାଶକଲେ ସ୍ୱପକ୍ଷର ଆନନ୍ଦ ହେବାର ବିଧି; ତାହା ନ ବୋଲି ଆଦ୍ୟରେ ସ୍ୱପକ୍ଷ ଆନନ୍ଦ କରିବେ ବୋଲିବାର ଅଯୁକ୍ତ ।

ଅନୁବାଦାଯୁକ୍ତତା — ଯଥା, କଳଶାରାଗେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରତି

ଶିବଚୂଡ଼ାଭରଣ ହେ ଲୋକତମୋହର !
ବିରହିପ୍ରାଣହରଣ ! ପୀଡ଼ିତ ନକର ।

ଅତ୍ର ପୀଡ଼ିତ ନକର ବୋଲି ପ୍ରାର୍ଥନା କାକରେ ବିରହିପ୍ରାଣହରଣ ! ବୋଲି ଅନୁବାଦ କରା ଅଯୁକ୍ତ ।

ଅଶ୍ଳୀଳତା — ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ଉଡ଼ିବାଉଁ ବାଳା ଜାନୁ ବସନ
ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଲା ଅପୂର୍ବ ସଦନ ।

ଅତ୍ର ଅର୍ଥ ଅଶ୍ଳୀଳ ।

କଷ୍ଟତା — ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଦୁର୍ବୋଧ ହୁଏ ତାକୁ ଅର୍ଥକଷ୍ଟତା ବୋଲି । ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ଜଳଦ ରବି, ନ ବରଷେ ଘନ,
ଧାମରେ ସ୍ଥିତ ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଜୀବନ,
ଭାନୁର ସୁତା ସେ ସତ୍ୟବଚନ,
ଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହ କରେ ଆପ୍ଲାବନ,
ବିଶ୍ୱାସ ବିସ୍ତାରି,
ନଜାଣେ ମୃଗୀ ମରୀଚିରେ ବାରି* ।

ଅଜ୍ଞାନଯୁକ୍ତତା — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଶକ୍ରେ ଆଜ୍ଞା ଶାସ୍ତ୍ରଚକ୍ଷୁ ସଦାଶିବେ ଭକ୍ତି,
ଲଙ୍କାପୁରୀ ସୁରଜ୍ୟେଷ୍ଠ ବଂଶରେ ଉତ୍ପତ୍ତି,
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଏ ବରବ୍ୟକ୍ତି ନୋହିଲେ ରାବଣ,
କାହିଁ ପୁଣି ସବୁଠାରେ ଥିବା ସର୍ବଗୁଣ ।

ଅତ୍ର ଶେଷରେ ରାବଣ ଶବ୍ଦ ଥିଲେ ଏତାଦୃଶ ସର୍ବଗୁଣ ରାବଣଙ୍କଠାରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ରାବଣ ଶବ୍ଦକୁ ମଧ୍ୟରେ ରଖି ବାକ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରିବାରୁ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ସବୁଠାରେ ସବୁଗୁଣ କାହୁଁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ ? ଏପରି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ରାବଣଠାରେ ମଧ୍ୟ ସବୁଗୁଣ ନ ଥିବାର ଅର୍ଥ ଲାଭ ହେଲା ।

ନିର୍ମୁକ୍ତପୁନରୁକ୍ତତା — ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ
ରାଗବତୀ ହୋଇ ଯେ ଅସିଲତା

---

* ରବି ଜଳଦାତା, ମେଘ ଜଳଜ ନୁହେଁ, ରବିଙ୍କ କିରଣରେ ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛଜଳ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି, ସେହି ଜଳ ଯମୁନାରୂପରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି ଏହା ସତ୍ୟ, ସେହି ଜଳ ଗଙ୍ଗା ପ୍ରବାହକୁ ଆପ୍ଲାବିତ କରୁଅଛି; ଅତଏବ ମୃଗୀର ଶାସ୍ତ୍ର ବିଜ୍ଞାନ ନଥିବାରୁ ମୃଗତୃଷ୍ଣାରେ ଲୌକିକ ଜଳବୁଦ୍ଧି କରୁଅଛି, ଅଲୌକିକ ଜଳବୁଦ୍ଧି କରୁନାହିଁ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି — ନିଶ୍ଚୟ ନଜାଣିଲା ଲୋକର ଭ୍ରାନ୍ତି ନିବର୍ତ୍ତେ ନାହିଁ ।

ଶତ୍ରୁ କଣ୍ଠେ ହୋଇଛି ଅନୁରତା
ପର ଆଗେ ମାତଙ୍ଗରେ ପତିତା
ତା ସଙ୍ଗୁ କିଛି ନଗଣଇ ଭର୍ତ୍ତା
ଜାଣ ଏ ଦୁର୍ବୃତ୍ତି
ଭୃତ୍ୟେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ; ସମୁଦ୍ରେ କହେ କୀର୍ତ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଜାଣ ଏ ଦୁର୍ବୃତ୍ତି ବୋଲି କହି ଅର୍ଥ ଶେଷ କଲା ପରେ ପୁନଶ୍ଚ ଭୃତ୍ୟେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ବୋଲି କହିବାର ଅର୍ଥ ନିର୍ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ଉକ୍ତ ହେଲା ।

ନିୟମେ ଅନିୟମ — ଯଥା,

ଆପାତ ସରସେ ଭୋଗେ ନିମଗ୍ନାଃ କିଂ ନ କୁର୍ବତେ ।

ଅତ୍ର ଆପାତ ଏବ ସରସେ, ଏପରି ଏକବାର କହିବାର ନିୟମ ଥିଲା । ସେହି ଏକବାର ନଥିବାରୁ ନିୟମରେ ଅନିୟମ ହେଲା ।

ଅନିୟମେ ନିୟମ — ଯଥା,

ଆବର୍ତ୍ତ ଏବ ନାଭିସ୍ତେ ନେତ୍ରେ ନୀଳ ସରୋରୁହେ ।

ଅତ୍ର ଆବର୍ତ୍ତ ପରେ ଏବକାର ନିୟମ ବାଚ୍ୟ ନୁହେ ।

ଅଥ ରସଦୋଷ

ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୋଷମାନେ ରସରେ ଗୃହୀତ ହେବେ — ଯଥା,

ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତି, ସ୍ଥାୟିଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା, ସଞ୍ଚାରିର ସ୍ୱଶବ୍ଦ-ବାଚ୍ୟତା, ଅନୁଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ବିଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ, ପରିପନ୍ଥୀ ରସର ଅଙ୍ଗ ଓ ବିଭାବାଦିର ପରିଗ୍ରହ, ଅକାଣ୍ଡେ ପ୍ରଥନ, ଅକାଣ୍ଡେ ଛେଦ, ପୁନଃ ପୁନଃ ଦୀପ୍ତି, ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ, ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ, ଅନଙ୍ଗର ଅତିବିସ୍ତାର, ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ, ଅର୍ଥର ଅନୌଚିତ୍ୟ ।

ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ଉକ୍ତି — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ
ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖି ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଚିତ୍ତ ମଗ୍ନ ହେଲା ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ଶୃଙ୍ଗାର ।

ସ୍ଥାୟିଭାବର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା — ଯଥା, ଏହି ରାଗେ
ତୁମ୍ଭ ଦର୍ଶନରେ ତାର ରତି ଜାତ ହେଲା ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ ସ୍ଥାୟିଭାବ ରତି ତାହାର କଥନ ହେଲା ।

ସଞ୍ଚାରିର ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ
ପ୍ରିୟ ତୁମ୍ଭନରୁ କାନ୍ତା ଲଜ୍ଜାବତୀ ହେଲା ।

ଅତ୍ର ଲଜ୍ଜା ସଞ୍ଚାରୀ, ତାହାର କଥନ ହେଲା । ଲଜ୍ଜାବତୀ ନ ବୋଲିଥିଲେ ଏ

ଦୋଷ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଅନୁଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ଅମୃତ ଦୀଧିତି ଭୁବନ ତଳକୁ କରୁଛନ୍ତି ଧବଳିତ,
କଟାକ୍ଷ ପ୍ରକାଶେ ସ୍ମିତମୁଖୀ ବାଳା ଦେଖ କିପରି ଶୋଭିତ ।

ଅତ୍ର ଅମୃତ ଦୀଧିତି ଉଦ୍ଦୀପନ, ବାଳା ଆଲମ୍ବନ, ଏତୁହେଁ ଥିଲେ ଅନୁଭାବ ଯେ କଟାକ୍ଷ ସେ ବଳାତ୍କାରରେ ଆକ୍ଷେପ ହୋଇ ପାରେ ବୋଲି ଯେ କଟାକ୍ଷାଦିକୁ ଆକ୍ଷେପ କରି ଶବ୍ଦରୂପରେ କହିବାର, ସେ ଦୋଷ, ମାତ୍ର ଦେଖ କିପରି ବୀଚି ତରଙ୍ଗ ନ୍ୟାୟରେ ନେତ୍ରରେ ବିଳାସମାନ ହେଉଅଛି, ବୋଇଲେ କଟାକ୍ଷର ଆକ୍ଷେପ ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ, ସାକ୍ଷାତ୍ ଅନୁଭବ ହୁଅନ୍ତା ।

ବିଭାବର କଷ୍ଟରେ କଳ୍ପିତାକ୍ଷେପ — ଯଥା, ଉତ୍ତରାଗେ

ବିଷୟେ ଅରୁଚି ଚିତ୍ତ ଅସ୍ଥିରତା ଗତି ସ୍ଖଳନ ପ୍ରଭୃତି,
ଏତୋର ବିଷମଦଶା ତାହାଙ୍କର ଅତ୍ୟନ୍ତେ ହରୁଛି ଧୃତି ।

ଅତ୍ର କାମିନୀରୂପ ବିଭାବର ଏ ବିଷମଦଶା ବୋଲି କଷ୍ଟରେ ଆକ୍ଷେପ କରି ଅର୍ଥ କରାଯିବ, କାରଣ ଏହି ଦଶା ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମଧ୍ୟ କରୁଣ ରସରେ ହୋଇପାରେ । ଅତଏବ ଏସ୍ଥଳରେ ତାହା ନ ହୋଇ ଶୃଙ୍ଗାର ରସରେ କେବଳ କାମିନୀର ଆକ୍ଷେପ କଳ୍ପିତ ହେବ ।

ପରିପନ୍ଥୀ ରସର ଅଙ୍ଗ ଓ ବିଭାବାଦିର ପରିଗ୍ରହ — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ଯୌବନ ଅସ୍ଥିର ଜାଣି ମାନ ତେଜ ବାଳା ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ବିରୋଧୀ, ଶାନ୍ତ ରସର ଅଙ୍ଗ ଯେ ଯୌବନଅସ୍ଥିରତା ସେ ଉକ୍ତ ହେଲା ଏବଂ ଏହି ଯୌବନ-ଅସ୍ଥିରତା ଶାନ୍ତ ରସର ବିଭାବ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି, ଯେଉଁ ରସର ଯେ ବିରୋଧୀ ତାହାର ବିଭାବ ଓ ଅଙ୍ଗ ପରିଗୃହୀତ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅକାଣ୍ଡେ ପ୍ରଥନ — ଯଥା, ବେଣୀସଂହାର ଦ୍ୱିତୀୟାଙ୍କେ

ଅନେକ ବୀରମାନଙ୍କର କ୍ଷୟ କାଳରେ ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନଙ୍କର ଭାନୁମତୀଙ୍କ ସହିତରେ ଯେଉଁ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଥନ (କଥନ) ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ପ୍ରକାଶର କାଳ ନୁହେ ।

ଅକାଣ୍ଡରେ ଛେଦ — ଯଥା, ବୀର ଚରିତେ

ଯେଉଁ ସମୟରେ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ସଂଗ୍ରାମ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା ସେହି ସମୟରେ କଙ୍କଣ ମୋଚନ ନିମିତ୍ତ ଯାଉଅଛିଁ ବୋଲି ରାଘବଙ୍କର ଯେଉଁ ଉକ୍ତି ।

ଅଦ୍ର ଏହି ଉକ୍ତି ଅନବସରରେ ହେବାରୁ ବୀର ରସର ଛେଦ ହେଲା ।

ପୁନଃ ପୁନଃ ଦୀପ୍ତି – ଯଥା, କୁମାର ସମ୍ଭବ ରତି ବିଳାପେ ।

ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ – ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ଅଙ୍ଗୀ ତାହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ ନ କରି ଯେ ଉକ୍ତି ବା ବର୍ଣ୍ଣନ ତାକୁ ଅଙ୍ଗୀର ଅନନୁସନ୍ଧାନ ବୋଲି । ଯଥା ରତ୍ନାବଳୀର ଚତୁର୍ଥ ଅଙ୍କରେ ।

ବାଭ୍ରବୀଙ୍କର ଆଗମନରେ ସାଗରିକାଙ୍କୁ ବିସ୍ମରଣ କରିବାର ।

ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ – ଯେଉଁ ରସରେ ଯେ ଅଙ୍ଗ ତାହାର ପ୍ରଶଂସା କଥନକୁ ଅନଙ୍ଗର କୀର୍ତ୍ତନ ବୋଲି, ଯଥା କର୍ପୂର ମଞ୍ଜରୀରେ

ରାଜା ନାୟିକାକୃତ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଆଦର ନକରି ବନ୍ଦୀ (ଭାଟ) ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ପ୍ରଶଂସା କଲେ ।

ଅଙ୍ଗର ଅତିବିସ୍ତାର – ଯଥା, କିରାତାର୍ଜୁନୀୟେ
ସୁରାଙ୍ଗନା ବିଳାସାଦି ବର୍ଣ୍ଣନ ।

ପ୍ରକୃତି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ – ପ୍ରକୃତିମାନେ, ଦିବ୍ୟ, ଅଦିବ୍ୟ, ଦିବ୍ୟାଦିବ୍ୟ ଭେଦରେ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଧୀରୋଦାତ୍ତାଦି ଓ ଉତ୍ତମାଧମ ମଧ୍ୟମତ୍ୱ ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଯଥାଭୂତ ତାକୁ ସେପରି ବର୍ଣ୍ଣନ ନକରି ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ କଲେ ତାକୁ ପ୍ରକୃତିବିପର୍ଯ୍ୟୟ ବୋଲି; ଯଥା,

ବାଳି ବଧରେ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଧୀରୋଦ୍ଧତ ବ୍ୟବହାର ବର୍ଣ୍ଣନ, ଏବଂଚ କୁମାରସମ୍ଭବରେ ଉତ୍ତମ ଦେବତା ପାର୍ବତୀ ପରମେଶ୍ୱର ଦୁହିଁଙ୍କର ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅର୍ଥର ଅନୌଚିତ୍ୟ – ଦେଶକାଳାଦିମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଅର୍ଥାନୌଚିତ୍ୟ ବୋଲି ।

ଦେଶରୁ – ଯଥା,
କର୍ଣ୍ଣାଟଦେଶ ମହିମା କେ କରେ ବର୍ଣ୍ଣନ,
ଯହିଁ କୁଙ୍କୁମ କସ୍ତୂରୀ ହୁଅଇ ଉତ୍ପନ୍ନ ।
କାଳରୁ – ଯଥା,
ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲା ବରଷା କାଳ,
କୋକିଳ ଧ୍ୱନିରେ ବନ ମଞ୍ଜୁଳ ।

କୁଙ୍କୁମ, କସ୍ତୂରୀ କାଶ୍ମୀରଦେଶ ଓ ନେପାଳଦେଶ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟଠାରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବାର ବର୍ଣ୍ଣନ ନାହିଁ । ଅତଏବ ଅଦ୍ର ଦେଶର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା । ଏବଂଚ ବର୍ଷା କାଳରେ କୋକିଳ ଧ୍ୱନି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାରୁ କାଳର ଅନ୍ୟଥା ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ।

ଏହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦୋଷମାନଙ୍କରୁ ଭିନ୍ନରୂପରେ ଅଳଂକାର ଦୋଷର ସମ୍ଭବ ନାହିଁ ଅର୍ଥାତ୍ ଏହି ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରମାନଙ୍କର ଦୋଷକୁ ଜାଣିବ । ଯଥା, ଉପମାରେ ଅସାଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅସମ୍ଭବ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଉପମାନର ଜାତି ଓ ପ୍ରମାଣଦ୍ୱାରା ଯେ ନ୍ୟୂନତ୍ୱ ଓ ଅଧିକତ୍ୱ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଅର୍ଥାନ୍ତର ନ୍ୟାସରେ ଯେଉଁ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷିତାର୍ଥ ସମର୍ଥନ ଏମାନଙ୍କର ଅନୁଚିତାର୍ଥତା ଦୋଷ କେବଳ ହେବ । କ୍ରମରେ ଯଥା,

ଉପମାରେ ଅସାଦୃଶ୍ୟ – ଯଥା,
କାବ୍ୟ ଶଶୀକୁ ଗ୍ରଥନ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କାବ୍ୟ ସହିତରେ ଶଶୀର ଅସାଦୃଶ ।

ଉପମାରେ ଅସମ୍ଭବ – ଯଥା,
ତୁମ୍ଭର ଶରମାନେ ଜଳିଲା ଜଳଧାରାପରି ପଡୁଅଛନ୍ତି ।
ଅତ୍ର ଜଳରେ ଜ୍ୱଳନର ଅସମ୍ଭବ ।

ଜାତିନ୍ୟୂନତା – ଯଥା,
ଚଣ୍ଡାଳପରି ରାଜା ସଂଗ୍ରାମରେ ସାହସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।
ଅତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ସହିତରେ ଚଣ୍ଡାଳ ଜାତିର ଅସାଦୃଶ୍ୟ ହେତୁରୁ ନ୍ୟୂନତା ହେଲା ।

ପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା – ଯଥା,
କର୍ପୂରଖଣ୍ଡ ପରି ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ ଶୋଭା ପାଉଅଛି ।
ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରବିମ୍ବ ସହିତରେ କର୍ପୂରଖଣ୍ଡର ପ୍ରମାଣ ନ୍ୟୂନତା ।

ଜାତି ପ୍ରମାଣନ୍ୟୂନତା – ଯଥା,
ନୀଳକଣ୍ଠ (ମୟୂର) ହରଙ୍କ ପରି ଶୋଭା ପାଉଅଛି ।
ଅତ୍ର ହରଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ମୟୂର ଜାତି ଓ ପ୍ରମାଣ ଉଭୟଥା ନ୍ୟୂନ ।

ପଦତ୍ରୟ ଯମକରେ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତ୍ୱ ଦୋଷ – ଯଥା,

କଳହଂସ କେଦାର ରାଗେ

ଏଥୁଅନ୍ତେ ପ୍ରବେଶ ହେଲା ସୁରଭି,
କୋକିଳ କଳରବ ଯହିଁ ସୁରଭି,
ଭ୍ରମରେ ମକରନ୍ଦ ହୋଇଲେ ଲୋଭୀ,
ପୁଷ୍ପ ବିକାଶେ ବନ ଅତି ସୁରଭି ଯେ ।

ଅତ୍ର ତୃତୀୟ ପାଦ ଯମକ ନହେବାରୁ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଦୋଷରେ ଗଣ୍ୟ ହେଲା ।

ଶବ୍ଦର ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଦ୍ୟୋତକତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଅବାଚକତ୍ୱ – ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

ଦେଖ ଏ ପାଳକ ଧରାଧିପତି,
ଧର୍ମ ଯଥା ହୋଇଅଛି ମୂରତି ।

ଅତ୍ର ଉତ୍କର୍ଷ ନିମିତ୍ତ ଗମ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଯଥା ଶବ୍ଦ ଗମ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ଦ୍ୟୋତକ ନହେବାରୁ ଅବାଚକ ହେଲା, କିନ୍ତୁ ବାଚ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ବାଚକ ହେଲା ।

ଅନୁପ୍ରାସରେ ବୃତ୍ତିବିରୁଦ୍ଧ ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ପରଶୁରାମ ପରବେଶ ହୋଇଲେ ପରମ ରୋଷରେ ପୂରି,
ସୁକୁମାର ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଶିର-ହରଣ ବ୍ରତ ଆଚରି ।

ଅତ୍ର ବୀର ରସ ପ୍ରସ୍ତାବରେ କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣ ବିନ୍ୟାସ ହେବାରୁ ଆରଭଟୀ* ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସର ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣ ହେଲା ।

ଉପମାଳଂକାରର ସାଧାରଣ ଧର୍ମର କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅଧିକତା ଓ ନ୍ୟୂନତା ଦୋଷ ।

ଅଧିକତା — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ନୟନ ତେଜରେ ବିରାଜିତ ଶମ୍ଭୁ ଶିତବିଭୂତି ସୁନ୍ଦର,
ଚପଳାଯୁକ୍ତ ଶାରଦ ଘନପରି ନୀଳ ମେଘ ଖଣ୍ଡଧର ।

ଅତ୍ର ଉପମେୟ ଶମ୍ଭୁଙ୍କଠାରେ ନୀଳକଣ୍ଠତ୍ୱ ବିଶେଷଣ ନଥିବାରୁ ''ନୀଳମେଘ ଖଣ୍ଡଧର'' ଏହିପଦ ଅଧିକ ହେଲା ।

ନ୍ୟୂନତା — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

କମଳାଳିଙ୍ଗିତ ମୁକ୍ତାହାର ଯୁକ୍ତ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ଅଚ୍ୟୁତ,
ବିଦ୍ୟୁତ ଭୂଷିତ ନୀଳ ମେଘ ପରି ଦିଶୁଛନ୍ତି ସୁଶୋଭିତ ।

ଅତ୍ର ଉପମେୟସ୍ଥିତ ମୁକ୍ତାହାର ବିଶେଷଣ ଅନୁରୂପରେ ଉପମାନ ଭୂତ ମେଘରେ ବଳାକାବଳି ବିଶେଷଣ ନ ଥିବାରୁ ନ୍ୟୂନତା ହେଲା ।

ଏହି ଉପମା ଉପମେୟ ଦୁହିଙ୍କର ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ, କାଳ, ପୁରୁଷ, ବିଧାଦି ଏମାନଙ୍କର ଭେଦ ହେବାରୁ ଯେଉଁ ଦୋଷ, ସେ ଭଗ୍ନପ୍ରକ୍ରମତା ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ।

ଲିଙ୍ଗଭେଦ — ଯଥା,

ସୁଧେବ ଧବଳ ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରଃ ।

ଅତ୍ର ସୁଧା ଶବ୍ଦ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେବାରୁ ଲିଙ୍ଗ ଭେଦ ହେଲା ।

ବଚନ ଭେଦ — ଯଥା,

ଜ୍ୟୋସ୍ନାଇବ ଶିତା କୀର୍ତ୍ତିଃ ।

ଅତ୍ର ଜ୍ୟୋସ୍ନାଃ ବହୁବଚନ ଓ କୀର୍ତ୍ତିଃ ଏକବଚନ ହେବାରୁ ଭେଦ ହେଲା ।

କାଳଭେଦ — ଯଥା,

ସୁଦକ୍ଷିଣା ଦିଲୀପ ଉତ୍ତମ ବେଶକୁ ଧାରଣ କରି ଗମନ କଲା କାଳରେ ହିମ-

* ବିକଟାକ୍ଷର ବନ୍ଧ ।

କାଳାନନ୍ତର ଚିତ୍ରା ଚନ୍ଦ୍ରମା ଦୁହିଁକପରି ଶୋଭିତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ଚିତ୍ରା ନକ୍ଷତ୍ରରେ ଚନ୍ଦ୍ର ସର୍ବଦା ଶୋଭିତହୁଅନ୍ତି, ସୁଦକ୍ଷିଣା ଦିଲୀପ ଦୁହିଁଙ୍କର ଗମନକାଳୀନ ଶୋଭା କାଦାଚିତ୍କ, ଅତଏବ ଏକକାଳୀନ ଉପମାନ ହେବାରୁ କାଳଭେଦ ହେଲା ।

ପୁରୁଷଭେଦ — ଯଥା,

ଲତେବ ରାଜସେ ତନ୍ୱି !

ଅତ୍ର ଲତା ଯଥା ରାଜତେ ତଥା ତ୍ୱଂତୁ ରାଜସେ ଏପରି ହେବାରୁ ପୁରୁଷ ଭେଦ ହେଲା ।

ବିଧିଭେଦ — ଯଥା,

ଚିରଂ ଜୀବତୁ ତେ ସୂନୁ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନିର୍ଯଥା ।

ଅତ୍ର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମୁନି ଚିରଂଜୀବୀ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାଙ୍କ ସହିତରେ ଉପମାଦ୍ୱାରା ଜୀବତୁ କ୍ରିୟାର ଅନ୍ୱୟ ଅଘଟନା ହେଲା; ଅତଏବ ବିଧିର ଭଙ୍ଗ ହେଲା ।

ଏହି ଉପମାରେ ଲିଙ୍ଗ, ବଚନ ଭେଦ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ଅନ୍ୟଥାକରଣ ନ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଦୋଷ ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା —

ମୁଖଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଇବାଭାତି ।

ଅତ୍ର ଆଭାତି ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମ ମୁଖରେ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ରହିଥିବାରୁ ମୁଖଶବ୍ଦ ନପୁଂସକ ଲିଙ୍ଗ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ପୁଂଲିଙ୍ଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ ।

ଅନୁପ୍ରାସର ବୈଫଲ୍ୟ ହେଲେ ସେ ଅପୁଷ୍ଟାର୍ଥତା ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ — ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ ।

ପରଶୁରାମ ପରବେଶ ହୋଇଲେ ପରମ ରସରେ ପୂରି,
ସୁକୁମାର ରାଜକୁମାରଙ୍କ ଶିର-ହରଣ ବ୍ରତ ଆଚରି ।

ଅତ୍ର ଏହି ଅନୁପ୍ରାସରେ ବୀରରସ ବିରୋଧୀ ବର୍ଣ୍ଣନ ପ୍ରୟୋଗ ହେବାରୁ ଆରଭଟୀ ବୃତ୍ୟନୁପ୍ରାସର ବୈଫଲ୍ୟ ହେଲା ।

ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଂକାରରେ ସାଧାରଣ ବିଶେଷଣ ବଶରୁ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୁନର୍ବାର ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଯେ ପଦାର୍ଥର କଥନ, ସେ ପୁନରୁକ୍ତି ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ — ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ଅନୁରାଗ ଯୁକ୍ତ ସୁନ୍ଦର ତନୁ,
ନୟନାନନ୍ଦ କରୁଛନ୍ତି ଭାନୁ,
କେବଳ ହେବାରୁ ବସୁ* ବିହୀନ,
ପ୍ରତିଟୀ ଗଣିକା ନରଖି ମାନ,

---

* କିରଣ, ଦ୍ରବ୍ୟ ।

ଅତି ରୋଷଭରୁଁ
ତଡ଼ି ଦେଉଛି ଆକାଶ ଗୃହରୁ ।

ଅତ୍ର ଗଣିକା ଶବ୍ଦ ଦେବାରୁ ବାଚ୍ୟ ହେଲା; କାରଣ ଗଣିକା ଶବ୍ଦ ଦେଇ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମାସୋକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଗଣିକା ଶବ୍ଦର ପ୍ରତୀତି ହେଉଥିଲା ।

ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସା ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥାବଗତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଯେ ପୁନର୍ବାର ଅର୍ଥକଥନ ସେ ପୁନରୁକ୍ତି ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ – ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ବିହଙ୍ଗମେ ମଶକର ଖେଳନ,
ରତ୍ନ ସଙ୍ଗେ କାଚର ସଂକଳନ,
ତେଜସ୍ୱୀ ମଧ୍ୟେ ଖଦ୍ୟୋତ ମେଳନ,
ଭଦ୍ର ଅଭଦ୍ରର ସମ ତୁଳନ,
ଧିକ୍ ଏ ତୁଲ୍ୟତା,
ଅବିବେକୀ ଠାରେ ଯଥା ପ୍ରଭୁତା ।

ଅତ୍ର ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସା ବ୍ୟଞ୍ଜନଦ୍ୱାରା ''ପ୍ରଭୁ ଅବିବେକୀ'' ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉଥିଲା । ପୁନଶ୍ଚ ଅବିବେକୀଠାରେ ଯଥା ପ୍ରଭୁତା ବୋଲିବାର ପୁନରୁକ୍ତି ଦୋଷ ହେଲା ।

ଅନୁପ୍ରାସରେ ଯେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭାବ ଦୋଷ ଅଛି ସେ ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ – ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ,

ଚକ୍ରୀ ଦେଲେ ରାଜ ଚକ୍ରରେ ସ୍ଥାନ,
ଗୋତ୍ରଭେଦୀ ଦେଲେ ଗୋତ୍ରେ ସମ୍ମାନ,
ବୃଷଭକେତୁ ବଢ଼ାଇଲେ ବୃଷ,
ରାଜା ରାଜ୍ୟେ ସୁଖୀ ହେଲେ ବିଶେଷ,
ହୋଇଲେ ସୁଧର୍ମୀ,
ସଭା ଶୋଭାରେ ଜିଣିଲା ସୁଧର୍ମୀ ।

ଅତ୍ର ଏହି ଅନୁପ୍ରାସରେ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ନଥିବାରୁ ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷ ହେଲା । ଅର୍ଥାତ୍ ହରି ଚକ୍ରୀ ହେବାରୁ ରାଜ ଚକ୍ରକୁ ଦେବେ ଓ ଇନ୍ଦ୍ର ଗୋତ୍ରଭିତ୍ ହେବାରୁ ଗୋତ୍ରେ ସମ୍ମାନକୁ ଦେବେ ଓ ବୃଷଭକେତୁ ବୃଷ (ସୁକୃତ)କୁ ଦେବେ, ଏପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ୍ୟଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧତା ଦୋଷ ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ଏହି ଉପରୋକ୍ତ ଦୋଷମାନେ କୌଣସିଠାରେ ଅଦୋଷ ହେବେ ଓ କୌଣସି ଠାରେ ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ହେବେ । ଯଥା,

ବକ୍ତା କ୍ରୋଧଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ ଓ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ ହୋଇ ରୌଦ୍ରାଦି ଦୋଷମାନେ ହୋଇଥିଲେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେବ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏମାନଙ୍କ ଆସ୍ୱାଦ ରୂପ ଯେ ମୋକ୍ଷଗୁଣ

ପ୍ରକର୍ଷ ତାହାର ଉତ୍କର୍ଷ କରିବାରୁ ଗୁଣ ବୋଲି ବ୍ୟପଦେଶ (କଥନ) ହେବ ।

ବକ୍ତା କ୍ରୋଧଯୁକ୍ତ – ଯଥା, ତୋଖିରାଗେ

ବିଚ୍ଛେଦେ କୃଶ ଶରୀର, କଣ୍ଠେ ମୋ ପ୍ରାଣ ଅସ୍ଥିର,
ତଥାପି ଏ ପଞ୍ଚଶର ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୁର,
ପେଷି ଅତି ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଶର, ହୃଦୟ ଭେଦେ ନିର୍ଭର,
ଶମ୍ଭୁ ନେତ୍ରାନଳେ ହେଉ ଭସ୍ମ ବିକାର,
ଯେତେ ଅବା କୀର୍ତ୍ତି ପ୍ରସାର,
ଦୁଷ୍କର୍ମ ଯୋଗରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତୁ ତାର ।

ଅତ୍ର ଶୃଙ୍ଗାରରସରେ ବକ୍ତା କୁପିତ ହେବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା ।
ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ – ଯଥା, ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ପଦ୍ଧତି ନିରୁଦ୍ଧ କଲା ବିରାଧ,
ସାଧ୍ୱସେ ବିଧ୍ୱଂସି ମାନବ ବୋଧ,
ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱେ ରୁଧିର ଧାରାଲିପ୍ତ ବ୍ୟାଧ,
ବିନ୍ଧ୍ୟ ମହୀଧ୍ର ଧାତୁଶୃଙ୍ଗେ ସଧ,
ଧରିଛି ତ୍ରୀଶୂଳେ,
ବରାହ ମୃଗ ଗୁଚ୍ଛି ବାହୁବଳେ ।

ଅତ୍ର ଅସୁର ବର୍ଣ୍ଣନ ରୂପ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଦ୍ଧତ ହେବାରୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା ।
ଏହିପରି ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଦୋଷ ରୌଦ୍ର, ବିଭତ୍ସାଦି ରସରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁଣ ହେବ ।
ସୁରତାରମ୍ଭ ଗୋଷ୍ଠ୍ୟାଦିରେ ଅଶ୍ଳୀଳତ୍ୱ ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା,

ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦ

ଅତନୁ ଆଜ ଅନୁକୂଳ ଥୋଇଲା ତରୁଣକୁଳ ଆକୁଳକୁ,
ରଙ୍ଗକେତନ, ନିକେତନ କଲା ବନ୍ଧନ ।

ନିହତାର୍ଥତା ଓ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତତା ଏ ଦୁହେଁ ଶ୍ଳେଷାଦିରେ ଅଦୋଷ – ଯଥା,

ପର୍ବତ ଭେଦି ପବିତ୍ରଂ ଜୈତ୍ରଂ ନରକସ୍ୟ ବହୁ ମତଙ୍ଗ ହନଂ,
ହରିମିବ ହରିମିବ ସୁରସରିଦମ୍ଭଃ ପତନ୍ମତ ।*

ଅତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ପବିତ୍ର ଶବ୍ଦ ନିହତାର୍ଥ ଓ ମତଙ୍ଗ ଶବ୍ଦ ମାତଙ୍ଗାର୍ଥେ ଅପ୍ରଯୁକ୍ତ ।
ବକ୍ତା ଏବଂ ବାଚ୍ୟ ଏ ଦୁହେଁ ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପରେ ଜ୍ଞାତ ହେଉଥିବେ ସେ

* ପର୍ବତ ଭେଦନଶୀଳ ବଜ୍ରହସ୍ତ ପରି (ଇନ୍ଦ୍ର)ଙ୍କପରି ଓ ନରକଜେତା ହରି (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କ ପରି ଏବଂଚ ବହୁ ମାତଙ୍ଗହନନକାରୀ ହରି (ସିଂହ) ପରି ଅଟନ୍ତି ଯେ ପର୍ବତ ଭେଦନକାରୀ ଓ ପବିତ୍ର ନରକ ନିବର୍ତ୍ତକ ଏବଂଚ ବହୁସମ୍ପତ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସୁରସରି ଦମ୍ଭ (ଗଙ୍ଗାଜଳ) ତାଙ୍କୁ ନମସ୍କାର ।

ସ୍ଥଳରେ ଅପ୍ରତିତତ୍ୱ ଗୁଣ – ଯଥା,

ତ୍ୱାମାମନନ୍ତି ପ୍ରକୃତିଂ ପୁରୁଷାର୍ଥ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିନୀଂ,
ତଦ୍‌ଦର୍ଶନ ମୁଦାସୀନଂ ତ୍ୱାମେବ ପୁରୁଷଂ ବିଦୁଃ ।

ଅତ୍ର ବକ୍ତା ଶାନ୍ତିରସପ୍ରଧାନ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି, ବାଚ୍ୟ ଈଶ୍ୱରପଦାର୍ଥ, ଏଦୁହେଁ ଜ୍ଞାତ ହେବାରୁ ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷାଦି ପଦାର୍ଥ ଅପ୍ରତୀତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗୁଣ ହେଲା, ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ବେଦାନ୍ତ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତି ପୁରୁଷାଦି ପଦାର୍ଥମାନେ ପ୍ରତୀତି ହୋଇନପାରନ୍ତି ।

ଯେଉଁଠାରେ ଆପଣାଦ୍ୱାରା ପରାମର୍ଶ ହୁଏ ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଅପ୍ରତୀତତ୍ୱ ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

କଳା* ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଯେ ତମ** ବୃଦ୍ଧିକାରୀ,
କଳା କ୍ଷୀଣ ହେଲେ ତାକୁ ଦିଅନ୍ତି ନିବାରି ।
ନିରାଲମ୍ବ ପଦରେ ଯେ ଅଛନ୍ତି ବିତତ,
ସେହି ଆତ୍ମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ମୁଁ ଭାବୁଛି ସନ୍ତତ ।

ଅତ୍ର ଏକ ଶାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱୟଂ ବିଚାର କରିବାରୁ ଅପ୍ରତୀତତ୍ୱ ଗୁଣ ହେଲା । କାରଣ ଏ ବ୍ୟକ୍ତି ପରକୁ ପ୍ରତୀତ ନ କରାଇ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ୟତିରେକ ଅଳଂକାର*** ଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ଜାଣୁଅଛି ।

ନିମ୍ନଲିଖିତ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ କଥିତପଦତା (ପୁନରୁକ୍ତତା) ଗୁଣ ହୁଏ । ଯଥା,

ବିହିତାନୁବାଦ୍ୟତାରେ, ବିଷାଦରେ, ବିସ୍ମୟରେ, କ୍ରୋଧରେ, ଦୈନ୍ୟରେ, ଲାଟାନୁପ୍ରାସରେ, ଅନୁକମ୍ପାରେ, ପ୍ରସାଦନେ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟରେ, ହର୍ଷରେ, ଅବଧାରଣରେ ।

ବିହିତାନୁବାଦ୍ୟତାରେ – ଯଥା, ବଙ୍ଗକାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ତାମ୍ର ହୋଇ ଉଦେହେଲେ ଦିବାକର, ତାମ୍ରହୋଇ ଅସ୍ତହେଲେ ।

ଅତ୍ର ତାମ୍ର ହୋଇ ବୋଲି ଯେପରି ଅନୁବାଦ କରା ହୋଇଥିଲା ସେହିପରି ତାମ୍ର ହୋଇ ବୋଲି ବିଧି କରିବାରୁ ଦୋଷ ହେଲାନାହିଁ ।

ବିଷାଦରେ – ଯଥା,

ହରି ହରି ଶିବ ଶିବ ଇତ୍ୟାଦି

ବିସ୍ମୟରେ – ଯଥା,

ହେ ସଖେ ! ଆକାଶରେ ଚନ୍ଦ୍ରମା ଉଦିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଦେଖ ଦେଖ କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ !

---

* ଚନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ଷୋଡ଼ଶ କଳା, ଆତ୍ମପକ୍ଷେ ମାୟାଂଶ ।

** ଚନ୍ଦ୍ରପକ୍ଷେ ଅନ୍ଧକାର, ଆତ୍ମପକ୍ଷେ ଅଜ୍ଞାନ ।

*** ଉପମେୟଠାରେ ବିଶେଷ ଧର୍ମ କଥନକୁ ବ୍ୟତିରେକାଳଂକାର ବୋଲି ।

କ୍ରୁଦ୍ଧରେ — ଯଥା,
ମାର ମାର ଧର ଧର ।
ଦୈନ୍ୟରେ — ଯଥା,
କିଛି ଦେବାହେଉ, କିଛି ଦେବାହେଉ ।
ଲାଟାନୁପ୍ରାସରେ — ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ
ସୁନୟନେ ଶୟନେ ତୁ ଦେଖ ମୋତେ ବାରେ
ଅନୁକମ୍ପାରେ — ଯଥା,
ଏହାକୁ ରକ୍ଷ ରକ୍ଷ ।
ପ୍ରସାଦନରେ — ଯଥା,
ଦୁଃଖକୁ ଛାଡ଼ ଛାଡ଼ ।
ଅର୍ଥାନ୍ତରସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟରେ — ଯଥା,
ତାହାରି ନୟନ ଏକା ନୟନ ।
ଅତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ ନୟନ ଶବ୍ଦ ଉତ୍ତମତ୍ୱର ଜ୍ଞାପକ ।
ହର୍ଷରେ — ଯଥା,
ଆସ ଆସ ନୃତ୍ୟ ଦେଖିବ ।
ଅବଧାରଣେ — ଯଥା,

ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି କହିଲା ଏ ମୁଦ୍ରିକାରେ କାଚ ବସିଅଛି, ଅନ୍ୟ ଜଣେ କହିଲା ନା ଏ ହୀରକ ହୀରକ ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧତ୍ୱ ଯେଉଁଠାରେ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତିରୂପ ଫଳକୁ ଜାତକରୁଥିବ ସେହିଠାରେ ଗୁଣ ହେବ । ଯଥା,

ପୃଥୁକାର୍ଦ୍ର ସ୍ୱରପାତ୍ରଂ ଭୂଷିତ ନିଃଶେଷ ପରିଜନଂ ଦେବ,
ବିଳକ୍ଷକୁରେଣୁ ଗହନଂ ସମ୍ପ୍ରତି ସମମାବୟୋଃ ସଦନଂ* ।

ଅତ୍ର ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ବର୍ଣ୍ଣନ ଥିବାରୁ ପୃଥୁକାର୍ଦ୍ର ସ୍ୱରାଦିରେ ଶ୍ଳେଷବଳରୁ ଯେ ସମାନଧର୍ମ ସନ୍ଦେହ ତାହାର ଗୁଣତ୍ୱ ହେଲା ।

---

* ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କର ଗୃହ, ମୋ ଗୃହ ସମାନ; କାରଣ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହ ପୃଥୁକ କାର୍ଦ୍ରସ୍ୱର (ସୁବର୍ଣ୍ଣ) ପାତ୍ରରେ ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛି । ମୋ ଗୃହ ମଧ୍ୟ ପୃଥକ (ବାଳକ)ମାନଙ୍କ ଆର୍ତ୍ତ ସ୍ୱରରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏବଂଚ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହରେ ସମଗ୍ର ପରିଜନମାନେ ଭୂଷିତ (ଅଳଂକୃତ) ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମୋ ଗୃହର ପରିଜନମାନେ ମଧ୍ୟ ଭୂଷିତ (ଭୂମିଶାୟୀ) ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏବଂଚ ଆପଣଙ୍କ ଗୃହ ଉତ୍ତମ କରେଣୁ (ହସ୍ତିନୀ)ମାନଙ୍କରେ ଗହନ ହୋଇଅଛି; ମୋ ଗୃହ ମଧ୍ୟ ବିଳସତ୍ (ମୂଷିକାଦି) କ (ବୃଷ୍ଟିଜଳ) ରେଣୁ (ଧୂଳି)ରେ ଗହନ ହୋଇଅଛି ।

ବକ୍ତା ଯେବେ ବୈୟାକରଣ ହୋଇଥିବ ଓ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଯେବେ ବ୍ୟାକରଣାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ହୋଇଥିବ ତେବେ କଷ୍ଟତ୍ୱ, ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ ହେବ ।

ବୈୟାକରଣ ବକ୍ତାରେ କଷ୍ଟତ୍ୱ ଗୁଣ – ଯଥା,

ଦିଧୀ ବେବୀ ସମଃ କଣ୍ଟିଦଗୁଣ ବୃଧୋରଭାଜଳଂ,
କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ନିଭଃ କଣ୍ଟିତ୍ ଯତ୍ର ସନ୍ନିହତତେ ତ୍ୱୟି ।*

ବାକ୍ୟାର୍ଥର ବ୍ୟାକରଣାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟତ୍ୱରେ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱ ଗୁଣ – ଯଥା,

ଅତ୍ରାତାପ୍ସ ମୁପାଧ୍ୟାୟ ! ତ୍ୱାମହଂ ନ କଦାଚନ ।**
ଅତ୍ର ଅତାପ୍ସଂ ଏହି ଦୁଃଶ୍ରବ ପଦ ଗୁଣ ।

ଅଧମୋକ୍ତିମାନଙ୍କରେ ଗ୍ରାମ୍ୟତ୍ୱଦୋଷ ଗୁଣ ହେବ – ଯଥା,

କଳଶା ରାଗେ, ବିଦୂଷକୋକ୍ତି
ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳ ଲହୁଣି ପିଣ୍ଡ ପରି ଦିଶେ,
ତାହାଙ୍କ କିରଣ ଦୁଧ ଧାରା ପରି ଖସେ ।

ନିର୍ହେତୁତା ଦୋଷ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଥରେ ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା,

ବର୍ତ୍ତମାନ ସନ୍ଧ୍ୟା ସମୟ, ଚକ୍ରବାକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ବିଚ୍ଛେଦ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲେ ଚକ୍ରବାକର ବିଚ୍ଛେଦ ହୁଏ ଏ ଅର୍ଥ ଖ୍ୟାତ ଥିବାରୁ ନିର୍ହେତୁତା ଦୋଷ ହେଲା ନାହିଁ ।

କବିମାନଙ୍କର ସମୟରେ (ବ୍ୟବହାରରେ) ଖ୍ୟାତିବିରୁଦ୍ଧ ଦୋଷ, ଗୁଣ ହୁଏ ।

କବିମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର – ଯଥା,

ମାଳିନ୍ୟ, ବ୍ୟୋମରେ ଓ ପାପରେ; ଧବଳତା, ଯଶରେ ଓ ହାସରେ ଏବଂ କୀର୍ତ୍ତିରେ; ରକ୍ତତା, କ୍ରୋଧରେ ଓ ରାଗରେ (ଅନୁରାଗରେ); ପଙ୍କଜ ଓ ଇନ୍ଦିବର ସମୁଦ୍ର ଓ ନଦୀରେ; ମରାଳାଦିମାନେ ସମଗ୍ର ଜଳସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବେ । ଏବଂଚ ଚକୋର କର୍ତ୍ତୃକ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପାନ; ଜଳଧର ସମୟରେ ହଂସମାନଙ୍କର ମାନସ ଗମନ; ପାଦଘାତରୁ ଅଶୋକର ବିକଶନ; ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଗଣ୍ଡୂଷ ମଦିରାଦି ଦ୍ୱାରା ବକୁଳୋଦ୍‌ଗମ; ବିପ୍ରଯୋଗତାପ ଦ୍ୱାରା ଯୁବାମାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗସ୍ଥ ହାରମାନଙ୍କ ସ୍ଫୁଟନ; କନ୍ଦର୍ପର ରୋଲମ୍ବ ମାଳାରେ ଧନୁର୍ଗୁଣତ୍ୱ ଓ କୁସୁମ ସମ୍ବନ୍ଧ ଧନୁ ଏବଂ ତତ୍ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଶର ବର୍ଣ୍ଣନ; କନ୍ଦର୍ପ ବାଣଦ୍ୱାରା ଓ ସ୍ତ୍ରୀକଟାକ୍ଷ ଦ୍ୱାରା ଯୁବଜନର ହୃଦୟ ଭେଦନ । ଦିବସରେ ଅମ୍ଭୋଜ,

---

* ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଦିଗ୍‌ବିଜୟ କରନ୍ତେ କେତେକ ଲୋକମାନେ ଦିଧି, ବେବୀ ଧାତୁ ତ୍ୱୟପରି ଗୁଣ ବୃଦ୍ଧି ରହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂଚ କେତେକ ଲୋକ କ୍ୱିପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟ ପରି ସର୍ବାପହାରୀ ଲୋପକୁ ପାଇଅଛନ୍ତି ।

** ହେ ଉପାଧ୍ୟାୟ, ମୁଁ ତୁମ୍ଭକୁ କଦାଚିତ୍ ପରିତପ୍ତ କରିନାହିଁ ।

ନିଶାରେ କୁମୁଦ, ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷରେ ଚନ୍ଦ୍ରିକା, ମେଘଧ୍ୱନିରେ ମୟୂର ନୃତ୍ୟ, ଅଶୋକରେ ଫଳାଭାବ, ବସନ୍ତରେ ଜାତିକୁସୁମର ଅଭାବ, ଚନ୍ଦନଦ୍ରୁମରେ ଫଳ ପୁଷ୍ପର ଅଭାବ, ଇତ୍ୟାଦି ସକୁବିମାନଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ ।

ଏମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣମାନେ ଯଥାସ୍ଥାନରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅଟନ୍ତି ।

ଧନୁର୍ଜ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ପୁନଶ୍ଚ ଧନୁରାଦି ଶବ୍ଦର ଯେ ପ୍ରୟୋଗ, ସେ ଆରୂଢ଼ତ୍ୱାଦି ବୋଧନିମିତ୍ତ ହୋଇଅଛି, ପୁନରୁକ୍ତି ଦୋଷନୁହେଁ – ଯଥା,

ଧନୁର୍ଜ୍ୟାସ୍ଫାଳନୋଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ଦୁହେଁ ପୂରିତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ଜ୍ୟା ଶବ୍ଦମାତ୍ରରେ ଧନୁର ବୋଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୁନଶ୍ଚ ଯେ ଧନୁଶବ୍ଦର ଉପାଦାନ ସେ ଧନୁରେ ଗୁଣର ଅରୋପଣ ବୋଧନିମିତ୍ତ ହୋଇଅଛି, ଅତଏବ ଦୋଷ ନୁହେଁ ।

ଆଦି ଶବ୍ଦରୁ – ଯଥା,

ଭାତିକର୍ଣ୍ଣୀବତଂସସ୍ତେ ।

ଅତ୍ର କର୍ଣ୍ଣସ୍ଥିତତ୍ୱର ବୋଧନିମିତ୍ତ କର୍ଣ୍ଣଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ ହେଲା ।

ଏହିପରି ଶ୍ରବଣକୁଣ୍ଡଳ ଓ ଶିରଃଶେଖର ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ଜାଣିବ । ଏବଂଚ ମାଳାଶବ୍ଦ ଯେବେ, ବିଶେଷଣଶୂନ୍ୟ ହୋଇଥିବ ତେବେ କେବଳ ପୁଷ୍ପମାଳାକୁ ବୁଝାଇବ । କିନ୍ତୁ 'ପୁଷ୍ପମାଳାବିଭାତିତେ'' ଅତ୍ର ପୁଷ୍ପଶବ୍ଦ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପୁଷ୍ପର ବୋଧକ, ଏବଂଚ ''ମୁକ୍ତାହାର'' ଅତ୍ର ମୁକ୍ତାଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟ ରତ୍ନରେ ଅମିଶ୍ରିତତ୍ୱର ବୋଧକ ।

ଏହିମାନେ ସକୁବି ସମ୍ମତ ହେବାରୁ ପ୍ରୟୋଗାର୍ହ ହେଲେ । ଏବଂଚ ଜଘନକାଞ୍ଚୀ, କରକଙ୍କଣ ଇତ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦମାନେ କବିଙ୍କ ସମ୍ମତ ନୋହିବାରୁ ପ୍ରୟୋଗାର୍ହ ନୁହନ୍ତି ।

ଆନନ୍ଦମଗ୍ନାଦି ଉକ୍ତିରେ ନ୍ୟୂନପଦତା ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ ୧୩ ଷ୍ଟା ।

ଉଠ ଉଠ ଆହେ ସମ ଯୋଧ ଗଣ,
କରେ କରବାଳ ପଶ ସମରେ ।

ଅତ୍ର ଆନନ୍ଦ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଦିଶବ୍ଦରୁ ଉତ୍ସାହରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ଉକ୍ତି କରିବାରୁ ନ୍ୟୂନପଦତା ଗୁଣ ହେଲା ।

ଏହି ନ୍ୟୂନପଦତା କୌଣସିଠାରେ ଦୋଷ ବା ଗୁଣ ଉଭୟଥା ହୋଇ ନପାରେ – ଯଥା, ଚୋଖି ରାଗେ, ଉର୍ବଶୀଙ୍କ ପ୍ରତି ପୁରୋରବାଙ୍କର ବିତର୍କ ।

ରୋଷେ ସ୍ଥିତ ହେବ କ୍ଷଣେ, ନିଜ ଗର୍ବ ଆବରଣେ
ଦେଖିନାହିଁ ଅତି କୋପା କେବେ ବାଳାର,

କିବା ହେବ ସ୍ୱର୍ଗେ ମତି, ମୋଠାରେ ସେ ପ୍ରୀତିମତୀ,
ମୋର ତହୁଁ ନପାରନ୍ତି ନେଇ ଅସୁର
ସର୍ବସୁଖ ଏବେ ନିରୋଧି,
ନୟନରୁଁ ଦୂର ହେଲା ଏ କିବା ବିଧି ।

ଅତ୍ର ''ନିଜ ଗର୍ବ ଆବରଣେ'' ଏପଦ ଉତ୍ତାରୁ ''ଏପରି ନୁହଇ ଯେଉଁ ହେତୁରୁ'' ଏହି ପଦମାନେ ନ୍ୟୂନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିତର୍କର କୌଣସି ଉତ୍କର୍ଷ ନ କରିବାରୁ ଗୁଣ ନ ହେଲା । ଏବଂଚ ''ଦେଖିନାହିଁ ଅତି କୋପ କେବେ ବାଳାର'' ଏହି ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ''ରୋଷେ ସ୍ଥିତ ହେବ'' ଇତ୍ୟାଦିର ବାଧ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ଦୋଷ ନହେଲା ।

କୌଣସିଠାରେ ଅଧିକପଦତା ମଧ୍ୟ ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ

ଏକୁଁ ତ ଖିନ୍ନ ଦିନ, ହେଲା ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ଦିନ
ନଲଭୁଁ ବଲ୍ଲଭ ମେଳକୁ ।

ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ଦିନକୁ ଦୁର୍ଦିନ ବୋଲି, ପୁନଶ୍ଚ ଦିନଶବ୍ଦ ଦେବାର ଅଧିକପଦତା ବୋଧ ହେଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ବର୍ଷାକାଳ ବର୍ଣ୍ଣନ ହେବାରୁ ଅନ୍ୟକାଳୀନ ଦୁର୍ଦିନକୁ ନବୁଝାଇ କେବଳ ବର୍ଷା କାଳର ଜ୍ଞାପକ ହୋଇ ଗୁଣ ହେଲା ଓ ମଧ୍ୟ ଚିରକାଳସ୍ଥାୟୀ ହେବାରୁ ପ୍ରତିକାରର ଅଶକ୍ୟ ହେଲା ।

ସମାପ୍ତ ପୁନରାଉତ୍ତା କୌଣସିଠାରେ ଦୋଷ ବା ଗୁଣ ହୁଏ ନାହିଁ ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ଧନ୍ୟ ସେହୁ କ୍ଷିତି ଯାହାର ସୁମତି ପାର୍ଥିବ ହୁଅଇ ପତି,
ଯହିଁ ପ୍ରଜାଜନ ନକରି ଶୋଚନ ନିଜ ଭାଗ୍ୟେ ବିଳସନ୍ତି ।

ଯେଉଁଠାରେ କର୍ତ୍ତା କର୍ମର ବିଶେଷଣ କ୍ରିୟା ବହିର୍ଭୂତ ହୋଇ ପୁନର୍ବାର ଗୃହୀତ ହୁଏ ସେହିଠାରେ ସମାପ୍ତ ପୁନରାଉତ୍ତା ଦୋଷ ହୁଏ; ଅତ୍ର ବାକ୍ୟ ସମାପ୍ତି ଉତ୍ତାରୁ ପୁନର୍ବାର ଯେ ବାକ୍ୟାନ୍ତରର ଆଦାନ ସେ ଦୋଷ ନୋହିଲା; ଏବଂଚ ପୂର୍ବବାକ୍ୟର ଉତ୍କର୍ଷ ନକରିବାରୁ ଗୁଣ ନହେଲା ।

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବାକ୍ୟାନ୍ତର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲେ ଯେ ଗର୍ଭିତତା ଦୋଷ ସେ ଯେବେ ବାକ୍ୟାର୍ଥକୁ ପୁଷ୍ଟ କରେ ତେବେ ଗୁଣ ହୁଏ – ଯଥା, କଳଶା ରାଗେ

ସପ୍ତଦ୍ୱୀପବତୀ ଭୂମି ବିପ୍ରେ ଦେଇ ଦାନ,
ଭୃଗୁପତିଙ୍କର ଯଶ କେ ଅର୍ଜିବ ଆନ ।
ସାଧାରଣ ବୁଦ୍ଧି ଅବା କରନ୍ତୁ ଅଜ୍ଞାନ,*

---

* ଅଜ୍ଞାନୀ

କେବଳ ପରଶୁରାମ ଅଦ୍ଭୁତର ସ୍ଥାନ ।

ଅତ୍ର ତୃତୀୟପାଦ ଗର୍ଭିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିବାରୁ ଗୁଣ ହେଲା ।

ପତତ୍‌ପ୍ରକର୍ଷତା ମଧ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ଗୁଣ ହୁଏ — ଯଥା, ବେଣୀସଂହାର ୧ମ ଅଙ୍କେ —

ଚଞ୍ଚଦ୍ଭୁଜ ଭ୍ରମିତ ଚଣ୍ଡ ଗଦାଭିଘାତ
ସଞ୍ଚୂର୍ଣ୍ଣିତୋରୁ ଯୁଗଳସ୍ୟ ସୁଯୋଧନସ୍ୟ
ସ୍ୟାନା ବନଦ୍ଧ ଘନ ଶୋଣିତ ଶୋଣପାଣି
ରୁତ୍ତାଂ ସୟିଷ୍ୟତି କଦାଂ ସ୍ତବଦେବି ! ଭୀମଃ ।

ଅର୍ଥ ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ ସୁକୁମାରାର୍ଥ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦାଡ଼ମ୍ବର ତ୍ୟାଗ ଗୁଣ ହେଲା ।

ସେ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁଭାବ ବିଭାବ ଦ୍ୱାରା ରଚନା ଉଚିତ ହୋଇ ନ ପାରେ ସେହି ସ୍ଥଳରେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବମାନେ ସ୍ୱଶବ୍ଦବାଚ୍ୟତା ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ — ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ ।

ଔତ୍ସୁକ୍ୟ ଦ୍ୱରା ଭଙ୍ଗ କରୁଁ ଲାଜ
କୋପେ ତର୍ଜିଲା ବନ୍ଧୁ ବଧୂବ୍ରଜ,
ନବସଙ୍ଗମେ ବାଳାର ସାଧ୍ୱସ
ପ୍ରିୟ ସଂଶ୍ଳେଷେ ଭାଙ୍ଗିଲା ହରଷ,
ପୁଲକ ନିକର;
କେବଳ ଆବୃତ କଲା ଶରୀର ।

ଅତ୍ର ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନଙ୍କର ସ୍ୱଶବ୍ଦ ବ୍ୟତିରେକେ ରଚନା ଅଶକ୍ୟ ହେବାରୁ ଲଜ୍ଜା ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନେ ସ୍ୱଶବ୍ଦରେ ବାଚ୍ୟ ହେଲେ ।

ସଞ୍ଚାରିମାନେ ଯାହା ସହିତରେ ବିରୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବେ ତାକୁ ବାଧ କରି କହିଲେ ଗୁଣ ହେବ — ଯଥା, ଆଷାଢ଼ଶୁକ୍ଳ ରାଗେ

ଅକାର୍ଯ୍ୟ କାହିଁ ଏଚନ୍ଦ୍ର ବଂଶରେ,
ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରିୟା ଦେଖାଦେବ ବାରେ,
ଶୁଣିଛି ଦୋଷ ହରେ କାନ୍ତାମୁଖ,
କି କହିବେ ଧୀରେ ସ୍ୱପ୍ନେ ସେ ସୁଖ,
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭରେ ଚେତ;
ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧର ଧନ୍ୟ ନାହିଁ ବିଦିତ ।

ଅତ୍ର ଶାନ୍ତିର ଅଙ୍ଗ ଯେ ବିତର୍କ, ମତି, ଶଙ୍କା, ଧୃତି, ଏହି ବ୍ୟଭିଚାରୀମାନେ, ଅଭିଳାଷର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଯେ ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ସ୍ମୃତି, ଦୈନ୍ୟ, ଚିନ୍ତା ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବାଧ୍‌ତକରି ଚିନ୍ତାପ୍ରଧାନ ଆସ୍ୱାଦ ପ୍ରକର୍ଷକୁ ଆବିର୍ଭୂତ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ବିରୋଧୀ ରସର ସ୍ମରଣରେ ଅଥବା ସାମ୍ୟ କଥନରେ ଏବଂଚ ବୀରରସ ଅଙ୍ଗୀ

ହୋଇଥିବ, ଶାନ୍ତ ଶୃଙ୍ଗାର ଅଙ୍ଗ ହେଲେ ବିରୋଧ ହେବ ନାହିଁ ।

ସବୁ ଦୁଃଶ୍ରବତ୍ୱାଦି ଦୋଷମାନଙ୍କର ଅନୁକରଣ ବର୍ଣ୍ଣନରେ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ; ଯଥା, ଜଣେ କହିଲା ଦୁଶ୍ଚବନ (ଇନ୍ଦ୍ର)କୁ ନମସ୍କାର; ଅନ୍ୟ ଜଣେ ପରିହାସପୂର୍ବକ କହିଲା ଦୁଶ୍ଚବନକୁ ନମସ୍କାର ବୋଇଲେ ଦୋଷ ହେବ ନାହିଁ, ଏପରି ଦୋଷମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନର ଔଚିତ୍ୟ ହେତୁରୁ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅଦୋଷତା ଏବଂ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଗୁଣତା ଏବଂ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଅନୁଭୟତ୍ୱା (ଅଦୋଷ ଗୁଣତା) ହୁଏ ।

ଇତି ଦୋଷ ନିରୂପଣନାମ ଚତୁର୍ଥ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଗୁଣ ନିରୂପଣ

ରସର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣମାନେ, ଆତ୍ମାର ଶୌର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣପରି କାବ୍ୟର ଶୋଭା ସମ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ଏହି ଗୁଣମାନେ ତିନିପ୍ରକାର ଯଥା, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଓଜ, ପ୍ରସାଦ ।

ଅଥ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ

ଚିତ୍ତର ଦ୍ରବତ୍ୱକାରୀ ଆହ୍ଲାଦକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ବୋଲି ।

ଏହି ମାଧୂର୍ଯ୍ୟ ସଂଭୋଗ, କରୁଣ, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଓ ଶାନ୍ତରେ କ୍ରମାନ୍ୱୟ ଅଧିକ ହୁଏ ।

ସ୍ୱବର୍ଗୀୟ ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣରେ ଯୁକ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ ଙ୍କ ଞ୍ଚ ଞ୍ଜ ମ୍ପ ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂଚ ଟ ଠ ଡ ଢ ଓ ଲଘୁ ର, ଣ ଏତଦ୍‌ବର୍ଜିତ ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ଓ ଅସମାସ, ଅଳ୍ପସମାସ ଓ ମଧୁର ରଚନା ଏମାନେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରସର ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଯଥା,

ଅନଙ୍ଗ ମଙ୍ଗଳ ଭୁବ ସ୍ତଦପାଙ୍ଗସ୍ୟଭଙ୍ଗୟଃ
ଜନୟନ୍ତି ମୁହୁର୍ଯୂନା ମନ୍ତଃ ସନ୍ତାପ ସନ୍ତତିଂ ।

ଗୀତ ଯଥା, ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ ରାଗେ

ତା ଅପାଙ୍ଗ ଭଙ୍ଗି ଅନଙ୍ଗ ମଙ୍ଗଳ ଆଳୟ ରୂପେ ବିଖ୍ୟାତ,
ଯୁବାଚିତ୍ତ ଗତ ସନ୍ତାପ ସନ୍ତତି ଜାତକରେ ଅବିରତ ।

ଅଥ ଓଜ

ଚିତ୍ତ ବିସ୍ତାର ରୂପ ଦୀପ୍ତିତ୍ୱକୁ ଓଜ ବୋଲି ।

ବୀର, ବୀଭତ୍ସ, ରୌଦ୍ରମାନଙ୍କରେ ଏହାର କ୍ରମରେ ଆଧିକ୍ୟ ।

ବର୍ଗର ଆଦ୍ୟ, ତୃତୀୟ ଅକ୍ଷରମାନେ, ଆପଣାର ଅନ୍ତ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ, ଘ

ଇତ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣରେ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବେ । ଯଥା, କଖ୍‌ଖଟ, ବାଗ୍‌ଘର, ଏବଂଚ ଅଧ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରେଫ ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବ ଯଥା, ଅର୍କ, ବକ୍ର, ଅର୍ଘ, ବ୍ୟାଘ୍ର ଏବଂଚ ଟ ଠ ଡ ଢ ଓ ଶ ଷ ଓ ସମାସ ବାହୁଲ୍ୟ ଓ ଉଦ୍ଧତ ଘଟନା ଏମାନେ ଓଜଗୁଣର ଦ୍ୟୋତକ ହୁଅନ୍ତି । ଯଥା,

ଚଞ୍ଚ ଭୁଜ ଭ୍ରମିତ ଚଣ୍ଡ ଗଦା ଭିଘାତ
ସଂଚୂର୍ଣ୍ଣିତୋରୁ ଯୁଗଳ ସ୍ୟ ସୁଯୋଧନସ୍ୟ ।
ସ୍ନ୍ୟାନା ବନଦ୍ଧ ଘନଶୋଣିତ ଶୋଣ ପାଣି
ରୁତ୍ତଂସୟିଷ୍ୟତି କଚାଂ ସ୍ତବ ଦେବି ଭୀମଃ ।

ଗୀତ, ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୯ଷା

ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପାଣ୍ଡବ ଯୋଧେ ଆୟୁଧ ଭାସ୍ୱର,
ଧରି କ୍ରୋଧେ ମହାଯୁଦ୍ଧେ ଧାଇଁଲେ ସତ୍ୱର ।

ଅଥ ପ୍ରସାଦ

ଅଗ୍ନି ଯେପରି ଶୁଷ୍କ କାଷ୍ଠରେ ବ୍ୟାପ୍ତହୁଏ ସେହିପରି ଯେଉଁ ଗୁଣ, ଚିତ୍ତକୁ ଶୀଘ୍ର ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ ସମସ୍ତ ରଚନାରେ ଓ ରସରେ ସାଧାରଣ ରୂପରେ ରହେ ତାକୁ ପ୍ରସାଦ ବୋଲି । ଏବଂଚ ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରରେ ଅର୍ଥ ବୋଧକ ଶବ୍ଦମାନେ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ । ଯଥା,

ସୂତୀ ମୁଖେନ ସକୃଦେବ କୃତ ବ୍ରଣସ୍ଥଂ
ମୁକ୍ତାକଳାପ ! ଲୁଠସି ସ୍ତନୟୋଃ ପ୍ରିୟାୟାଃ ।
ବାଣୈଃ ସ୍ମରସ୍ୟ ଶତଶୋ ବିନି କୃତ୍ତମର୍ମା,
ସ୍ୱପ୍ନେଽପିତାଂ କଥମହଂ ନ ବିଲୋକୟାମି ।

ଗୀତ ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୩ଷା

ତୁମ୍ଭ ପରିମଳ ଘେନି ମଳୟ ପବନ,
ବିଭୁଙ୍କ ପ୍ରସାଦ ବୋଲି କରେ ବିତରଣ ।

ଇତି ଗୁଣନିରୂପଣନ୍ନାମ ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅର୍ଥାଳଂକାର

ଅଳଂକାରମାନେ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥରେ ଅସ୍ଥିର ସ୍ୱରୂପେ ରହି, କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦି ପରି ଶରୀର ଶୋଭାକୁ ଅତିଶୟିତ କରି, ରସାଦିର ଉପକାର କରନ୍ତି । ଏହି ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇପ୍ରକାର : —

ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଓ ଅର୍ଥାଳଂକାର

ଶବ୍ଦାଳଂକାର ଯଥା

ପୁନରୁକ୍ତ ବଦାଭାସ – ଯେଉଁଠାରେ ସାମାନ୍ୟରେ ଅର୍ଥର ପୁନରୁକ୍ତି ଆଭାସ ହୁଏ, ତାକୁ ପୁନରୁକ୍ତ ବଦାଭାସ ବୋଲାଯାଏ, ଯଥା ବୈଦେହୀଶବିଳାସ ।

''ବିହି ବିଧି ମଦନ କନ୍ଦର୍ପ କରିଣ,
ବର କାନ୍ତ ପତି ମୋର ହୁଅନ୍ତେ ପୁଣ ।''

ଅତ୍ର ବିହି, ବିଧି, ମଦନ, କନ୍ଦର୍ପ, ବର, କାନ୍ତ, ପତି ଏମାନେ ଏକ ଅର୍ଥପରି ଭାସମାନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥବୋଧ ହେବ, ଅର୍ଥାତ୍ ବିହି=ବିଧାନକରି, ବିଧି=ବିଧାତା, ମଦନ=ଗର୍ବହୀନ, କନ୍ଦର୍ପ=ସୁନ୍ଦର, ବର=ଶ୍ରେଷ୍ଠ, କାନ୍ତ=ସୁନ୍ଦର, ପତି=ସ୍ୱାମୀ ।

ବୃତ୍ୟନୁପ୍ରାସ – ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତିକୁ, ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୯୩।

''ପ୍ରଚଣ୍ଡ ପାଣ୍ଡବ ଯୋଧେ ଆୟୁଧ ଭାସ୍ୱର,
ଧରି କ୍ରୋଧେ ମହାଯୁଦ୍ଧେ ଧାଇଁଲେ ସତ୍ୱର ।''

ଛେକାନୁପ୍ରାସ – ସସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସମୂହର ଏକ କିବା ଅନେକ ବାର ସାମ୍ୟକୁ, ଯଥା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ

''ଦେଖି ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା
ଆଳି କାଳିକା କାନ୍ତ ସ୍ମରି ।''

ଲାଟାନୁପ୍ରାସ – ଭିନ୍ନାଭିପ୍ରାୟ ପୁନରୁକ୍ତିକି, ଯଥା,

''ଫୁଟିଲେ ନିଆଳୀ । ଜଳପି ଜଳପି
ତୋତେ ଫୁଟିଲେ ନି ଆଳୀ'' ।

ଯମକ*– ଭିନ୍ନାର୍ଥ ସସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସଂହତିର କ୍ରମରେ ଆବୃତ୍ତିକୁ, ଯଥା, ବୈ.ବି. ।

''ବିଭାବରି ସାରି ବିଳମ୍ବ ଶୁଣି,
ବିଭାବରୀ ହେଉଁ ରମଣୀମଣି,
ବିଭାବରୀଚରୀ ଘୋଟିଲା ଗ୍ରାସେ,
ବିଭାବରୀତିରୁ ନିଦ୍ରା ନ ଆସେ,
ବିରହେ ଭାସେ ସେ
ବୀର ହେ ଭାଷେ ସେ ତାଡ଼କୀତ୍ରାସେ ।''

ବକ୍ରୋକ୍ତି – ଅନ୍ୟଲୋକ, ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାରେ କାକୁ ଶ୍ଳେଷଦ୍ୱାରା ଯୋଜନା କଲେ ଯଥା,

---

* ଏହି ଯମକ, ଅନେକ ପ୍ରକାର । ଯଥା, ଆଦ୍ୟଯମକ, ପ୍ରାନ୍ତଯମକ, ମଧ୍ୟ ଯମକ, ସର୍ବଯମକ ଇତ୍ୟାଦି ।

କିଏ କବାଟ ଫିଟାଉଅଛ ? କୃଷ୍ଣ କହିଲେ ଆମ୍ଭେ ମାଧବ । ରାଧା କହିଲେ ବସନ୍ତ କି ? ନା, ଚକ୍ରୀ । ତେବେ କୁଲାଳ କି ? ଇତ୍ୟାଦି ।

କାକୁବକ୍ରୋକ୍ତି – ଯଥା,

ବସନ୍ତକାଳରେ କାହା ଚିତ୍ତ ପରିତପ୍ତ ହେଉନାହିଁ ।

ଅତ୍ର କାକୁଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ତ ପରିତପ୍ତ ହେଉଥିବାର ଜଣାଗଲା ।

ଭାଷାସମ – ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଶବ୍ଦମାନେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ ଭାଷାରେ ସମାନ ହୁଅନ୍ତି ଯଥା, ମଞ୍ଜୁଳମଣି, ମଞ୍ଜୀର କଳ, ଗମ୍ଭୀର, ବିହାର, ସରସୀ, ତୀର ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ଶବ୍ଦମାନେ ସଂସ୍କୃତ, ପ୍ରାକୃତ, ସୌରାଷ୍ଟ୍ରୀ, ମାଗଧୀ, ତୈଲଙ୍ଗୀ, ଦ୍ରାବିଡ଼ୀ ଇତ୍ୟାଦିରେ ସମାନ ।

ଶ୍ଳେଷ

ଶ୍ଳେଷଯୁକ୍ତ ପଦଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥ କଥନକୁ ଶ୍ଳେଷ ବୋଲି ।

ଏହି ଶ୍ଳେଷ ଆଠପ୍ରକାର – ଯଥା,

ବର୍ଣ୍ଣ, ପ୍ରତ୍ୟୟ, ଲିଙ୍ଗ, ପ୍ରକୃତି, ପଦ, ବିଭକ୍ତି, ବଚନ, ଭାଷା ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରଭେଦରେ ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନଙ୍କ ଉଦାହରଣ ଭାଷାରେ ବିଶେଷ ଉପକାରୀ ନହେବାରୁ ତ୍ୟାଗ କଲୁଁ ।

ବିଶେଷତଃ ଏହି ଶ୍ଳେଷ ଅଭଙ୍ଗ, ସଭଙ୍ଗ, ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର ।

ଅଭଙ୍ଗ – ଯଥା, ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ

''ବାବୁ ନାକଶିରୀଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଷାକୁ ।''

ଅତ୍ର ''ନାକଶିରୀଦାନ'' ପଦ, ଭଙ୍ଗ ନ ହୋଇ ପକ୍ଷେ ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଦାନ, ପକ୍ଷେ ନାସା ଶୋଭା ଖଣ୍ଡନ ।

ସଭଙ୍ଗ – ଯଥା, ବୈ: ବି: ଉକ୍ତ ଛାନ୍ଦେ

''ବିହର କାନନ କରି ଆଲିଙ୍ଗନକୁ'' ।

ଅତ୍ର ପକ୍ଷେ ଆଲିଙ୍ଗନକୁ କରି କାନନରେ ବିହାର କର । ଅପର ପକ୍ଷେ ଆଲିଙ୍ଗନକୁ ନ କରି କାନକୁ ବିଶେଷରେ ହର । ଏପରି ଶବ୍ଦଭଙ୍ଗ ହେଲା ।

ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ – ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଅନେକାର୍ଥରେ ଗୂଢ଼ଶ୍ଳେଷାର୍ଥ କଥନ ହୁଏ – ଯଥା, ନଳିନୀଗୌଡ଼ା ରାଗେ

''ହରି * ଶ୍ରୀକଳିତ କାନ୍ତି, କୁତଗିରିବରଧୃତି,

---

* ବିଷ୍ଣୁପକ୍ଷେ – ଲକ୍ଷ୍ମୀବର୍ଦ୍ଧିତକାନ୍ତି, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଧାରୀ ଏବଂଚ ହରିହର ସ୍ୱରୂପ ହେବାରୁ ଗୌରୀପତିଙ୍କଠାରେ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତି ଏପରି ହରି (ବିଷ୍ଣୁ) ଗତି ଦେଉନ୍ତୁ । ଶିବପକ୍ଷେ – ହରି (ସର୍ପ) ଶ୍ରୀ (ଗରଳ) ଦ୍ୱାରା ବର୍ଦ୍ଧିତ କାନ୍ତି । କୈଳାସେ କୃତସନ୍ତୋଷ, ଏବଂଚ ପାର୍ବତୀପତି ଓ ନିର୍ମଳାଙ୍କରଣ ଏପରି ସଦାଶିବ ଗତି ଦେଉନ୍ତୁ । ଦୁର୍ଗାପକ୍ଷେ – ନିବିଡ଼ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବତୀ, ହିମାଳୟ ସନ୍ତୋଷ କାରିଣୀ, ପତିବ୍ରତା, ଏପରି ଗୌରୀଗତିକି ଦେଉନ୍ତୁ ।

ଗୌରୀ ପତି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତି ଦିଅନ୍ତୁ ଗତି ଯେ।''

ଅତ୍ର ''ଗୌରୀ ପତି ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତି'', ଏପଦ ଦୁର୍ଗାପକ୍ଷେ ସଭଙ୍ଗ, ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ-ପକ୍ଷେ ଅଭଙ୍ଗ ହୋଇ ଉଭୟାତ୍ମକ ହେଲା। ଏହାର ବିଶେଷ ବିବରଣ କୁବଳୟାନନ୍ଦ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ।

ପଦ୍ମ, ଖଡ୍ଗ, ମୁରଜ, ଚକ୍ରମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବିନ୍ୟାସ ହେଲେ ତାକୁ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବୋଲି। ଏହା କାବ୍ୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥୀଭୂତ ହେବାରୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ନୋହିଲା ଏବଂଚ ପ୍ରହେଳିକା ମଧ୍ୟ, ରସର ବିରୋଧୀ ହେବାରୁ ଅଳଙ୍କାରରେ ଗଣନା କରାନଗଲା; କିନ୍ତୁ ଚ୍ୟୁତ ଦତ୍ତାକ୍ଷରାଦି ଭେଦରେ କାବ୍ୟ ଉକ୍ତିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଥିବାରୁ ନିମ୍ନେ ପ୍ରକାଶକଲୁଁ।

ଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର – ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

''ଯୌବନେ କୁସୁମ ମାନେ ଫୁଟିଲେ।''

ଅତ୍ର ଯୌବନରେ କୁସୁମ ଫୁଟିବାର ଅସଙ୍ଗତ ବୋଧ ହେବାରୁ ''ଯୌ'' ଅକ୍ଷରକୁ ଚ୍ୟୁତ କରାଗଲା।

ଦତ୍ତାକ୍ଷର – ଯଥା, ଚକ୍ରକେଳି ରାଗେ

''ସାଳେ କୋକିଳ ଧ୍ୱନିକି ରଟିଲେ।''

ଅତ୍ର ସାଳ ବୃକ୍ଷରେ କୋକିଳଧ୍ୱନି, କବିସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ; ଅତଏବ ''ସାଳେ'' ଏହି ଶବ୍ଦପୂର୍ବରେ ରକାର ଦତ୍ତ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକ ହେଲା।

ଚ୍ୟୁତଦତ୍ତାକ୍ଷର – ଯଥା, ଉକ୍ତ ରାଗେ

ବଦନ ପୀଡ଼ାରେ ମୃଗଲୋଚନା

ପତି ବିଚ୍ଛେଦରେ କଲା ଶୋଚନା।

ଅତ୍ର ପତି ବିଚ୍ଛେଦରେ ବଦନପୀଡ଼ା ହେବାର ଅସଙ୍ଗତ ଜାଣି ''ବଦନ'' ଶବ୍ଦରୁ ବକାର ଚ୍ୟୁତକରି ମକାର ଦତ୍ତ କରାଗଲା।

ଅଥ ଅର୍ଥାଳଂକାର

ଉପମାଳଂକାର

ଉପମାନ ଉପମେୟ ଦୁହିଙ୍କର ଯେଉଁଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଉତ୍ତମରୂପେ ଉଲ୍ଲସିତ* ହୁଏ, ତାକୁ ଉପମାଳଂକାର ବୋଲି – ଯଥା, କବିତାବଳୀ ପୃ୨୧୩।

''ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରାୟେ ନୀଳନୀରଦ ବର;

ବନମାଳାପ୍ରାୟେ ଚାପ ଇନ୍ଦ୍ରର।''

ଅତ୍ର ନୀଳନୀରଦ, ଉପମେୟ ବିଷ୍ଣୁ, ଉପମାନ ପ୍ରାୟ ଶବ୍ଦ, ବାଚକ ନୀଳଗୁଣ, ସମାନଧର୍ମ।

---

* ଉଲ୍ଲସିତ ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମାନ, ଉପମେୟ, ସମାନଧର୍ମ, ବାଚକ, ଏତତ୍‌ସାମଗ୍ରୀ ବିଶିଷ୍ଟ। ବାଚକର ଅର୍ଥ ଯଥା, ପରି, ପ୍ରାୟ।

ଲୁପ୍ତୋପମା

ଏ ଆଠପ୍ରକାର, ଯଥା, ବାଚକ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଧର୍ମ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଧର୍ମବାଚକ ଲୁପ୍ତୋପମା, ବାଚକୋପମେୟ ଲୁପ୍ତୋପମା, ଉପମାନ ଲୁପ୍ତା, ବାଚକୋପମାନଲୁପ୍ତା, ଧର୍ମୋପମାନ ଲୁପ୍ତା, ଧର୍ମୋପମାନ ବାଚକ ଲୁପ୍ତା ।

ବାଚକଲୁପ୍ତୋପମା – ଯଥା, ତଡ଼ିଦ୍‌ଗୌରୀ ।

ଅତ୍ର ବାଚକ (ଇବ ଶବ୍ଦ) ଲୋପ ହୋଇଅଛି ।

ଧର୍ମଲୁପ୍ତୋପମା – ଯଥା, ଇନ୍ଦୁତୁଲ୍ୟମୁଖୀ

ଅତ୍ର କାନ୍ତି ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମର ଲୋପ ହୋଇଅଛି ।

ଧର୍ମବାଚକଲୁପ୍ତୋପମା – ଯଥା, କର୍ପୂରନ୍ତୀ ଦୃଶୋର୍ମମ ।*

ଅତ୍ର ଧର୍ମ (ଶୈତ୍ୟ), ବାଚକ (ଇବ) ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଲୋପହେଲା ।

ବାଚକୋପମେୟ ଲୁପ୍ତୋପମା – ଯଥା, କାନ୍ତ୍ୟାସ୍ମରବଧୂୟନ୍ତୀ ।**

ଅତ୍ର ବାଚକ (ଇବ), ଉପମେୟ (ଆତ୍ମାନଂ) ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଲୋପହେଲା ।

ଅପର ଚାରିଗୋଟି ବିଶେଷ ଦୁର୍ବୋଧ ହେବ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ନ କଲୁଁ ।

ଅନନ୍ୱୟାଳଂକାର – ଏକ ପଦାର୍ଥର ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବ ହୁଏ – ଯଥା ।

ଇନ୍ଦୁ, ଇନ୍ଦୁଙ୍କପରି, ସୁନ୍ଦରସାଗର, ସାଗରପରି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅତ୍ର ଏହାଙ୍କପରି ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଅପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁରୁ ଅନ୍ୱୟର ଅଭାବ ।

ଉପମେୟୋପମାଳଂ – ଦୁଇବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବାକ୍ୟଭେଦରେ ଯେବେ ଉପମାନ ଉପମେୟ ଭାବ ହୁଏ [ଏକ ବାକ୍ୟରେ ଯେ ଉପମାନ ହୋଇଥାଏ, ସେ ଅନ୍ୟ ବାକ୍ୟରେ ଉପମେୟ ହୁଏ] – ଯଥା,

ଧର୍ମ, ଅର୍ଥପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଶ୍ରୀ ହୋଇଅଛି ।

ଅର୍ଥ, ଧର୍ମପରି ପୂର୍ଣ୍ଣଶ୍ରୀ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଏହି ଦୁଇବାକ୍ୟରେ ଧର୍ମବ୍ୟକ୍ତି, ଅର୍ଥବ୍ୟକ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟେକରେ ଉପମାନୋପମେୟଭାବ ଘଟିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରତୀପାଳଂ – ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନର ଉପମେୟତ୍ୱ କଳ୍ପନା ହୁଏ, ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଲୋଚନସମାନ ପଦ୍ମ ଓ ମୁଖପରି ଚନ୍ଦ୍ର ।

ଅତ୍ର ପଦ୍ମ ଓ ଚନ୍ଦ୍ର ଏହି ଦୁଇ ଉପମାନର ଉପମେୟତ୍ୱ କଳ୍ପନା ହେଲା ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରତୀପାଳଂ – ଅନ୍ୟୋପମେୟ ଲାଭଦ୍ୱାରା ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର

---

* ଶୈତ୍ୟେନ ଆତ୍ମାନଂ କର୍ପୂରମିବ ଆଚରନ୍ତୀ ।

** କାନ୍ତ୍ୟା ସ୍ମରବଧୂମିବ ଆତ୍ମାନଂ ଆଚରନ୍ତୀ ।

ଅନାଦର ହୁଏ – ଯଥା,

ହେ ମୁଖ ! ତୋର ଗର୍ବ କରିବାର ବୃଥା;
କାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର ତ ତୋହ ସମାନରେ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଯେ ମୁଖ, ତାହାର ଅନାଦର କରି, ଉପମେୟ ଚନ୍ଦ୍ରର ଲାଭହେଲା ।

ତୃତୀୟ ପ୍ରତୀପାଳଂ – ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଉପମାନ ଲାଭଦ୍ୱାରା ସେହି ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ତିରସ୍କାରକୁ – ଯଥା,

ହେ ଶମନ, ତୁମର କ୍ରୌର୍ଯ୍ୟଦର୍ପ କାହିଁ, ତୁମ୍ଭ ଉପମାନରେ ତ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଶମନ, ତାହାର ଉପମାନଭୂତ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଶମନର ତିରସ୍କାର ହେଲା ।

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରତୀପାଳଂ – ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ସହିତରେ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାର ଅନିଷ୍ପତ୍ତି କଥନ ହୁଏ – ଯଥା,

ହେ ମୁଗ୍ଧାକ୍ଷି ! ତୋହ ମୁଖ ସଦୃଶ ଅମ୍ବୁଜ ଅଛି ବୋଲି ଯେ ପ୍ରବାଦ, ସେ ମିଥ୍ୟାବାଦ ମାତ୍ର ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଯେ ମୁଖ, ତାହା ସହିତରେ ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଅମ୍ବୁଜର ଉପମା ନିଷ୍ପତ୍ତିର ଅକଥନ ହେଲା ।

ପଞ୍ଚମ ପ୍ରତୀପାଳଂ – ଯେଉଁଠାରେ ଉପମାନର ତୁଚ୍ଛତା କଥନ ହୁଏ – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ବଦନକୁ ଦେଖିଲେ, ପଦ୍ମ ଓ ଇନ୍ଦୁ ଦର୍ଶନରେ ଆମ୍ଭର ବିରକ୍ତି ଜାତହୁଏ ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ଭୂତ ପଦ୍ମ ଇନ୍ଦୁ ଦୁହିଙ୍କର ତୁଚ୍ଛତା କରଣ ହେଲା ।

ରୂପକାଳଂକାର

ଉପମାନ ସହିତରେ, ଉପମେୟର ଅଭେଦ ଓ ତଦ୍ରୂପତା ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାରକୁ ରୂପକାଳଂକାର ବୋଲି । ଏହି ରୂପକ ଆଧିକ୍ୟ, ନ୍ୟୂନତା, ଅନୁଭୟୋକ୍ତି ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର ।

ଅଭେଦରେ ଆଧିକ୍ୟ – ଯଥା,

ରାଜଶମ୍ଭୁ ସମଦୃଷ୍ଟିତାକୁ ପ୍ରକାଶକରି ସ୍ୱରାଜ୍ୟ ପାଳନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଶମ୍ଭୁଙ୍କର ବିଷମଦୃଷ୍ଟି, ତ୍ରିନେତ୍ରରେ ପାଳନ, ଏହି ରାଜରୂପ ଶମ୍ଭୁଙ୍କର ସମଦୃଷ୍ଟିରେ ପାଳନ, ଅତଏବ ରାଜା ଶମ୍ଭୁ ହେଲେ, ଏହି ଅଭେଦରେ ସମଦୃଷ୍ଟିତା ରୂପ ଆଧିକ୍ୟ ।

ଅଭେଦରେ ନ୍ୟୂନତା – ଯଥା,

ଏହି ରାଜା, ତୃତୀୟ ଲୋଚନ ହୀନହୋଇ, ଶମ୍ଭୁସ୍ୱରୂପରେ ବିରାଜିତ ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ରାଜାଙ୍କ ତୃତୀୟ ଲୋଚନ ଧାରଣର ନ୍ୟୂନତାପୂର୍ବକ ଶମ୍ଭୁଙ୍କ ସହିତରେ ଅଭେଦ । ଅଭେଦରେ ଅନୁଭୟୋକ୍ତି – ଯଥା,

ଯେ କ୍ଷଣମାତ୍ରରେ ପୁରମାନଙ୍କୁ ଦହନ କଲେ ସେହି ପୁରାରି ଏ ।

ଅତ୍ର ପୁରାରିଙ୍କଠାରୁ ନ୍ୟୂନତା ବା ଅଧିକତା ଉଭୟଥା ସୂଚିତ ନୋହିଲା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ଅଧିକତା – ଯଥା,

କଳଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରଠାରୁ ଏହି ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଅଧିକ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ମୁଖର ନିଷ୍କଳଂକତା ପ୍ରଯୁକ୍ତ, ଆଧିକ୍ୟ ହେଲା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ନ୍ୟୂନତା – ଯଥା,

ଏହି ସାଧ୍ୱୀ ସ୍ତ୍ରୀ, କ୍ଷୀରସାଗର ଜନ୍ମ ବ୍ୟତିରେକେ ଅପରା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ସାଗରରୁ ଅନୁତ୍ପତ୍ତି ରୂପ ନ୍ୟୂନତା ।

ତଦ୍ରୂପତାରେ ଅନୁଭୟୋକ୍ତି – ଯଥା, ଏହାର ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ୱାରା ଆନନ୍ଦଲାଭ ହେଲେ ଚନ୍ଦ୍ରରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ !

ଅତ୍ର ମୁଖଚନ୍ଦ୍ର, ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରରୁ ନ୍ୟୂନ ବା ଅଧିକ ନାହିଁ ।

ପରିଣାମାଳଂ – ଉପମାନ, ଉପମେୟ ସ୍ୱରୂପରେ ଯେଉଁଠାରେ କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରେ – ଯଥା,

ଏହି ରାଜା ପ୍ରସନ୍ନ ନେତ୍ରପଦ୍ମରେ ଦେଖୁ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ପଦ୍ମ, ସେ, ଉପମେୟ ନେତ୍ର ରୂପରେ ପରିଣତ ହେବାରୁ (ନେତ୍ର ଭାବକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ) ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟା ନିଷ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ନୋଚେତ୍ ପଦ୍ମରୂପରେ, ଦର୍ଶନ କ୍ରିୟା ହେବାର ଅସମ୍ଭବ; ଅତଏବ ଏହି ଅଳଙ୍କାର ଦ୍ୱାରା ଜଣାଗଲା ଯେ, ପଦ୍ମନେତ୍ରରେ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି ।

ଉଲ୍ଲେଖାଳଂ – ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତି କର୍ତ୍ତୃକ ଉଲ୍ଲେଖନ – ଯଥା,

ଏକ ରଜାଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ କନ୍ଦର୍ପ ରୂପରେ ଗଣିତ କଲେ । ଅର୍ଥୀମାନେ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ କରି ଉଲ୍ଲେଖନ କଲେ । ଶତ୍ରୁମାନେ କାଳସ୍ୱରୂପ କରି ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଲ୍ଲେଖାଳଂ – ଏକବ୍ୟକ୍ତି, ଯେବେ ଏକବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବିଷୟ ଭେଦରୁ ବହୁପ୍ରକାରରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ କରେ – ଯଥା,

ଏହି ରାଜା ବଚନରେ ବୃହସ୍ପତି, କୀର୍ତ୍ତିରେ ଅର୍ଜୁନ, ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟାରେ ଭୀଷ୍ମ ।

ସ୍ମୃତି, ଭ୍ରାନ୍ତି, ସନ୍ଦେହ, ଏହି ତ୍ରିତୟଦ୍ୱାରା, ସ୍ମରଣାଳଂକାର, ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂକାର ଓ ସନ୍ଦେହାଳଂକାରମାନେ ହୁଅନ୍ତି ।

ସ୍ମରଣାଳଂ – ଯଥା,

ପଙ୍କଜକୁ ଦେଖିବାରୁ ମୋ ମନରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନେତ୍ର ସ୍ମରଣ ହେଉଅଛି ।

ଭ୍ରାନ୍ତିମଦଳଂ – ଯଥା,

ଏହି ମଉମଧୁପ ତୁମ୍ଭ ମୁଖକୁ ପଙ୍କଜ ବିଚାରି ନିକଟରେ ଭ୍ରମୁଅଛି ।

ସନ୍ଦେହାଳଂ – ଯଥା,

ଏ ମୁଖ ପଙ୍କଜ କି ଚନ୍ଦ୍ର ? ଏହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଅସ୍ମ ବୁଦ୍ଧିର ଅଗମ୍ୟ ।

ନିଶ୍ଚୟାନ୍ତ ସନ୍ଦେହାଳଂ – ଯଥା, କବିତାବଳୀ ୫୪ ପୃଷ୍ଠା

ଆକାରେ ତରଙ୍ଗ ସମ ଅଜଗର ଗଣ,
ବାହାରି ଅଛନ୍ତି ପିଇବାକୁ ସମୀରଣ ।
ଦୂରକରେ, ଫଣାମଣି, ତରଙ୍ଗର ଭ୍ରାନ୍ତି,
ରବିକର ଯୋଗୁଁ ଯାର ବଢ଼ିଅଛି କାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଫଣାମଣିଦ୍ୱାରା ଅଜଗର ନିଶ୍ଚୟ ହେବାରୁ ତରଙ୍ଗ ସନ୍ଦେହର ନିବୃତ୍ତି ହେଲା ।

ଶୁଦ୍ଧାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ – ଅନ୍ୟର ଆରୋପ ନିମିତ୍ତରେ ଅନ୍ୟ ତତ୍ସଦୃଶ ବ୍ୟକ୍ତିର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କରଣକୁ – ଯଥା,

ଏ ଚନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଆକାଶଗଙ୍ଗାର ସରୋରୁହ ।

ହେତ୍ୱପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ – ସେହି ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଅପହ୍ନୁତି ଯେବେ ଯୁକ୍ତ ପୂର୍ବକ ହୁଏ – ଜଣେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ କହୁଅଛି । ଯଥା,

ଏ ତୀବ୍ର ହୋଇଥିବାରୁ ଚନ୍ଦ୍ର ନୁହନ୍ତି, ଏବଂଚ ନିଶାରେ ଉଦିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସମୁଦ୍ରରୁ ବଡ଼ବାନଳ ଉତ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି ।

ପର୍ଯ୍ୟାସ୍ତାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ – ଅନ୍ୟ ଧର୍ମ ଅନ୍ୟଠାରେ ଆରୋପଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଯେବେ ଅପହ୍ନୁତ (ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ) ଦ୍ୱାରା ନିରାକରଣ କରାଯାଏ – ଯଥା,

ଏ ସୁଧାଂଶୁ ନୁହେ, ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ମୁଖ ଏକା ସୁଧାଂଶୁ ।

ଅତ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରଧର୍ମର ଆରୋପଣନିମିତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରତ୍ୱର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଥନ ହେଲା ।

ଭ୍ରାନ୍ତାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ – ଅନ୍ୟ ଶଙ୍କାରେ ଯେଉଁ ଭ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ ତାହାର ନିବାରଣ ବିଷୟରେ ଅନ୍ୟର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କଥନକୁ – ଯଥା

ଜଣେ କହିଲା ଦୁଇପାଖରେ ପୁଚ୍ଛଥିବା କିପରି ମହିଷ ଏ ? ଅନ୍ୟ ଜଣେ କହିଲା ଏ କରିକଲଭ, ଏହାର ଅଗ୍ରଭାଗରେ ଶୁଣ୍ଡାଦଣ୍ଡ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଅଛି, ପୁଚ୍ଛ ନୁହେଁ ।

*ଛେକାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ – ଅନ୍ୟ ଶଙ୍କାରୁ ତଥ୍ୟର ଅପହ୍ନୁତି ହେଲେ – ଯଥା,

ଜଙ୍ଘି, ମୋ ପାଦରେ ଲାଗିଅଛି କାନ୍ତ କି ? ସଖୀ କହିଲା ନା ନୂପୁର ।

---

* ଚତୁର

ଅତ୍ର କାନ୍ତର ତଥ୍ୟତାକୁ ନୂପୁରଦ୍ୱାରା ଅପହ୍ନୁତ କରାଗଲା ।

କୈତବାପହ୍ନୁତ୍ୟଳଂ — ବ୍ୟାଜ, କୈତବ, ଛଳ ପ୍ରଭୃତି ପଦଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ କରଣକୁ — ଯଥା,

କାନ୍ତା ଦୃକ୍‌ପାତ କୈତବ, କିନ୍ତୁ ସ୍ମରନାରାଚ ମାନେ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂ — ଅନ୍ୟଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନିମିତ୍ତ କରି ଅନ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତାଦାତ୍ମ୍ୟ ସମ୍ଭାବନାକୁ — ଯଥା, କବିତାବଳୀ ୫୪ ପୃଷ୍ଠା

ସିନ୍ଧୁଜଳ ପିଇବାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିଣ ଘନ;
ଭଉଁରି ବେଗରେ ଦେଖ ଭ୍ରମୁଛି କେସନ ।
ଏ ଛବି ଦେଖି ମନକୁ ଏମନ୍ତ ଆସୁଛି;
ସିନ୍ଧୁକୁ ମନ୍ଦରଗିରି କିଅବା ମନ୍ଥୁଛି ।

ଅତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ମେଘ, ତହିଁରୁ ଅନ୍ୟ ଯେ ମନ୍ଦରଗିରି ତଦୀୟଧର୍ମ ସମୁଦ୍ରମଧଭ୍ରମଣ, ତାକୁ ନିମିତ୍ତକରି ମେଘଠାରେ ମନ୍ଦରଗିରି ତାଦାତ୍ମ୍ୟର ସମ୍ଭାବନା ହେଲା । ଏଠାରେ ପରିଭ୍ରମଣ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାବୀଜ ।

ଏହି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ବସ୍ତୁ, ହେତୁ, ଫଳ ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର, ଅର୍ଥାତ୍ ଅବସ୍ତୁରେ ବସ୍ତୁତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଅହେତୁରେ ହେତୁତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଅଫଳରେ ଫଲୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ପୁନଶ୍ଚ ବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ଉକ୍ତାନୁକ୍ତ ବିଷୟଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର, ଅର୍ଥାତ୍ ଉକ୍ତ ବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅନୁକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ପୁନଶ୍ଚ ହେତୁ ଓ ଫଳ ଏହି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଦ୍ୱୟ ସିଦ୍ଧବିଷୟା ଓ ଅସିଦ୍ଧବିଷୟା ଭେଦରେ ଦୁଇପ୍ରକାର; ଅର୍ଥାତ୍ ସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅସିଦ୍ଧବିଷୟା-ହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ସିଦ୍ଧ ବିଷୟାଫଲୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାଫଲୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ।

ଉକ୍ତ ବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂ — ଯଥା,

ମୁଁ ଶଙ୍କା କରୁଅଛିଁ ଏହି ଅନ୍ଧକାର ଚକ୍ରବାକୀ ବିରହାଗ୍ନିର ଧୂମ ସମୂହ ।

ଅତ୍ର ଅନ୍ଧକାର ରୂପ ବସ୍ତୁ ବିଷୟ ରୂପରେ ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି, କିନ୍ତୁ ଧୂମସମୂହ ନୁହେଁ, ଧୂମ ରୂପରେ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ଅନୁକ୍ତବିଷୟାବସ୍ତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂ — ଯଥା,

ଆକାଶ ଅଞ୍ଜନକୁ ବର୍ଷଣ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବିଷୟରୂପ ତମ, ଉକ୍ତନହୋଇ ଅଞ୍ଜନତ୍ୱ ରୂପରେ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା — ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ମୃଦୁଳ ଅଙ୍ଘ୍ରିଦ୍ୱୟ ଭୂମିରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେବାରୁ ନିଶ୍ଚେଁ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ପାଦର ରକ୍ତତ୍ୱ ସିଦ୍ଧ ଅଛି, ଭୂମିପତନ ହେତୁରୁ ରକ୍ତ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ରକ୍ତତ୍ୱର ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାହେତୂତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ମୁଖ ଶୋଭାପାଇବା ନିମିତ୍ତ ସୁଧାକର ପଦ୍ମଠାରେ ବୈର କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବୈରର କାରଣରୂପ ବିଷୟ ସିଦ୍ଧ ନାହିଁ, ଏବଂଚ ମୁଖ ଶୋଭାପାଇବା ଇଚ୍ଛା ବାସ୍ତବିକ ଅହେତୁ, କିନ୍ତୁ ହେତୁ ରୂପରେ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା ।

ସିଦ୍ଧବିଷୟାଫଲୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା – ଯଥା,

ପଥଶ୍ରାନ୍ତ ଦିନମଣିଙ୍କ ବିଶ୍ରାମ ନିମିତ୍ତି ଅସ୍ତାଚଳ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଅଛି କି ?

ଅତ୍ର ଦିନମଣିଙ୍କ ବିଶ୍ରାମ ନିମିତ୍ତ ଅସ୍ତାଚଳ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ବାସ୍ତବିକ ଫଳ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଫଳ ରୂପରେ ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା କରାଗଲା । ଏବଂଚ ଅସ୍ତାଚଳ ବିଷୟ ରୂପରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି ।

ଅସିଦ୍ଧବିଷୟାଫଲୋତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା – ଯଥା,

ପଙ୍କଜ ତୁମ୍ଭ ପାଦରୂପରେ ଜନ୍ମଲଭିବା ଆଶାରେ ଜଳରେ ତପସ୍ୟା କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ତପସ୍ୟାକରଣ ସାମଗ୍ରୀରୂପ ବିଷୟ ଅସିଦ୍ଧ ଏବଂ ପଦ ସାଯୁଜ୍ୟ (ଐକ୍ୟ) ପ୍ରାପ୍ତିରୂପ ଫଳର ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା ହେଲା; କିନ୍ତୁ ବାସ୍ତବିକ ଫଳ ନୁହେଁ ।

ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅଳଂକାର

ରୂପକାତିଶୟୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – ଉପମେୟ ଯେବେ ଉପମାନ ପଦରେ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣତ୍ୱ (ତଦେକତ୍ୱ) ରୂପରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ – ଯଥା,

ଦେଖ ନୀଳୋତ୍‌ପଳ ଯୁଗଳରୁ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଶରମାନେ ନିର୍ଗତ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉପମାନ ଯେ ନୀଳୋତ୍‌ପଳ ଯୁଗଳ, ତହିଁରେ ଉପମେୟ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣ (ଅନ୍ତର୍ଭୁତ) ହୋଇଅଛି; ଏବଂଚ ଉପମାନଭୂତ ଶରମାନଙ୍କରେ, ଉପମେୟ ରୂପ କଟାକ୍ଷମାନେ ନିଗୀର୍ଣ୍ଣ (ଗିଳିତ) ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ସାପହ୍ନବାତିଶୟୋକ୍ତି – ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଯେବେ ଅପହ୍ନୁତିଗର୍ଭ ହୁଏ – ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କ ବଚନରେ ସୁଧା ଅଛି; ବୃଥାରେ ଭ୍ରାନ୍ତ-ଲୋକମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଭେଦକାତିଶୟୋକ୍ତି – ଏକପଦାର୍ଥର ଅନ୍ୟତ୍ୱ କଥନକୁ – ଯଥା,

ଏ ରାଜାଙ୍କର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନ; ଅର୍ଥାତ୍ ଏହାଙ୍କର ଭିନେ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭିନେ ଧୈର୍ଯ୍ୟ; ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – ଏହାଙ୍କ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଧୈର୍ଯ୍ୟରୁ ଅଧିକ ଅଟେ ।

ସମ୍ବନ୍ଧାତିଶୟୋକ୍ତି – ଅସମ୍ବନ୍ଧରେ ସମ୍ବନ୍ଧ କଥନକୁ – ଯଥା,

ଏହି ନଗରର ସୌଧାଗ୍ରମାନେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅସମ୍ବନ୍ଧାତିଶୟୋକ୍ତି — ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅସମ୍ବନ୍ଧ କଥନକୁ — ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ, ଆପଣ ଦାତା ହେବାରୁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର କଳ୍ପଦ୍ରୁମରେ ଆଦର ହେଉନାହିଁ ।

ଅତ୍ର କଳ୍ପଦ୍ରୁମରେ ଆଦରର ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅନାଦର ରୂପ ଅସମ୍ବନ୍ଧ କୁହାଗଲା ।

ଅତ୍ୟନ୍ତାତିଶୟୋକ୍ତି — ହେତୁ ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଜାତକଲେ — ଯଥା,

କରପଲ୍ଲବର କନିଷ୍ଠ ମୁଦ୍ରିକା କଙ୍କଣ ହେଲାଣି ଭୁଜକୁ,
ଉଦ୍ଧବ, କହିବଟି ଗୋପୀନାଥଙ୍କୁ ।

ଅତ୍ର ବିରହରୂପ ହେତୁ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ କୃଶତାରୂପ କାର୍ଯ୍ୟ ଜାତକଲା ।

ଅକ୍ରମାତିଶୟୋକ୍ତି — ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟ ଦୁହିଁଙ୍କର ଏକକାଳୀନତାକୁ — ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କ ଶର ଓ ଶତ୍ରୁମାନେ ଏକକାଳରେ ଜ୍ୟାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଶରମାନେ ଜ୍ୟା (ଧନୁର୍ଗୁଣ)କୁ, ଶତ୍ରୁମାନେ ଜ୍ୟା (ପୃଥ୍ୱୀ)କୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରୁଅଛନ୍ତି; ଅର୍ଥାତ୍ ଶର ସନ୍ଧାନ କାରଣ, ଶତ୍ରୁ ପତନ କାର୍ଯ୍ୟ ଏ ଦୁହେଁ ଏକକାଳୀନ ହେଲେ ।

ଚପଳାତିଶୟୋକ୍ତ୍ୟଳଂ — ପୂର୍ବାପରର ବ୍ୟତିକ୍ରମକୁ — ଯଥା,

ପ୍ରଥମତଃ ମାନଶାନ୍ତି ହେଲା, ତଦନନ୍ତର ନାୟିକାକୁ ଅନୁନୀତକଲା ।

ପ୍ରଥମରେ ଅନୁନୀତ ହୋଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ମାନଶାନ୍ତ ହୁଏ । ଅତ୍ର ତାହାର ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହେଲା ।

ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂ — ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବ୍ୟକ୍ତି ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ସମାନ ଧର୍ମ କଥନକୁ — ଯଥା, ରାତ୍ରି ହେବାରୁଁ ସରୋଜମାନେ, ସ୍ୱୈରଣୀ (ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରିଣୀ) ବଦନମାନେ ସଂକୋଚିତ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ସରୋଜମାନେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ସ୍ୱୈରିଣୀବଦନ ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ, ଏଦୁହିଁଙ୍କର ସଂକୋଚରୂପ ଏକ ଧର୍ମ କଥନ ହେଲା ।

କେବଳ ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂ — ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ଅଙ୍ଗମାର୍ଦ୍ଦବ ଦୃଷ୍ଟ ହେବାରୁ ମାଳତୀ, ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା, କଦଳୀ ଏମାନଙ୍କର କଠୋରତା ଜଣାଗଲା ।

ଅତ୍ର ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ମାଳତ୍ୟାଦିଙ୍କର କଠୋରତା ରୂପ ସମାନ ଧର୍ମ କଥନ ହେଲା ।

ଅପରାତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା — ହିତାହିତରେ ସମାନ ବ୍ୟବହାରକୁ — ଯଥା,

ଆପଣ ମିତ୍ର ଶତ୍ରୁ ଦୁହିଙ୍କୁ ପରାଭୂତି ଦେଉଅଛ ।

ଅତ୍ର ମିତ୍ରପକ୍ଷେ ପରାଭୂତି (ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସମ୍ପତ୍ତି), ଶତ୍ରୁପକ୍ଷେ ପରାଭୂତି (ପରାଭବ); ଅତଏବ ହିତାହିତରେ ଶ୍ଳେଷ ଦ୍ୱାରା ତୁଲ୍ୟ ବ୍ୟବହାର ହେଲା ।

ଅନ୍ୟତୁଲ୍ୟଯୋଗିତା ଗୁଣୋତ୍କୃଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ସହିତରେ ତୁଲ୍ୟତ୍ୱ କଥନକୁ — ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଧର୍ମରାଜ ଓ ବରୁଣ ଏବଂ ଶ୍ରୀଦ ଓ ଶକ୍ର ।

ଅତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରାଦି ଲୋକପାଳଙ୍କ ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ରାଜାଙ୍କର ତୁଲ୍ୟ ଯୋଗିତା କଥନ ହେଲା ।

ଦୀପକାଳଂକାର — ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଅବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଦୁହିଙ୍କର ଏକଧର୍ମ କଥନକୁ — ଯଥା,

ମଦରେ କରି କଲଭ ଓ ପ୍ରତାପରେ ରାଜା ଶୋଭା ପାଆନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଉଭୟନିଷ୍ଠ ଶୋଭାରୂପ ଧର୍ମ ଏକତ୍ର କଥିତ ହେଲା ।

ପ୍ରତିବସ୍ତୂପମାଳଂ — ଦୁଇ ବାକ୍ୟରେ ଯେବେ ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମ ଥାଏ — ଯଥା— ତାପଦ୍ୱାରା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯେପରି ଶୋଭିତ ହୁଅନ୍ତି, ସେହିପରି ତାପଦ୍ୱାରା ଶୂରବ୍ୟକ୍ତି ଏକା ଶୋଭିତ ହୁଏ ।

ଅତ୍ର ଦୁଇ ବାକ୍ୟରେ ବସ୍ତୁପ୍ରତି ବସ୍ତୁଘଟିତ ଉପମାଦ୍ୱାରା ଶୋଭାରୂପ ସାମାନ୍ୟ ଧର୍ମର କଥନ ହେଲା ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତାଳଂ — ବିମ୍ବ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ — ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ପରି କୀର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କେହି ନାହାନ୍ତି ଓ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପରି କାନ୍ତିମନ୍ତ କେହି ନାହିଁ । ଅତ୍ର କୀର୍ତ୍ତି ବିମ୍ବସ୍ଥାନି, କାନ୍ତି ପ୍ରତିବିମ୍ବସ୍ଥାନି ।

ନିଦର୍ଶନାଳଂ — ସମାନ ବାକ୍ୟଦ୍ୱୟର ଐକ୍ୟାରୋପକୁ — ଯଥା,

ଦାତାର ଯେ ସୌମ୍ୟତା (ସାଧୁତା) ସେହି କେବଳ ପୂର୍ଣ୍ଣେନ୍ଦୁର ଅଜଳଂକତା ।

ଅଥବା ଦୁର୍ଜନର ଯେ ସେବା ସେହି କେବଳ ମୃତ୍ୟୁ ।

ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ନିଦର୍ଶନାଳଂ — କୌଣସିମାନଙ୍କ ମତରେ ପଦାର୍ଥ ଦୁହିଙ୍କର ଏକତ୍ୱାରୋପକୁ — ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ନେତ୍ର ଯୁଗଳ ନୀଳପଦ୍ମ ଲୀଳାକୁ ଧାରଣ କରିଅଛି ।

ଅତ୍ର ନେତ୍ର ଓ ପଦ୍ମ ଏ ଦୁଇ ପଦାର୍ଥ ଐକ୍ୟାରୋପ ହେଲା ।

ଅପରା ନିଦର୍ଶନାଳଂ — କ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ସଦସତ୍ ଅର୍ଥ ଦୁହିଙ୍କର ବୋଧନକୁ — ଯଥା—ରାଜବିରୋଧୀ ନାଶକୁ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ ବୋଲି ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ ତମଃ କ୍ଷୀଣ ହେଉଅଛି ।

ଅତ୍ର ଯେ ରାଜ ବିରୋଧୀ ହେବ ସେ ମୋ ପରି କ୍ଷୟକୁ ଲଭିବ, ତମ ଏହା କହି ନିଦର୍ଶନାସ୍ୱରୂପ ହେଲା ।

ବ୍ୟତିରେକାଳଂ – ଉପମେୟର ବିଶେଷ କଥନକୁ – ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ କର ଏବଂ କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ଏତିକି ବ୍ୟତିରେକ (ଭେଦ) ଅଛି; ଯେହେତୁ କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ କର୍ଣ୍ଣକୁ ଭୂଷିତ କରେ; ଆପଣଙ୍କ କର କର୍ଣ୍ଣ (କର୍ଣ୍ଣଦାତା)କୁ ତିରସ୍କୃତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କଳ୍ପତରୁ ପଲ୍ଲବ ଉପମାନ, କର ଉପମେୟ, ଅତଏବ କରର ଉତ୍କର୍ଷ କୁହାଗଲା ।

ସହୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – ସହଯୋଗ କଥନ ଯେବେ ଜନରଞ୍ଜନ ହୁଏ – ଯଥା,

ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କ ସହିତରେ ଆପଣଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତି ଦିଗନ୍ତକୁ ଗତ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – କୀର୍ତ୍ତି ଦିଗନ୍ତବ୍ୟାପିନୀ ହେଲା ଓ ଶତ୍ରୁମାନେ ଦିଗନ୍ତକୁ ପଳାୟନ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଏହି ଏକ ଉକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଜନମନୋହର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶହେଲା; କିନ୍ତୁ ପୁତ୍ର ସହିତରେ ପିତା ଉପଗତ ହେଲା, ଏହି ସହୋକ୍ତି ଜନରଞ୍ଜନ ନୁହେଁ ।

ବିନୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – କିଛି ବ୍ୟତିରେକରେ ଯେବେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପଦାର୍ଥ ହୀନରୂପରେ କୁହାଯାଏ – ଯଥା,

ବିଦ୍ୟା ସ୍ପୃହଣୀୟ ପଦାର୍ଥ, କିନ୍ତୁ ବିନୟ ସମ୍ପତ୍ତି ବିନା ସଦୋଷ ଅଟେ ।

ଅତ୍ର ବିନୟ ସମ୍ପତ୍ତି ବ୍ୟତିରେକରେ ବିଦ୍ୟାର ହୀନତା କଥିତ ହେଲା ।

ସମାସୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥର ପ୍ରକାଶନକୁ – ଯଥା,

ଦେଖିବାହେଉ ଏହି ରକ୍ତଚନ୍ଦ୍ରମା, ଐନ୍ଦ୍ରୀମୁଖକୁ ଚୁମ୍ବିତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଚନ୍ଦ୍ରମା, ଐନ୍ଦ୍ରୀ [ପ୍ରାଚୀଦିଗ], ଏହାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନରୁ ଚୁମ୍ବନଦ୍ୱାରା ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ନାୟିକା ନାୟକ ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହେଲା ।

ପରିକରାଳଂ – ବିଶେଷଣ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲେ – ଯଥା,

ସୁଧାଂଶୁ କଳିତୋଽଂସଶିବ ଆପଣଙ୍କର ତାପକୁ ହରଣ କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ''ସୁଧାଂଶୁ କଳିତୋଽଂସ'' ଏହି ବିଶେଷଣ ତାପ ହରଣ ସାମର୍ଥ୍ୟର ସୂଚକ ହେବାରୁ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲା ।

ପରିକରାଙ୍କୁରାଳଂ – ବିଶେଷଣ ସାଭିପ୍ରାୟ ହେଲେ – ଯଥା,

ଚତୁର୍ଭୁଜ ଦେବତା ଚାରିପୁରୁଷାର୍ଥ (ଧର୍ମାର୍ଥ କାମ ମୋକ୍ଷ)ମାନଙ୍କର ଦାତା ।

ଅତ୍ର ଭୁଜ ଚତୁଷ୍ଟୟ ଧାରଣ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଦାନାଭିପ୍ରାୟ ।

ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରଶଂସାଳଂ – ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟକରି ଅପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥର କଥନକୁ – ଯଥା,

ଯେ ମେଘଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କରେ, ସେ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୁଶଳ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – ହୀନ ପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେଁ ।

ଅତ୍ର ''ହୀନପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେଁ'' ଏହି ପ୍ରସ୍ତୁତୋଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ''ଯେ ମେଘଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା ନ କରେ'' ଏତଦ୍ରୂପ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ କଥନଦ୍ୱାରା ''ହୀନପ୍ରାର୍ଥନା କରଣୀୟ ନୁହେଁ'' ଏହି ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଲାଭହେଲା ।

ପ୍ରସ୍ତୁତାଙ୍କୁରାଳଂ – ପ୍ରସ୍ତୁତଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତୁତର ପ୍ରକାଶନକୁ – ଯଥା,

ହେ ଭୃଙ୍ଗ ! ମାଳତୀ ଥାଉଁ ଥାଉଁ କଣ୍ଟକାବୃତ କେତକୀରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ ?

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – ସ୍ୱନାୟିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଅମଙ୍ଗଳକାରିଣୀ ପରନାୟିକାରେ କି ପ୍ରୟୋଜନ ?

ଅତ୍ର ସ୍ୱନାୟିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତୋଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ''ହେ ଭୃଙ୍ଗ'' ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତ କଥନଦ୍ୱାରା ଫଳତଃ ସ୍ୱନାୟିକା ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥ ଲାଭହେଲା ।

ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – ଗମ୍ୟାର୍ଥ ଯେବେ ବଚନ ଭଙ୍ଗୀଦ୍ୱାରା କଥିତ ହୁଏ – ଯଥା,

ଯେଉଁ ରାଜା ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ସିନ୍ଦୂରବିନ୍ଦୁ ଧାରଣରେ ବିରୋଧୀ ହେଲେ, ସେହି ରାଜା ଏକା ଧନ୍ୟ ।

ଅତ୍ର ଶତ୍ରୁ ନାଶକରିବାର ଗମ୍ୟାର୍ଥ ବଚନ ଭଙ୍ଗୀଦ୍ୱାରା କଥିତ ହେଲା ।

ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର

ନିନ୍ଦାସ୍ତୁତି ଏଦୁହିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ତୁତିନିନ୍ଦା ଦୁହିଙ୍କର କଥନକୁ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଂକାର ବୋଲି ।

ନିନ୍ଦାସ୍ତୁତ୍ୟଳଂ – ଯଥା,

ହେ ସ୍ୱର୍ଗଙ୍ଗେ, ଆପଣ ପାପୀମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ନେଉଅଛ ଏ କି ବିବେକ ?

ଅତ୍ର ନିନ୍ଦାକଥନଦ୍ୱାରା ପତିତପାବନୀରୂପ ସ୍ତୁତି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ସ୍ତୁତିନିନ୍ଦାଳଂ – ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କର ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧି, ପର୍ବତ ଅପେକ୍ଷା ବଡ଼ ବୋଇଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହୁଏ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଏହି ସ୍ତୁତିଦ୍ୱାରା ମୋଟାବୁଦ୍ଧ୍ୟା ହେବାର ଜଣାଯାଏ ।

ବ୍ୟାଜନିନ୍ଦାଳଂ – ନିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ନିନ୍ଦାର ପ୍ରକାଶନକୁ – ଯଥା,

ହେ ବିଧାତଃ, ପୂର୍ବରେ ଆପଣଙ୍କର ଏକଶିରକୁ ଯେ ଛେଦନ କଲେ ସେ ନିନ୍ଦ୍ୟ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ, ଏହି ଚାରିଶିରକୁ ଛେଦନ କରିଥିଲେ ନିନ୍ଦ୍ୟ ହୋଇ-ନଥାନ୍ତେ ।

ଅତ୍ର ହରନିନ୍ଦାଦ୍ୱାରା ବିଷମ ସଂସାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କର ନିନ୍ଦା ହେଲା; କାରଣ ସମଗ୍ର ଶିର ଛେଦନ କରିଥିଲେ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଏପରି ବିଷମ ସଂସାର ଯାତନା ହୁଅନ୍ତା ନାହିଁ ।

ଆକ୍ଷେପାଳଂକାର — ସ୍ୱକୀୟ ଉକ୍ତିର ବିଚାରଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷେଧକୁ — ଯଥା,

ହେ ଚନ୍ଦ୍ର ! ଆପଣ ସ୍ୱରୂପକୁ ଦେଖାଅ ନୋଚେତ୍ ପ୍ରିୟାମୁଖ ତ ଅଛି, ଆପଣଙ୍କ ରୂପ ଦେଖିବାର ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ନିନ୍ଦାର ଆକ୍ଷେପ ହେଲା ।

ବିରୋଧାଭାସାଳଂ — ବିରୋଧର ଆଭାସକୁ — ଯଥା,

ବିସର୍ଜ୍ଜଇ ଯେ ବଡ଼ ଆନନ୍ଦରେ ଜୀବନ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ରକୁ ଭକ୍ଷିବା ଇଚ୍ଛାକଲେ ବିଯୋଗୀ ହୋଇଥିବା ଜନ । ବୈ:ଶ:

ଅତ୍ର ଜୀବନ ଶବ୍ଦ ଜଳବାଚକ ଓ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର ଶବ୍ଦ ବିଷ୍ଣବାଚକ ହେଲେ ବିରୋଧର ପରିହାର ହେବ ।

ବିଭାବନାଳଂ — କାରଣ ବ୍ୟତିରେକରେ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ତୁମ୍ଭର ଚରଣ, ଲାକ୍ଷାରସ ବ୍ୟତିରେକରେ ରକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଲାକ୍ଷାରସ କାରଣ ବ୍ୟତିରେକରେ ରକ୍ତିମାକାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

୨ୟ: ବିଭାବନାଳଂ — ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେତୁଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

କନ୍ଦର୍ପ, ଅତୀକ୍ଷ୍ଣ ଓ ଅକଠିନ ଅସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ଜଗତକୁ ଜିଣୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ଅସ୍ତ୍ର ହେତୁରୂପରେ ଅଛି କିନ୍ତୁ ତାହାର ତୀକ୍ଷ୍ଣତାଦି ଧର୍ମ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ନାହିଁ ।

୩ୟା ବିଭାବନାଳଂ — ପ୍ରତିବନ୍ଧକଯୁକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ରାଜନ୍ ! ଆପଣଙ୍କ ଅସି-ଭୁଜଙ୍ଗମ ନରେନ୍ଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦଂଶନ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ନରେନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦର ଅପର ଅର୍ଥ ବ୍ୟାଳଗ୍ରାହୀ, ତାକୁ ଭୁଜଙ୍ଗମ ଦଂଶନ କରିବା ବିଷୟରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକତା ଅଛି, ତଥାପି ନରେନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦ ରାଜାବାଚକ ହୋଇ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି କଲା ।

୪ର୍ଥୀ ବିଭାବନାଳଂ — ଅନ୍ୟ କାରଣରୁ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ଶଙ୍ଖରୁ ବୀଣାଧ୍ୱନି ଉଦିତ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି — କଣ୍ଠଧ୍ୱନି ବୀଣାଧ୍ୱନିସଦୃଶ ହୋଇଅଛି ।

ଅତ୍ର ଶଙ୍ଖ, ବୀଣାଧ୍ୱନି ଉତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ ନୁହେଁ ।

୫ମୀ ବିଭାବନାଳଂ — ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ହେ ତନ୍ୱି, ଶୀତାଂଶୁକିରଣମାନେ ମୋତେ ପରିତପ୍ତ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଶୀତାଶୁଂକିରଣ ତାପଜନକ ନୁହେଁ, କିନ୍ତୁ ଅତ୍ର ବିରହୀର ତାପଜନକ ହୋଇ ବିରୁଦ୍ଧ କାର୍ଯ୍ୟ କଲା ।

୬ଷ୍ଠୀ ବିଭାବନାଳଂ — କାର୍ଯ୍ୟ ଯେବେ କାରଣ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ — ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍ ଆପଣଙ୍କ କରକଳ୍ପଦ୍ରୁମରୁ ଯଶସମୁଦ୍ର ଜାତ ହେଲା ।

ସମୁଦ୍ରରୁ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ ଜାତହୁଏ, ଅତ୍ର କଳ୍ପଦ୍ରୁମରୂପ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ସମୁଦ୍ରରୂପ କାରଣ ଜାତ ହେଲା ।

ବିଶେଷୋକ୍ତ୍ୟଳଂ — ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାରଣ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ସ୍ମରଦୀପ ଜଳିଲେ ମଧ୍ୟ ହୃଦୟରୁ ସ୍ନେହ କ୍ଷୟ ନୋହିଲା ।

ଅତ୍ର ଦୀପଜ୍ୱଳନରୂପ କାରଣ ଥାଇ, ସ୍ନେହକ୍ଷୟରୂପ କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ।

ଅସମ୍ଭବାଳଂ — ଅର୍ଥନିଷ୍ପତ୍ତିର ଅସମ୍ଭାବନୀୟତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ — ଯଥା,

ଗୋପଶିଶୁ ଶୈଳୋତ୍ପାଟନ କରିବେ ଏହା କିଏ ଜାଣିଥିଲା !

ଅତ୍ର ଶିଶୁଦ୍ୱାରା ଶୈଳୋତ୍ପାଟନ ଅସମ୍ଭବ ।

ଅସଙ୍ଗତ୍ୟଳଂ — କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ହେତୁ, ଦୁହିଁଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧ, ଭିନ୍ନଦେଶାବସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ — ଯଥା,

ଜଳଧରମାନେ ବିଷ ପାନ କଲେ, ପଥିକାଙ୍ଗନାମାନେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହେଲେ ।

ଯେ ବିଷ ପାନକଲା ସେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହେବାର ଉଚିତ, ଅତ୍ର ତାହା ନ ହେବାରୁ ଅସଙ୍ଗତି ହେଲା ।

ବିଷମାଳଂ — ଅନନୁରୂପ ପଦାର୍ଥ ଦୁହିଁଙ୍କର ଘଟନା ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ — ଯଥା,

ଶିରୀଷ କୋମଳ ସୀତାଙ୍କ ଚରଣ ତଳ କେଉଁଠାରେ, ଅତିକଠିନ ଦୁର୍ଗମବନ ପ୍ରଦେଶ କେଉଁଠାରେ ?

ଅତ୍ର କୋମଳ କଠିନ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଅନନୁରୂପତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲା ।

୨ୟ ବିଷମାଳଂ — ଭିନ୍ନରୂପ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କର ଶ୍ୟାମା କୃପାଣିକା [ଖଡ୍ଗ] ଧବଳ କୀର୍ତ୍ତିକି ଜ୍ଞାତକରୁଅଛି ।

୩ୟ ବିଷମାଳଂ — ଇଷ୍ଟାର୍ଥ ଉଦ୍ୟମରୁ ଅନିଷ୍ଟାର୍ଥପ୍ରାପ୍ତିକି — ଯଥା,

ଭକ୍ଷଦ୍ରବ୍ୟ ପାଇବା ଇଚ୍ଛାରେ ମୂଷିକ ସର୍ପପେଟିକୁ ଦଂଶନ କରିବାରୁ ସର୍ପଦ୍ୱାରା ଭକ୍ଷିତ ହେଲା ।

ସମାଳଂ — ଦୁଇ ଅନୁରୂପ ପଦାର୍ଥର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ — ଯଥା,

ଗଙ୍ଗା ମହାଦେବଙ୍କ ମସ୍ତକକୁ ଆପଣାର ଅନୁରୂପ ସ୍ଥାନ କରି ପାଇଅଛନ୍ତି ।

୨ୟ ସମାଳଂ — କାରଣ ସହିତରେ କାର୍ଯ୍ୟର ସମାନ ରୂପତାକୁ — ଯଥା,

ହେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ! ଆପଣ ଜଳରୁ ଜାତ ହୋଇଥିବାରୁ ନୀଚଗାମୀ ହୋଇଅଛ, ଏହା ଆପଣଙ୍କର ଉଚିତ ।

ଅତ୍ର କାରଣ ଜଳ ନୀଚଗାମୀ ହେବାରୁ, କାର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନୀଚ [ନୀଚଲୋକ]

ଗାମୀ ହେବାର ସମାନ ବର୍ଣ୍ଣନ ହେଲା ।

୩ୟ ସମାଳଂ – ଯେଉଁ ଅର୍ଥର ଉଦ୍ୟମ ହୋଇଥାଏ ସେ ଯେବେ ଅନିଷ୍ଟ ବ୍ୟତିରେକରେ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ – ଯଥା,

ହେ ମିତ୍ର, ଆପଣ ଯାହା ବାରଣାର୍ଥୀ ହୋଇଥିଲ ତୁମ୍ଭର ବାରଣ ଲାଭଟି ଯୁକ୍ତ ହେଲା ।

ଅତ୍ର ଏ ନିବାରଣଦ୍ୱାରା ଶ୍ଳେଷବଳରୁ ହସ୍ତିପ୍ରାପ୍ତି ହେବାର ସୂଚିତ ହେଲା ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – ରାଜଦ୍ୱାର ବିଳମ୍ବକାର୍ଯ୍ୟସାଧକ ହୁଏ ।

ବିଚିତ୍ରାଳଂ – ଫଳେଚ୍ଛାଦ୍ୱାରା ବିପରୀତ ପ୍ରଯତ୍ନକୁ – ଯଥା,

ସଜ୍ଜନମାନେ ଉନ୍ନତିକି ଲାଭିବା ପାଇଁ ନମ୍ର ହୁଅନ୍ତି ।

ଅଧିକାଳଂ – ପୃଥୁଲାଧାରରୁ ଆଧେୟର ଆଧିକ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

ଯେଉଁ ମହାଜଲୌଘରେ ଅନେକ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡମାନେ ବର୍ତ୍ତିଅଛନ୍ତି ତହିଁରେ ଆପଣଙ୍କ ଗୁଣମାନେ ସମ୍ଭବୁନାହାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଜଳ ଆଧାର, ଗୁଣ ଆଧେୟ ।

ଅଙ୍ଗାଳଂ – ଆଧେୟର ସୂକ୍ଷ୍ମତ୍ୱ ହେତୁରୁ ଆଧାରର ସୂକ୍ଷ୍ମତା ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

ମଣିଖଚିତ ମୁଦ୍ରିକା ବିରହିଣୀ କରରେ ଜପମାଳିକା ପରି ହୋଇଅଛି ।

ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଳଂ – ପରସ୍ପର ଉପକାର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

ଦ୍ରିଯାମା ଶଶୀଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ, ଶଶୀ ଦ୍ରିଯାମା ଦ୍ୱାରା ଶୋଭିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ବିଶେଷାଳଂ – ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଧାର ବ୍ୟତିରେକେ ଆଧେୟର ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଅସ୍ତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ତାଙ୍କ କିରଣମାନେ ଦୀପରେ ରହି, ଅନ୍ଧକାରକୁ ହରଣ କରୁ ଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଧାର ।

୨ୟ ବିଶେଷାଳଂ – ଏକ ପଦାର୍ଥ ଯେବେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ହୁଏ – ଯଥା,

ସେହି ନନ୍ଦସୁତ ମୋହୋର ଅନ୍ତରେ, ବାହ୍ୟରେ, ଅଗ୍ରରେ, ପୃଷ୍ଠରେ, ସର୍ବ ଦେଶରେ ଦୃଶ୍ୟ ହେଉଅଛନ୍ତି ।

୩ୟ ବିଶେଷାଳଂ – କିଞ୍ଚିତ୍ ଆରମ୍ଭରୁ ଅଶକ୍ୟ ପଦାର୍ଥାନ୍ତର ଲାଭକୁ – ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣଙ୍କୁ ଦେଖିବାରୁ ମୁଁ କଳ୍ପବୃକ୍ଷକୁ ଦେଖିଲି ।

ବ୍ୟାଘାତାଳଂ – ଯାହାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ ନ ହୁଏ, ତାହାଦ୍ୱାରା ସେହି କାର୍ଯ୍ୟ କରଣକୁ – ଯଥା,

ଯେଉଁ କୁସୁମଦ୍ୱାରା ଜଗତ୍ ପ୍ରୀତ ହୁଏ, ଅର୍ଥାତ୍ କାହାରି ପୀଡ଼ା ନ ହୁଏ, ସେହି କୁସୁମଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପ, ବିରହୀକି ପୀଡ଼ିତ କରୁଅଛି ।

୨ୟ ବ୍ୟାଘାତାଳଂ — ସୁକରତା ନିମିତ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କ୍ରିୟା ଯେବେ କାର୍ଯ୍ୟବିରୋଧିନୀ ହୁଏ — ଯଥା,

ରାଜା ସ୍ୱପୁତ୍ରକୁ କହିଲେ, ଆମ୍ଭେ ବିଦେଶକୁ ଯାଉଅଛୁଁ, ତୁମ୍ଭେ ବାଳକ ଅଟ, ଗୃହରେ ଥାଅ । ପୁତ୍ର କହିଲେ ବାଳକ ବୋଲି ଯେବେ ଜାଣୁଅଛ, ତେବେ ତ୍ୟାଗ କରିଯିବାର ବିଧେୟ ନୁହେଁ ।

କାରଣମାଳାଳଂ — କାରଣମାନେ ଯଥାପୂର୍ବରେ ଥିଲେ — ଯଥା,

ନ୍ୟାୟ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୀ, ଶ୍ରୀ ଦ୍ୱାରା ତ୍ୟାଗ, ତ୍ୟାଗ ଦ୍ୱାରା ଯଶ ହୁଏ ।

୨ୟ କାରଣମାଳାଳଂ — କାରଣମାନେ, ଉତ୍ତରରେ ଥିଲେ — ଯଥା,

ନରକ, ପାପରୁ ପାପ, ଦାରିଦ୍ର୍ୟରୁ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ, ଅପ୍ରଦାନରୁ ହୁଏ ।

ଏକାବଳୀ ଅଳଂ — ପୂର୍ବରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇ ପଶ୍ଚାତ୍ ତ୍ୟକ୍ତ ହେବା ଅର୍ଥଶ୍ରେଣୀକୁ — ଯଥା,

ନେତ୍ରଦ୍ୱୟ କର୍ଣ୍ଣପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଶାଳ ହୋଇଅଛି, କର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟ, ବାହୁସ୍ତମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦୋଳିତ ହେଉଅଛନ୍ତି; ଦୋ ସ୍ତମ୍ଭଦ୍ୱୟ ଜାନୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବାୟମାନ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି; ଜାନୁଦ୍ୱୟ ରତ୍ନଦର୍ପଣ ପରି ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ।

ମାଳାଦୀପକାଳଂ — ଏକାବଳୀ ଓ ଦୀପକ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କର ଯୋଗକୁ — ଯଥା,

ହେ କୃଷ୍ଣ ! ଧର୍ମ ସାଧୁମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସ୍ଥିତି କଲା, ସେହି ହୃଦୟ ତୁମ୍ଭଠାରେ ରହିଲା ।

ସାରାଳଂକାର — ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଉତ୍କର୍ଷକୁ — ଯଥା,

ମଧୁ ମଧୁର, ତଦପେକ୍ଷା ପୀୟୂଷ, ତଦପେକ୍ଷା କବିବଚନ ମଧୁର; ଅଥବା*

ଯଥାସଂଖ୍ୟାଳଂ — କ୍ରମଦ୍ୱାରା କ୍ରମିକମାନଙ୍କର ଅନ୍ୱୟକୁ — ଯଥା,

ଶତ୍ରୁ, ମିତ୍ର, ବିପତ୍ତିକୁଚ୍ଚିତ, ରଞ୍ଜିତ ଭଗ୍ନ, କର ।

ଅତ୍ର ଶତ୍ରୁକୁ ଜିତକର ଇତ୍ୟାଦି କ୍ରମ

ପର୍ଯ୍ୟାୟାଳଂ — ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର କ୍ରମରେ ଯେବେ ଅନେକ ସଂଶ୍ରୟ ହୁଏ — ଯଥା,

କାମିନୀର ବଦନ ଶୋଭା ପଦ୍ମକୁ ଛାଡ଼ି ଚନ୍ଦ୍ରଠାକୁ ଗଲା ।

ପରିବୃତ୍ତ୍ୟଳଂ — ନ୍ୟୂନ ଓ ଅଧିକ ଏଦୁହିଁଙ୍କର ପରସ୍ପର ବିନିମୟକୁ ଯଥା,

ଏ ରାଜା, ଏକଶରକୁ ତ୍ୟକ୍ତ କରି ରିପୁଶ୍ରୀର କଟାକ୍ଷମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ରିପୁସମ୍ପତ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

---

* ତୃଣାଲ୍ଲଘୁତର ସ୍ତୂଳ, ସ୍ତୂଳାଦପି ଚ ଯାଚକଃ
ବାୟୁନା କିଂ ନନୀତୋଽସୌ ମାମୟଂ ପ୍ରାର୍ଥୟେଦିତି ।

ଅତ୍ର ଅଳ୍ପ ତ୍ୟାଗ କରି ବହୁତ ଗ୍ରହଣ ଜଲେ ।

ପରିସଂଖ୍ୟାଳଂ – ଏକଠାରେ ନିଷେଧ କରି, ଅନ୍ୟଠାରେ ଯେଉଁ ପଦାର୍ଥ ସ୍ଥାପନ, ତାକୁ – ଯଥା,

ପ୍ରଦୀପମାନଙ୍କରୁ ସ୍ନେହ କ୍ଷୟ ହେଲା, ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଅନ୍ତଃକରଣରୁ କ୍ଷୟ ହେଲା ନାହିଁ ।

ବିକଳ୍ପାଳଂ – ସମାନ ବଳ ଦୁହିଁକର ବିରୋଧକୁ – ଯଥା,

ପ୍ରତିପକ୍ଷମାନେ ତଳାଳରେ ଚାପ କିବା ଶିରକୁ ନମ୍ର କରନ୍ତୁ ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି – ଯେବେ ଚାପ ନମ୍ର କରିବେ ତେବେ ଶିର ନମ୍ର ନ କରନ୍ତୁ; ଶିର ନମ୍ର କଲେ ଚାପ ନମ୍ର ନ କରନ୍ତୁ ।

ସମୁଚ୍ଚୟାଳଂ – ଏକକାଳପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅନେକ କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର କଥନକୁ – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ଶତ୍ରୁମାନେ ପ୍ରଥମରେ ଦର୍ଶନକୁ ଦେଉନାହାନ୍ତି, ପଶ୍ଚାତ୍ ଦର୍ଶନକୁ ଦେଉଅଛନ୍ତି, ପୁନଶ୍ଚ ପଳାୟନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଦେଉନାହାନ୍ତି, ଦେଉଅଛନ୍ତି, କରୁଅଛନ୍ତି ଏହି କ୍ରିୟାମାନଙ୍କର ଏକକାଳୀନ କଥନ ହେଲା ।

ସମାଧି ଅଳଂକାରଣାନ୍ତର ସନ୍ନିଧାନରୁ ଯେବେ କାର୍ଯ୍ୟର ସୁକରତା ହୁଏ – ଯଥା,

କୁଳଟା ଉତ୍କଣ୍ଠିତା ହୋଇଥିଲା, ଭାନୁମାନ୍ (ସୂର୍ଯ୍ୟ) ଅସ୍ତକୁ ଗତ ହେଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟନିକାଳଂ – ବଳବନ୍ତ ଶତ୍ରୁକୁ ଜିଣି ନପାରି ତଦୀୟ ସହାୟଠାରେ ପରାକ୍ରମ ଦେଖାଇବାକୁ – ଯଥା,

ଜୟକାରୀ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟର ଅନୁଗତ କର୍ଣ୍ଣଦୁଇଙ୍କୁ ଉତ୍ପଳଦ୍ୱୟ ଅଧଃକୃତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଉତ୍ପଳ ନେତ୍ରଦ୍ୱୟକୁ ଜିଣିନପାରି ତାହାର ଅନୁଗତ କର୍ଣ୍ଣ ଦୁହିଁକ ଉପରେ ରହି ଅଧଃକୃତ କଲା ।

କାବ୍ୟାର୍ଥାପତ୍ତ୍ୟଳଂ – କୌମୁତିକ* ନ୍ୟାୟରେ ଯେବେ ଅର୍ଥ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ – ଯଥା,

ତୁମ୍ଭ ମୁଖ ଯେବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଇନ୍ଦୁକୁ ଜିଣିଲା ତେବେ ପଦ୍ମକୁ ଜିଣିବାର କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ?

କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗାଳଂ – ସମର୍ଥନୀୟ ଅର୍ଥର ସମର୍ଥନକୁ – ଯଥା,

ମୋ ଚିତ୍ତରେ ତ ତ୍ରିଲୋଚନ ଅଛନ୍ତି; ଅତଏବ ହେ କନ୍ଦର୍ପ ତୁ ଜିତ ହେଲୁ ।

ଅତ୍ର ତ୍ରିଲୋଚନ ପଦ, କନ୍ଦର୍ପ ଜୟର ଜ୍ଞାପକ ହୋଇ ଅର୍ଥ ସମର୍ଥନ କଲା ।

ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସାଳଂ – ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷ ଦୁହିଁକର ଉକ୍ତିକୁ – ଯଥା,

ହନୁମାନ୍ ଅବଧିକି ତରିଲେ, ଅତଏବ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଦୁସ୍ତର କି ?

---

* ଯତ୍ର ମୂଷିକୈର୍ଦଣ୍ଡୋ ଭକ୍ଷତେ ତତ୍ର ପୂପଭକ୍ଷଣେ କିମାଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଂ ।

ଅତ୍ର ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ଦୁସ୍ତର କି ? ଏ ସାମାନ୍ୟ ଉକ୍ତି, ହନୁମାନ୍ ଅର୍ଧ୍ୱକି ତରିଲେ ଏ ବିଶେଷୋକ୍ତି ।

୨ୟ ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସାଳଂ – ଗୁଣବନ୍ତ ସଂସର୍ଗରୁ ଅଳ୍ପବ୍ୟକ୍ତିର ଗୌରବପ୍ରାପ୍ତିକୁ – ଯଥା,

ପୁଷ୍ପମାଳା ସଂସର୍ଗରୁ ସୂତ୍ର ଶିରରେ ଧୃତ ହେଲା ।

ବିକସ୍ୱରାଳଂ – ଯେଉଁଠାରେ ବିଶେଷ କଥନାନନ୍ତର ସାମାନ୍ୟ କଥନ ହୋଇ, ତତ୍ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ପୁନର୍ବିଶେଷ କଥନ ହୁଏ – ଯଥା,

ନେପାଳ ରାଜା ଜିତ ନୋହିଲେ, ମହଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଦୁର୍ଦ୍ଧର୍ଷ, ଯଥା ସମୁଦ୍ରମାନେ ।

ଅତ୍ର ପ୍ରଥମରେ ଜିତ ନୋହିବାର ବିଶେଷ, ମହଦ୍ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଜିତ ନୋହିବାର ସାମାନ୍ୟ, ସମୁଦ୍ର ଉଦାହରଣ ପୁନର୍ବିଶେଷ କଥନ ହେଲା ।

ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଅଳଂ – ଉତ୍କର୍ଷର ଅହେତୁରେ ତତ୍ସେତୁତ୍ୱ କଳ୍ପନାକୁ – ଯଥା,

କେଶମାନେ, କଳିନ୍ଦଜା ତୀର ତମାଳ ସ୍ତୋମ ପରି ମେଚକ (କଳା) ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ର କଳିନ୍ଦଜା ବିଶେଷଣ, କାଳିମାଉତ୍କର୍ଷର ଅହେତୁ, ତହିଁରେ ସେହି କାଳିମାର ଉତ୍କର୍ଷ ହେତୁତ୍ୱ କଳ୍ପନା, କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ମାତ୍ର । ଏବଂଚ କଳିନ୍ଦଜାଦି ବିଶେଷଣରେ କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଏହିକି କଳିନ୍ଦଜା (ଯମୁନା) ସ୍ୱଭାବନୀଳ, ତାଙ୍କ ତୀର ତମାଳ ବୋଲିବାରୁ ଅତି ନୀଳତାର ଦ୍ୟୋତକ, ତହିଁରେ ସ୍ତୋମ ଶବ୍ଦ ତତୋଽଧିକ ଦ୍ୟୋତକ ।

ସମ୍ଭାବନାଳଂ – ଅନ୍ୟର ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଏପରି ହେଲେ ଏପରି ହୁଅନ୍ତା; ଏତାଦୃଶ ତର୍କଣାକୁ – ଯଥା,

ଯେବେ ଶେଷଦେବ ବକ୍ତା ହୁଅନ୍ତେ ତେବେ ଆପଣଙ୍କ ଗୁଣମାନେ କୁହାଯାନ୍ତେ । ଯଥା ବା ଯେବେ ମୁଁ, ବିଧାତା ହୋଇଥାନ୍ତି, ତେବେ କସ୍ତୂରି ମୃଗନାଭିରେ କସ୍ତୂରି ନ ରଖି ଖଳଜିହ୍ୱାରେ ରଖିଥାନ୍ତି ଯେ ଲୋକମାନେ ତା' ଜିହ୍ୱାକୁ ଛେଦନ କରି, କସ୍ତୂରି ଆଣୁଥାନ୍ତେ ।

ମିଥ୍ୟାଧବସିତାଳଂ – କିଛି ମିଥ୍ୟା ସିଦ୍ଧିନିମିତ୍ତ ମିଥ୍ୟାନ୍ତର କଳ୍ପନାକୁ – ଯଥା,

ଏହାଙ୍କର ଅନ୍ଧକାର ସଦୃଶ କୀର୍ତ୍ତିକୁ ବନ୍ଧ୍ୟାଗର୍ଭ ସମ୍ଭୂତ ମୂକବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଅଷ୍ଟମ ସ୍ୱରଦ୍ୱାରା, କୂର୍ମସ୍ତ୍ରୀଦୁଗ୍ଧସମୁଦ୍ରତୀରରେ ଗାନ କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଲଳିତାଳଂ – ପ୍ରସ୍ତୁତାର୍ଥରେ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟବାକ୍ୟାର୍ଥର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

ଏକବ୍ୟକ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକବ୍ୟକ୍ତି କହୁଅଛି –

ନୀର ଗତ ହେଲା ଉତ୍ତାରୁ ସେତୁ ବନ୍ଧନ କରୁଅଛି; ଅତ୍ର ଯୌବନ ଗଲା ଉତ୍ତାରୁ

ବିବାହ ହେଉଅଛି; ଏପରି ବାକ୍ୟ ନ କହି ତାହାରି ପ୍ରତିବିମ୍ବରୂପରେ ଏହି ବାକ୍ୟାନ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନ କଲା ।

ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନାଳଂ — ଉପାୟସିଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରଯତ୍ନରୁ ସାକ୍ଷାତ ଫଳ ଲାଭକୁ — ଯଥା,

ନିଧିପ୍ରାପ୍ତ ନିମିତ୍ତ ଅଞ୍ଜନୌଷଧି ଖୋଳିବା ସ୍ଥାନରେ ନିଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ।

ବିଷାଦାଳଂ — ଇଷ୍ଟାର୍ଥରୁ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥ ସଂପ୍ରାପ୍ତିକୁ — ଯଥା,

ଦୀପ ଉଦ୍ଦୀପକର ବୋଲିବା ସମୟରେ ଦୀପ ନିର୍ବାପିତ ହେଲା ।

ଉଲ୍ଲାସାଳଂ — ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଗୁଣ ଦୋଷଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିର ଗୁଣଦୋଷ କଥନକୁ — ଯଥା,

ସାଧ୍ୱୀସ୍ତ୍ରୀ ସ୍ନାନକଲେ ମୁଁ ପବିତ୍ର ହେବି ବୋଲି ଜାହ୍ନବୀ ଇଚ୍ଛା କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଅବଜ୍ଞାଳଂକାର

ଗୁଣଦୋଷଦ୍ୱାରା ଗୁଣଦୋଷ ନହେବାରୁ ଅବଜ୍ଞାଳଂକାର ବୋଲି ।

ଗୁଣରେ ଗୁଣାଭାବ — ଯଥା,

ଘଟ ସମୁଦ୍ରକୁ ଗଲେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପଜଳକୁ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

ଦୋଷରେ ଦୋଷାଭାବ ଯଥା,

ପଦ୍ମମାନେ ଯେବେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଗଲେ ତେବେ ଅମୃତଦିଧିତିଙ୍କ କି ହାନି ? ।

ଅନୁଜ୍ଞାଳଂ — ଗୁଣଦର୍ଶନରୁ ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ — ଯଥା,

ହେ ହନୁମନ୍, ଯାହା ଆପଣ ଉପକାର କଲ ତାହା ମୋହରିଠାରେ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ହେଉ । ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ପ୍ରତ୍ୟୁପକାରାର୍ଥୀ ନର, ବିପତ୍ତିକି ବାଞ୍ଛାକରେ; ଅର୍ଥାତ୍ ପରର ବିପତ୍ତି ନୋହିଲେ ପ୍ରତ୍ୟୁପକାର ଘଟି ନପାରେ ।

ଲେଶାଳଂକାର

ଦୋଷ ଗୁଣ ଦୁଇରେ ଗୁଣ ଦୋଷ କଳ୍ପନାକୁ ଲେଶାଳଂକାର ବୋଲି ।

ଦୋଷରେ ଗୁଣ — ଯଥା,

ହେ ଶୁକ, ଅଖିଳ ବିହଙ୍ଗମମାନେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରୀ ହେଲେ; ତୁ ଯାହା ବନ୍ଧନରେ ପଡ଼ିଲୁ ଏହା ତୋହର ମଧୁର ବଚନର ଫଳ ।

ଗୁଣରେ ଦୋଷ — ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ସର୍ବଦାତା ବୋଲି ବୁଧମାନେ ମିଥ୍ୟାରେ କହୁଅଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ହେତୁରୁ ଅରିମାନଙ୍କୁ ପୃଷ୍ଠ ନଦେଇ ଏବଂଚ ପରଯୋଷିତ୍‌ମାନଙ୍କୁ ବକ୍ଷସ୍ଥଳ ନ ଦେଲ ।

ତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂକାର — ସ୍ୱଗୁଣତ୍ୟାଗରୁ ଅନ୍ୟସମ୍ବନ୍ଧିଗୁଣ ଗ୍ରହଣକୁ — ଯଥା,

ନାସା ମୌକ୍ତିକ, ତୁମ୍ଭର ଅଧର କାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ପଦ୍ମରାଗମଣି ପରି ହୋଇଅଛି ।

ପୂର୍ବରୂପାଳଂ – ସ୍ୱଗୁଣତ୍ୟାଗାନନ୍ତର ପୁନଃ ସ୍ୱଗୁଣ ପ୍ରାପ୍ତିକୁ – ଯଥା,

ହରକଣ୍ଠକାନ୍ତିଦ୍ୱାରା ଲିପ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଶେଷଦେବ ତୁମ୍ଭ ଯଶଦ୍ୱାରା ପୁନଃଶୁକ୍ଳ ହେଲେ ।

୨ୟ ପୂର୍ବରୂପାଳଂ – ବିକୃତଦ୍ରବ୍ୟର ପୂର୍ବାବସ୍ଥାଲାଭକୁ – ଯଥା,

ଦୀପ ନିର୍ବାପିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କାଞ୍ଚୀରତ୍ନଦ୍ୱାରା ମହତ୍ ପ୍ରକାଶ (ଆଲୋକ) ହେଲା ।

ଅତଦ୍‌ଗୁଣାଳଂ – ଅନ୍ୟସଂସର୍ଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁଣର ଅନଙ୍ଗୀକାରକୁ – ଯଥା,

ଚିରକାଳାନୁରାଗୀ ମୋ ଚିତ୍ତରେ ନିହିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତୁ ରକ୍ତ* ହେଉନାହୁଁ ?

ଅନୁଗୁଣାଳଂ – ପରସନ୍ନିଧିରୁ ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ସ୍ୱଗୁଣୋତ୍କର୍ଷକୁ – ଯଥା,

ନୀଳୋତ୍ପଳମାନେ, କଟାକ୍ଷଦ୍ୱାରା ଅତି ନୀଳ ହେଲେ ।

ମିଳିତାଳଂ – ସାଦୃଶ୍ୟ ହେତୁରୁ ଭେଦର ଅଦର୍ଶନକୁ – ଯଥା,

ସହଜାରୁଣ ଚରଣରେ ଲାକ୍ଷାରସ ଦୃଷ୍ଟ ନୋହିଲା ।

ସାମାନ୍ୟାଳଂ – ସାଦୃଶ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଭେଦର ଅଦର୍ଶନକୁ – ଯଥା,

ପଦ୍ମାକର (ପୁଷ୍କରିଣୀ) ମଧ୍ୟଗତ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ମୁଖ ଦୃଶ୍ୟ ନୋହିଲା ।

ଉନ୍ମୀଳିତାଳଂ – ଭେଦସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିକି – ଯଥା,

ଆପଣଙ୍କ ଯଶରେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣ ହିମାଦ୍ରି ମଗ୍ନ ହେବାରୁ ଜ୍ଞାତ ନୋହିଲା; କେବଳ ଶୀତ ଗୁଣରୁ ଜଣାପଡ଼ିଲା ।

ବିଶେଷକାଳଂ – ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତିକି – ଯଥା,

କାକଃ କୃଷ୍ଣଃ ପିକଃ କୃଷ୍ଣଃ
କୋଭେଦଃ ପିକ କାକୟୋଃ ।
ବସନ୍ତ କାଳେ ସଂପ୍ରାପ୍ତେ
କାକଃ କାକଃ ପିକଃ ପିକଃ ।

ଚିତ୍ତୋତ୍ତରାଳଂ – ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର ଦୁହିଙ୍କର ଅଭେଦ ଉତ୍ତରକୁ – ଯଥା,

କା କାଳୀ କା ମଧୁରା କା ଶୀତଳବାହିନୀ ଗଙ୍ଗା
କଂ ସଂଜଘାନ କୃଷ୍ଣଃ କଂ ବଳବନ୍ତଂ ନବାଧତେ ଶୀତଃ ।

ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତ୍ୟଳଂ – ଜାତ୍ୟାଦିର ସ୍ୱଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନକୁ – ଯଥା,

କୁରଙ୍ଗମାନେ ଚଞ୍ଚଳନେତ୍ର ଓ ସ୍ତବ୍ଧକର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଦେଖୁଅଛନ୍ତି ।

ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଅଳଂ – ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଅତଥ୍ୟ ଓ ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ଔଦାର୍ଯ୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣନକୁ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ଅଳଂକାର ବୋଲି ।

---

* ରକ୍ତ ଶବ୍ଦ ପକ୍ଷେ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ, ପକ୍ଷେ ସ୍ନେହଯୁକ୍ତ ।

ଶୌର୍ଯ୍ୟରେ ଯଥା,

ହେ ମହାରାଜ ! ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରତାପାଗ୍ନିରେ ସମସ୍ତ ସମୁଦ୍ରମାନେ ଶୁଷ୍ଷ ହୋଇଥିଲେ, ପୁନଶ୍ଚ ଆପଣଙ୍କ ବୈରିସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ଲୋତକଦ୍ୱାରା ପୂରିତ ହୋଇଗଲେ ।

ଦାନରେ ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଆପଣ ଦାତା ହେବାରୁ ଯାଚକମାନେ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ ହେଲେଣି ।

ନିରୁକ୍ତି ଅଳଂ – ଶବ୍ଦଯୋଗରୁ ନାମମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟାର୍ଥତ୍ୱ କଳ୍ପନାକୁ ଯଥା,

ହେ ରାଜନ୍, ଇଦୃଶ ଚରିତଦ୍ୱାରା ଜାଣୁଅଛୁଁ ଯେ ଆପଣ ସତ୍ୟ ଦୋଷାକର ।

ଅତ୍ର ଦୋଷାକର ଶବ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କହୁଁ କହୁଁ ଦୋଷର ସ୍ଥାନରୂପ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ହେତ୍ୱଳଂ – ହେତୁ ହେତୁମନ୍ତ ଦୁହିଙ୍କର ଐକ୍ୟକୁ – ଯଥା,

ବେଙ୍କଟ ପ୍ରଭୁଙ୍କର କଟାକ୍ଷମାନେ, ବିଦ୍ୱଜନମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ମୀବିଳାସମାନେ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଇତି ଅଳଂକାର ନିରୂପଣନାମ ଷଷ୍ଠଃ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦ

ଅଥ ଧ୍ୱନି

କାବ୍ୟ ଦୁଇପ୍ରକାର । ଧ୍ୱନି ଓ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ । ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବାଚ୍ୟାର୍ଥରୁ ଅଧିକ ଚମତ୍କାରୀ ହେଲେ, ଧ୍ୱନି ନାମକ ଉତ୍ତମକାବ୍ୟ ହୁଏ ।

ଏହି ଧ୍ୱନି ଦୁଇପ୍ରକାର; ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଓ ଅଭିଧାମୂଳ । ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟକୁ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ବୋଲାଯାଏ । [ଧ୍ୱନି] ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ହେବାରୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଅବିବକ୍ଷିତ (ଅନାଦୃତ) ହୁଏ ।

ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପର ବାଚ୍ୟକୁ ଅଭିଧାମୂଳ ବୋଲାଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗ-ପରହୋଇ ଆଦୃତହୁଏ । (ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶକରି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ) ।

ଯଥା, ପ୍ରଦୀପ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶକରି, ଘଟାଦି ପଦାର୍ଥକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ ।

ଅବିବକ୍ଷିତବାଚ୍ୟ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଧ୍ୱନି ଦୁଇପ୍ରକାର – ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତବାଚ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟ ।

ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତବାଚ୍ୟ – ଯହିଁରେ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଉପଯୋଗକୁ ନପାଇ ଆପଣାର ବିଶେଷ ରୂପ ଅର୍ଥାନ୍ତରରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତାକୁ ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ

ବାଚ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ । ଯଥା,

କଦଳୀ କଦଳୀ କରଭଃ କରଭଃ
କରିରାଜକରଃ କରିରାଜକରଃ ।
ଭୁବନ ତ୍ରିତୟେଽପି ବିରଚିଁ ତୁଳା
ମିଦମୂରୁଯୁଗଂ ନ ଚମୂରୁଦୃଶଃ । ୦ ।

ଅର୍ଥ – ଏହି ଚମୂରୁଦୃକ୍ ସ୍ତ୍ରୀର ଉରୁଯୁଗ, ଭୁବନତ୍ରୟରେ, କାହାରି ସହିତରେ ସାମ୍ୟକୁ ଧାରଣ କରୁ ନାହିଁ ।

ଯଦ୍ୟପି କଦଳୀ ସହିତରେ ତୁଳନାକୁ ଲଭିବ ବୋଲିବ ସେ ତ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜଡ଼ତା (ଶୀତଳତା) ବିଶିଷ୍ଟ; କରଭଃ* ବୋଲିବ ସେ ହ୍ରସ୍ୱ ପରିମାଣବିଶିଷ୍ଟ; କରିରାଜକର ବୋଲିବ ସେ ତ କର୍କଶତାଦିଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ।

ଅତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟ କଦଳ୍ୟାଦି ଶବ୍ଦ ପୁନରୁକ୍ତି ଭୟରୁ, ସାମାନ୍ୟ କଦଳୀରୂପ ବାଚ୍ୟାର୍ଥରେ ବାଧିତ ହୋଇ, ଜାଡ୍ୟାଦି ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ କଦଳୀ ରୂପାର୍ଥକୁ ବୋଧକଲା, ଜାଡ୍ୟାଦି ଗୁଣ ଏଠାରେ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ; ଏହିପରି କରିରାଜକର ପ୍ରଭୃତିରେ ଜାଣିବ ।

ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତବାଚ୍ୟ – ଯେ ସ୍ୱାର୍ଥକୁ ସର୍ବଥା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ପରିଣତ ହୁଏ ତାକୁ – ଯଥା,

ନିଶ୍ୱାସାନ୍ଧଇବାବର୍ଶ ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରମା ନ ପ୍ରକାଶତେ ।

ଅର୍ଥ – ନିଶ୍ୱାସ ଅନ୍ଧ ଦର୍ପଣ ପରି ଚନ୍ଦ୍ରମା ପ୍ରକାଶ ହେଉ ନାହାନ୍ତି ।

ଅତ୍ର ଅନ୍ଧଶବ୍ଦ, ନୟନହୀନ ରୂପାର୍ଥକୁ ନ ବୁଝାଇ ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା ଅପ୍ରକାଶାର୍ଥକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପର ବାଚ୍ୟ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଅସଂଲକ୍ଷକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଓ ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମ-ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ।

ଅସଂଲକ୍ଷ୍ୟକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ଜ୍ଞାତ ହେବାରୁ ତହିଁରେ କ୍ରମ* ଅବଶ୍ୟ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ଉତ୍ପଳଶତପତ୍ରର ଏକକାଳୀନ ଭେଦ ପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ ସଂଲକ୍ଷ ହୋଇ ନପାରେ । ଅତଏବ ରସଭାବାଦି ଏହାର କେବଳ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ବିବରଣ କରା ନଗଲା ।

ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ତିନି ପ୍ରକାର । ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଓ ଉଭୟଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ।

ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ଯଥା, ବସ୍ତୁରୂପ

---

* ମଣିବନ୍ଧାଦାକନିଷ୍ଠଂ କରସ୍ୟ କରଭୋବହିଃ ।

* ଏକ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧିଦ୍ୱାରା ଅପରାର୍ଥ ବୋଧନକୁ କ୍ରମ ବୋଲି ।

ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି, ଅଳଂକାରରୂପ ଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବଧ୍ୱନି ।

ବସ୍ତୁରୂପଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ — ଯଥା, ସ୍ୱୟଂଦୂତୀ ।

ହେ ପଥିକ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ଉନ୍ନତ ପୟୋଧର ହୋଇଅଛି, ଏବଂ ଗ୍ରାମ ପ୍ରସ୍ତରମୟ ହୋଇଅଛି; ଏଥିରେ ଆସ୍ତରଣବସ୍ତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ; ଏହା ଜାଣି ତୁମ୍ଭର ରହିବାକୁ ଇଚ୍ଛା ଥିଲେ ରହ ।

ଅତ୍ର ଉନ୍ନତ ପୟୋଧରାଦି, ଶବ୍ଦ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଉପଭୋଗ ରୂପ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅଳଂକାରରୂପଶବ୍ଦଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ — ଯଥା,

ଦୁର୍ଗାଳଂଘିତ ବିଗ୍ରହୋ ମନସିଜଂ ସମ୍ମିଳୟଂ ସ୍ତେଜସା
ପ୍ରୋଦ୍ଦ ଦ୍ରାଜକଲୋ ଗୃହୀତ ଗରିମା ବିଶ୍ୱଗ୍‌ବୃତୋ ଭୋଗିଭିଃ ।
ନକ୍ଷତ୍ରେଶ କୃତେ କ୍ଷଣୋ ଗିରି ଗୁରୌ ଗାଢ଼ାଂ ରୁଚିଂ ଧାରୟନ୍
ଗ୍ରାମାକ୍ରମ୍ୟ ବିଭୂତିଭୂଷିତ ତନୁ ରାଜତ୍ୟମା ବଲ୍ଲଭଃ ।। ୦ ।।

ଅର୍ଥ — ରାଜା ପକ୍ଷେ — ଦୁର୍ଗଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କର ରଣ ଅଳଂଘନୀୟ ହୋଇଅଛି; ତେଜ (ଶୋଭା) ଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପଜୟକାରୀ ଓ ପ୍ରକାଶମାନ ରାଜବିଭୂତି ଓ ପ୍ରାପ୍ତ ଗୌରବ, ଭୋଗିଜନ ବେଷ୍ଟିତ, କ୍ଷତ୍ରିୟ ତୁଚ୍ଛୀକରଣକାରୀ, ଗମ୍ଭୀରବାକ୍, ପୃଥିବ୍ୟାକ୍ରମଣଶାଳୀ ଓ ସମ୍ପତ୍ତିଯୁକ୍ତ ଉମାବଲ୍ଲଭରାଜା ।

ଈଶ୍ୱର ପକ୍ଷେ — ପାର୍ବତୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଶ୍ଳିଷ୍ଟଶରୀର; ତୃତୀୟ ନେତ୍ରତେଜଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପ ଦହନକାରୀ ଓ ପ୍ରକାଶମାନ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାଧାରୀ ଓ ପ୍ରାପ୍ତଗୌରବ ଓ ସର୍ପଭୂଷିତ, ଚନ୍ଦ୍ରନେତ୍ର, କୈଳାସକୃତାଭିଳାଷ, ବୃଷଭାରୂଢ଼ ଓ ଭସ୍ମଲିପ୍ତତନୁ । ପାର୍ବତୀପତି (ଉମାବଲ୍ଲଭ) ଏହି ପ୍ରକରଣରେ ଅଭିଧାଦ୍ୱାରା ଉମାନାମ୍ନୀ ମହାଦେବୀ, ତାଙ୍କର ବଲ୍ଲଭ ଭାନୁଦେବ ନୃପତି ରୂପ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ବ୍ୟଞ୍ଜନଦ୍ୱାରା ପାର୍ବତୀବଲ୍ଲଭ ରୂପ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାତ ହେଲା । ଏହି ଅର୍ଥ ସଙ୍ଗତହେବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ଈଶ୍ୱର ଓ ଉମାବଲ୍ଲଭ ରାଜାଙ୍କର ଉପମାନୋପମେୟଭାବ କଳ୍ପିତ ହୋଇ ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା; ଅର୍ଥାତ୍ ଉମାବଲ୍ଲଭ ରାଜା ଉମାବଲ୍ଲବଙ୍କ ପରି ।

ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଭେଦରେ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଦୁଇପ୍ରକାର — ଯଥା,

ବସ୍ତୁରୂପ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ, ଅଳଂକାରରୂପ ଅର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ । ଏ ଦୁହେଁ ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ଓ କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଓ କବିନିବଦ୍ଧ ଭେଦରେ ଛଅପ୍ରକାର ଯଥା,

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି । କବି ପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିପ୍ରୌଢ଼ୋକ୍ତି ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନି ।

ଏହି ଛଅମାନେ ପୁନଶ୍ଚ ବସ୍ତୁ ଅଳଂକାର ଦୁହିଁକୁ ବ୍ୟଞ୍ଜନଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ

କରାଇବାରୁ ବାରପ୍ରକାର ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନି । କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନି । କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାର ଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି । କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଙ୍କାରଧ୍ୱନି ।

କ୍ରମରେ ଉଦାହରଣ – ଯଥା,

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଦୃଷ୍ଟିଂ ହେ ପ୍ରତିବେଶିନି ! କ୍ଷଣମିହ। ପ୍ୟସ୍ମଦ୍‌ଗୃହେ ଦାସ୍ୟସି
ପ୍ରାୟେଣାସ୍ୟ ଶିଶୋଃ ପିତା ନ ବିରସାଃ କୌପୀରପଃ ପାସ୍ୟତି ।
ଏକାକୀ ନ୍ୟପିଯାମି ସତ୍ୱରମିତଃ ଶ୍ରୋତସ୍ତମାଳାକୁଳଂ
ନୀରନ୍ଧ୍ରା ସ୍ତନୁମାଲିଖନ୍ତୁ ଜରଠ ଚ୍ଛେଦାନଳଗ୍ରନ୍ଥୟଃ ।

ଅର୍ଥ – ହେ ପ୍ରତିବେଶିନି, (ପଡ଼ୋଶିନୀ) କ୍ଷଣମାତ୍ର ଆୟ ଗୃହରେ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇଥିବ, ଆମ୍ଭେ ଏକାକିନୀ ହୋଇ ଶୀଘ୍ର ଏଠାରୁ ତମାଳକୂଳ ସ୍ରୋତକୁ (ନଦୀକୁ) ଯାଉଅଛୁଁ; ସେଠାରେ କଠିନ ନଳ (ତୃଣବିଶେଷ) ଗ୍ରନ୍ଥିମାନେ ନୀରନ୍ଧ୍ର ହୋଇ ଅଛନ୍ତି, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭ ଦେହ ଖଣ୍ଡିତ ହେବ ପଛେ, ତଥାପି ଏହି ବାଳକର ପିତା ଅସ୍ୱାଦୁ କୂପଜଳ ପାନ ନକରୁଥିବା ହେତୁରୁ ଅବଶ୍ୟ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଯିବାକୁ ହେବ ।

ଅତ୍ର ''ଏକାକିନୀ ହୋଇ ନଦୀତୀର ଗମନ କରିବା'' ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ''ନଳ ଗ୍ରନ୍ଥି ହେତୁକ ଦେହ ବିଦାରଣ ହେବ'' ଏହି ଉକ୍ତିରେ ସ୍ତ୍ରୀର ଭାବୀ ପର ପୁରୁଷୋପଭୋଗ ଜନିତ ନଖ କ୍ଷତାଦି ଗୋପନ ରୂପ ବସ୍ତୁ, ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଦିଶି ମନ୍ଦାୟତେ ତେଜୋ ଦକ୍ଷିଣସ୍ୟାଂ ରବେ ରପି ।
ତସ୍ୟାମେବ ରଘୋଃ ପାଣ୍ଡ୍ୟାଃ ପ୍ରତାପଂ ନ ବିସେ ହିରେ ॥

ଅର୍ଥ – ଯେଉଁ ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ରବିଙ୍କର ତେଜ ମନ୍ଦ ହୁଏ, ସେହି ଦିଗରେ ରଘୁଙ୍କର ପ୍ରତାପକୁ ପାଣ୍ଡ୍ୟ ଦେଶସ୍ଥ ଜନମାନେ ସହି ନପାରିଲେ ।

ଅତ୍ର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ରବି ତେଜ ମନ୍ଦ ହେବା, ରଘୁ ପ୍ରତାପ ଅଧିକ ହେବା ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ରବିଙ୍କ ତେଜ ଅପେକ୍ଷା ରଘୁଙ୍କର ପ୍ରତାପ ଅଧିକ ଏପରି ବ୍ୟତିରେକାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଆପତନ୍ତଃ ମମୁଂଦୂରା ଦୂରୀକୃତ ପରାକ୍ରମଃ ।
ବଳୋଽବଲୋକୟାମାସ ମାତଙ୍ଗ ମିବ କେଶରୀ ॥

ଅର୍ଥ – ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ବଳଦେବ, ବେଣୁଦାରି ନାମକ ରାଜାଙ୍କୁ, କେଶରୀ, ହସ୍ତୀକୁ ଦେଖିଲା ପରି ଅବଲୋକନ କଲେ ।

ଅତ୍ର ହସ୍ତୀକି ସିଂହ ଦେଖିଲାପରି ଏହି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ଉପମାଳଂକାର ରୂପ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ବଳଦେବ କ୍ଷଣ ମାତ୍ରରେ ବେଣୁଦାରିଙ୍କର କ୍ଷୟ କରିବେ ଏହି ବସ୍ତୁ ଧ୍ୱନିତ ହେଲା ।

ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବି-ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଗାଢ଼କାନ୍ତ ଦଶନକ୍ଷତବ୍ୟଥା ସଙ୍କଟାଦରି ବଧୂଜନସ୍ୟ ଯଃ ।
ଓଷ୍ଠ ବିଦ୍ରୁମ ଦଳାନ୍ୟମୋଚୟନ୍ନିର୍ଦଶନ୍ ଯୁଧ୍ରୁଷା ନିଜାଧରଂ ॥

ଅର୍ଥ – ରାଜା ଯୁଦ୍ଧରେ ନିଜାଧରକୁ ଦଂଷ୍ଟକରି, ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ଓଷ୍ଠ ବିଦ୍ରୁମଦଳମାନଙ୍କୁ କାନ୍ତର ନିବିଡ଼ ଦନ୍ତକ୍ଷତ ବ୍ୟଥା ସଂକଟରୁ ମୁକ୍ତ କରାଇଲେ ।

ଅତ୍ର ନିଜାଧରକୁ ଦଂଷ୍ଟକରିବା; ଶତ୍ରୁ ସ୍ତ୍ରୀ ଅଧରକୁ, କାନ୍ତଦନ୍ତକ୍ଷତ ପୀଡ଼ାରୁ ମୁକ୍ତ କରାଇବା ଏପରି ସ୍ୱତଃସମ୍ଭବୀ ବିରୋଧାଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ଅଧର ନିର୍ଦଂଷ୍ଟ ହେଲା; ଶତ୍ରୁମାନେ ବ୍ୟାପାଦିତ ହେଲେ; ଏପରି ସମୁଚ୍ଚୟାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ସଜ୍ଜୟତି ସୁରଭି ମସୋନଭ ଆପଣୟତି ଯୁବତିଜନ ଲକ୍ଷସହାନ୍ ।
ଅଭିନବ ସହକାର ମୁଖାନ ନବ ପଲ୍ଲବ ପତ୍ର କାନନଙ୍ଗସ୍ୟଶରାନ୍ ।

ଅର୍ଥ – ଏହି ସୁରଭି ମାସ ଆକାଶକୁ ହଟ୍ଟ (ହାଟ) ପରି କରୁଅଛି ।

ଏବଂଚ ଯୁବତୀଜନ ହୃଦୟ ଭେଦନ ସମର୍ଥ ନବ ପଲ୍ଲବ ପତ୍ର (ପକ୍ଷ) ବନ୍ତ ଅଭିନବ ସହକାର ପ୍ରମୁଖ ଅନଙ୍ଗ ଶରମାନଙ୍କୁ ନିର୍ମାଣ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବସନ୍ତ ଶରନିର୍ମାଣକାରୀ କନ୍ଦର୍ପ ଧନ୍ୱୀ, ଯୁବତୀମାନେ ଲକ୍ଷ, ପୁଷ୍ପମାନେ ଶର, ଏହି କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ମଦନ ବିଜୃମ୍ଭଣ ରୂପ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ରଜନୀଷୁ ବିମଳ ଭାନୋଃ କରଜାଳେନ ପ୍ରକାଶିତଂ ବୀର !
ଧବଳୟତି ଭୁବନମଣ୍ଡଳ ମଖିଳଂ ତବ କୀର୍ତିସନ୍ତତିଃ ସତତଂ ।

ଅର୍ଥ – ହେ ବୀର ! ରଜନୀମାନଙ୍କରେ କେବଳ ନିର୍ମଳ ଚନ୍ଦ୍ର କିରଣ ସମୂହଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ଭୁବନ ମଣ୍ଡଳକୁ ଆପଣଙ୍କ କୀର୍ତିସନ୍ତତି ସର୍ବଦା ଧବଳିତ

କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ବାକ୍ୟାର୍ଥ କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତି ସିଦ୍ଧବସ୍ତୁ; ତଦ୍ଦ୍ୱାରା କୀର୍ତ୍ତି ସନ୍ତତି ଚନ୍ଦ୍ରକରରୁ ଅଧିକ ଏପରି ବ୍ୟତିରେକାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଦଶାନନ କିରୀଟେଭ୍ୟ ସ୍ତତ୍କ୍ଷଣଂ ରାକ୍ଷସ ଶ୍ରିୟଃ ।
ମଣିବ୍ୟାଜେନ ପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତାଃ ପୃଥିବ୍ୟାମଶ୍ରୁବିନ୍ଦବଃ ।

ଅର୍ଥ – ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜନ୍ମକାଳରେ ରାବଣଙ୍କ ମୌଳି-ସ୍ଥିତ କିରୀଟ ରତ୍ନମାନଙ୍କର ଯାହା ପତନ ହେଲା, ତାହା ବ୍ୟାଜ ମାତ୍ର; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ସେହିମାନେ କେବଳ ରାକ୍ଷସଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଅଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁସ୍ୱରୂପ ତତ୍କ୍ଷଣାତ୍ ପୃଥ୍ୱୀରେ ପଡ଼ିଲେ ।

ଅତ୍ର ରାବଣମୌଳି କିରୀଟରତ୍ନ ପତନ ବ୍ୟାଜରୂପ କବି ପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅପହ୍ନବାଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଭାବୀ ରାକ୍ଷସଶ୍ରୀବିନାଶ ରୂପ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି ହେଲା ।

କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଧମ୍ମିଲ୍ଲେ ନବମଲ୍ଲିକା ସମୁଦୟୋ ହସ୍ତେ ସିତାମ୍ବୋରୁହଂ
ହାରଃ କଣ୍ଠତଟେ ପୟୋଧରଯୁଗେ ଶ୍ରୀଖଣ୍ଡ ଲେପୋଘନଃ ।
ଏକୋଽପି ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଭୂମିତିଳକ ! ତ୍ୱତ୍କୀର୍ତ୍ତି ରାଶିର୍ଯଦୌ
ନାନାମଣ୍ଡନତାଂ ପୁରନ୍ଦରପୁରୀ ବାମଭ୍ରୁବାଂ ବିଗ୍ରହେ ॥ ୦ ॥

ଅର୍ଥ – ହେ ତ୍ରିକଳିଙ୍ଗ ଭୂମିତିଳକ ! ଆପଣଙ୍କର ଏକ କୀର୍ତ୍ତି ପୁରନ୍ଦରପୁର ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ବିଗ୍ରହରେ ନାନାପ୍ରକାର ମଣ୍ଡନତାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା; ଯଥା, ଧମ୍ମିଲ୍ଲ (କେଶପାଶ)ରେ ନବମଲ୍ଲିକାସମୂହ, ହସ୍ତରେ ଶ୍ୱେତପଦ୍ମ, କଣ୍ଠରେ ମୁକ୍ତାହାର, ପୟୋଧରଯୁଗରେ ସାନ୍ଦ୍ରଚନ୍ଦନ ଲୋପ ହେଲା ।

ଅତ୍ର କୀର୍ତ୍ତି ଧମ୍ମିଲ୍ଲରେ ନବମଲ୍ଲିକାସମୂହ ହେଲା; ଇତ୍ୟାଦି କବିପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ରୂପକାଳଂକାରଦ୍ୱାରା, ଆପଣ ଭୂଲୋକରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥ ଲୋକମାନଙ୍କର ଉପକାର କରୁଅଛ ଏପରି ବିଭାବନାଳଂକାର ବ୍ୟଞ୍ଜିତ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ଶିଖରିଣି କ୍ୱନୁନ୍ନାମ କିୟଚ୍ଚିରଂ
କିମଭିଧାନ ମସାବକ ରୋଉପଃ ।
ସୁମୁଖି ! ଯେନ ତବାଧରପାଟଳଂ
ଦଶତି ବିମ୍ବଫଳଂ ଶୁକଶାବକଃ ॥

ଅର୍ଥ – ହେ ସୁମୁଖି ! ଏହି ଶୁକଶାବକ, କେଉଁ ପର୍ବତରେ କେତେକାଳ ବିଳମ୍ବକରି କେଉଁ ତପସ୍ୟା କରିଥିଲା ଯଦ୍ଦ୍ୱାରା ତ୍ୱଦୀୟ ଅଧରବତ୍ ପାଟଳ ବିମ୍ବଫଳକୁ

ଚଞ୍ଚୁଦ୍ୱାରା ପୀଡ଼ିତ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ କୌଣସି କାମୀପୁରୁଷ ସମ୍ବନ୍ଧି ପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ତ୍ୱଦୀୟ ଅଧର ପୁଣ୍ୟାତିଶୟ ଲଭ୍ୟ, ଏହି ବସ୍ତୁ ପ୍ରତୀତ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ସୁଭଗେ କୋଟି ସଂଖ୍ୟତ୍ୱ ମୁପେତ୍ୟ ମଦନାଶୁଗୈଃ
ବସନ୍ତେ ପଞ୍ଚତା ତ୍ୟକ୍ତା ପଞ୍ଚତାସୀଦ୍‌ବିଯୋଗିନାଂ ।

ଅର୍ଥ – ହେ ସୁଭଗେ ! ବସନ୍ତରେ କନ୍ଦର୍ପ ଶରମାନେ, କୋଟି ସଂଖ୍ୟକ ହୋଇ ପଞ୍ଚତାକୁ (ପଞ୍ଚସଂଖ୍ୟାକୁ) ତ୍ୟାଗକରିବାରୁ ବିଯୋଗୀମାନଙ୍କର ପଞ୍ଚତା (ମରଣ) ହେଲା ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ, କାମଶରମାନଙ୍କର କୋଟିସଂଖ୍ୟକତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତି ହେତୁକ, ଅଖିଳ ବିଯୋଗିମରଣରୂପ ବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ଶରମାନଙ୍କରେ ଥିବା ପଞ୍ଚତା, ବିଯୋଗୀମାନଙ୍କଠାରେ ରହିଲା କି ? ଏପରି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂକାର ବ୍ୟଜ୍ୟମାନ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ମଲ୍ଲିକା ମୁକୁଳେ ଚଣ୍ଡି ! ଭାତି ଗୁଞ୍ଜନ୍ମଧୁବ୍ରତଃ ।
ପ୍ରୟାଣେ ପଞ୍ଚବାଣସ୍ୟ ଶଙ୍ଖ ମା ପୂରୟନ୍ନିବ ।

ଅର୍ଥ – ହେ ଚଣ୍ଡି [କୋପନେ] ମଲ୍ଲିକା ମୁକୁଳରେ ଏହି ମଧୁବ୍ରତ ଯାହା ଧ୍ୱନି କରୁଅଛି, ତାହା ପଞ୍ଚବାଣର ପ୍ରୟାଣ ସମୟରେ ଶଙ୍ଖ ବାଦନ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ''ଶଙ୍ଖବାଦନ କରୁଅଛି କି ?'' ଏହି ଉତ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷାଳଂକାରଦ୍ୱାରା କନ୍ଦର୍ପର ଉନ୍ମାଦକାଳ ପ୍ରାପ୍ତହେଲା, ମାନ କରିବାର ଉଚିତ ନୁହେଁ, ଏତାଦୃଶ ବସ୍ତୁ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କବିନିବଦ୍ଧ ଅଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି – ଯଥା,

ମହିଳା ସହସ୍ର ଭରିତେ ତବ ହୃଦୟେ ସୁଭଗ ! ସା ଅମାନ୍ତୀ ଅନୁଦିନ ମନନ୍ୟ କର୍ମା ତନ୍ୱପ୍ୟଙ୍ଗ ତନୂ କରୋତି ।

ଅର୍ଥ – ହେ ସୁଭଗ ! ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟ ସହସ୍ର ସଂଖ୍ୟକ ମହିଳାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ, ମୋ ସଖୀ ସ୍ଥାନ ନପାଇ ପ୍ରତିଦିନରେ ସର୍ବକର୍ମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆପଣା ତନୁକୁ କୃଶ କରୁଅଛି ।

ଅତ୍ର କବିନିବଦ୍ଧ ବକ୍ତୃ ପ୍ରୋଢ଼ୋକ୍ତିସିଦ୍ଧ ''ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟ ସହସ୍ର ମହିଳାଦ୍ୱାରା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ମୋ ସଖୀ ସ୍ଥାନ ନ ପାଇଲା'' ଏପରି କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗାଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ତନୁକୁ କୃଶ କଲା ଉତ୍ତାରୁ ମଧ୍ୟ ତୁମ୍ଭ ହୃଦୟରେ ନ ରହିଲା, ଏପରି ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଂକାର

ପ୍ରତ୍ୟାୟିତ ହେଲା ।

ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି ବାକ୍ୟମାତ୍ରରେ ଏକ – ଯଥା,

ହିମମୁକ୍ତଚନ୍ଦ୍ରରୁଚିରଃ ସପଦ୍ମକୋ ମଦୟନ୍ ଦ୍ୱିଜାନ୍ ଜନିତ ମୀନକେତନଃ ।
ଅଭବତ୍‌ପ୍ରସାଦିତ ସୁରୋ ମହୋତ୍ସବଃ ପ୍ରମଦାଜନସ୍ୟ ସଚିରାୟ ମାଧବଃ ॥

ଅର୍ଥ – ବିଷ୍ଣୁପକ୍ଷେ – ଆହ୍ଲାଦକତ୍ୱ ହେତୁରୁ, ହିମମୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରବତ୍ ରୁଚିର ଓ ପଦ୍ମହସ୍ତ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣାନନ୍ଦକାରୀ, କନ୍ଦର୍ପପିତା, ପ୍ରମୋଦିତ ଦେବବୃନ୍ଦ ଏତାଦୃଶ ବିଷ୍ଣୁପ୍ରମଦା [ଗୋପୀ] ଜନର ଆନନ୍ଦକର ହେଲେ । ବସନ୍ତ ପକ୍ଷେ – ହିମମୁକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରଦ୍ୱାରା ରୁଚିର ଜଳଯୁକ୍ତ, ପକ୍ଷି-ପ୍ରମୋଦଜନକ, କାମଉତ୍ପାଦକ, ଉତ୍ପାଦିକ ମାଧ୍ୱିକ, ଏତାଦୃଶ ବସନ୍ତ ପ୍ରମଦା ଜନର ଆନନ୍ଦକର ହେଲା ।

ଅତ୍ର ହିମମୁକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ବିଶେଷଣଗତ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଓ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ହେଲା ।

ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧ୍ୱନି ଅଠର ପ୍ରକାର । ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟ, ଅର୍ଥାନ୍ତର ସଂକ୍ରମିତ ବାଚ୍ୟ ଓ ଅତ୍ୟନ୍ତ ତିରସ୍କୃତ ବାଚ୍ୟ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ବିବକ୍ଷିତାନ୍ୟପରବାଚ୍ୟ ଏକ, ଏପରି ତିନି ପ୍ରକାର ।

ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ – ଶବ୍ଦ, ଅର୍ଥ, ଉଭୟ ଶକ୍ତି ଭେଦରେ ତିନି ପ୍ରକାର; ଏ ମଧ୍ୟରୁ ଅର୍ଥ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ବାର ପ୍ରକାର, ଏପରି ଅଠର ପ୍ରକାର ।

ଏପରି ଉଭୟ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ [ଶବ୍ଦାର୍ଥଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ] ଧ୍ୱନି କେବଳ ଏକ ରୂପରେ ବାକ୍ୟରେ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ସପ୍ତଦଶ ପଦରେ ବାକ୍ୟରେ ହୋଇ ଚଉତ୍ରିଂଶ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି । ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଅର୍ଥ ଶକ୍ତ୍ୟୁଦ୍ଭବ ଧ୍ୱନି ଏକ ହୁଏ ।

ସଂଲକ୍ଷକ୍ରମଧ୍ୱନି – ପଦାଂଶ, ବର୍ଣ୍ଣ, ରଚନା, ପ୍ରବନ୍ଧ ଭେଦରେ ଚାରିପ୍ରକାର । ପୁନଶ୍ଚ ଏହି ଚାରି ପ୍ରକାର ଅଭିଧାମୂଳା, ଲାକ୍ଷଣାମୂଳା ଭେଦରେ ଆଠ ପ୍ରକାର । ଏମାନେ ବସ୍ତୁଧ୍ୱନି ଓ ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି ଭେଦରେ ଷୋହଳ ପ୍ରକାର, ଏପରି ଏକପଞ୍ଚାଶତ୍ ଧ୍ୱନି ହେଲା ।

ଏହି ଧ୍ୱନିମାନେ ସଂକର ସଂସୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ଭେଦରେ ୫୩୫୫ ପ୍ରକାର ହୁଅନ୍ତି ।

ଏମାନେ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେବାରୁ, ଗ୍ରନ୍ଥବାହୁଲ୍ୟ ଭୟରୁ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆ ନଗଲା ।

ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ

ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟନହେଲେ ତାକୁ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ ।

ଏହାର ଆଠ ପ୍ରକାର ଭେଦ ଦେଖାଯାଏ – ଯଥା,

୧	ଇତରାଙ୍ଗ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୨.	କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ

୩.	ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୪.	ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୫.	ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୬.	ଅସ୍ଫୁଟ	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୭.	ଅଗୂଢ଼	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ
୮.	ଅସୁନ୍ଦର	ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ

ଇତରାଙ୍ଗ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ — ଯଥା,

ମାନୋନ୍ନତାଂ ପ୍ରଣୟିନୀ ମନୁନେତୁ କାମ
ସ୍ୱସୈନ୍ୟ ସାଗର ରବୋଦ୍‌ଗତ କର୍ଣ୍ଣତାପଃ ।
ହାହା କଥଂ ନୁଭବତୋ ରିପୁରାଜଧାନୀ
ପ୍ରାସାଦ ସନ୍ତତିଷୁ ତିଷ୍ଠତି କାମିଲୋକଃ ॥

ଅର୍ଥ — ମାନବତୀ ପ୍ରଣୟିନୀ ସ୍ତ୍ରୀର ଅନୁନୟ-ତତ୍ପର କାମୀ ଜନ, ତ୍ୱଦୀୟ ସୈନ୍ୟ-ସାଗର ଧ୍ୱନିଦ୍ୱାରା କର୍ଣ୍ଣତାପଯୁକ୍ତ ହୋଇ କିପରି ଆପଣଙ୍କ ରିପୁରାଜଧାନୀର ପ୍ରାସାଦ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି ଏହା ବଡ଼ ଦୁଃଖର ବିଷୟ ।

ଅତ୍ର ରାଜବର୍ଣ୍ଣନରେ ଯାହା କାମୀ ଜନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କରୁଣ ରସରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହେଲା ସେହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ, ରାଜା ବିଷୟ ରତି (ପ୍ରୀତି)ରେ ଅଙ୍ଗ ଭାବକୁ ଲଭିବାରୁ ଇତରାଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

କାକ୍ୱାକ୍ଷିପ୍ତ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ — ଯଥା, ସହଦେବ ପ୍ରତି ଭୀମ ବାକ୍ୟ

ମଥ୍ନାମି କୌରବ ଶତଂ ସମରେ ନ କୋପାତ୍
ଦୁଃଶାସନସ୍ୟ ରୁଧିରଂ ନ ପିବାମ୍ୟୁ ରସ୍ତଃ ।
ସଂଚୂର୍ଣ୍ଣୟାମି ଗଦୟା ନ ସୁଯୋଧନୋରୁ
ସନ୍ଧିଂ କରୋତୁ ଭବତାଂ ନୃପତିଃ ପଣେନ । ୦ ।

ଅର୍ଥ — ହେ ସହଦେବ, ମୁଁ ଯୁଦ୍ଧରେ କୌରବଶତକୁ ନ ମଞ୍ଚିବି ? ଦୁଃଶାସନର ରୁଧିର ଉରସ୍ଥଳରୁ ନ ପିଇବି ? ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ଉରୁକୁ ଗଦାଦ୍ୱାରା ଚୂର୍ଣ୍ଣିତ ନ କରିବି ? ଅବଶ୍ୟ ତ କରିବି; ଆପଣଙ୍କ ନୃପତି (ଯୁଧିଷ୍ଠିର) ପଞ୍ଚ ଗ୍ରାମ ନିମିତ୍ତ ସନ୍ଧି କରନ୍ତୁ ।

ଅତ୍ର ମଞ୍ଚନ କରିବି କେବଳ ଏହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ, ମଞ୍ଚନ ନ କରିବି କି ? ଏପରି ନିଷେଧ ସହିତରେ ରହିବାରୁ କାକୁଦ୍ୱାରା ଆକ୍ଷିପ୍ତ ହେଲା, ଅତଏବ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ବାଚ୍ୟସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ — ଯଥା,

ଦୀପୟନ୍ ରୋଦସୀ ରନ୍ଧ୍ର ମେଷଜ୍ୱଳିତ ସର୍ବତଃ ।
ପ୍ରତାପ ସ୍ତବ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ! ବୈରିବଂଶ ଦାବାନଳଃ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଆପଣଙ୍କ ପ୍ରତାପ ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବୀ ରନ୍ଧ୍ରକୁ ଦୀପିତ କରି ବୈରିବଂଶ (ବାଉଁଶ ଗଛ)କୁ ଦହନ କରିବା ବିଷୟରେ ଦାବାନଳ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ସର୍ବତ୍ର ଜ୍ୱଳୁଅଛି ।

ଅତ୍ର ଶତ୍ରୁକୁଳରେ ବେଣୁତ୍ୱାରୋପଣ ରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ପ୍ରତାପର ଦାବାନଳତ୍ୱା-ରୋପଣସିଦ୍ଧିର ଅଙ୍ଗ ହେଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତାପରେ ରୂପକଦ୍ୱାରା ଅନଳତ୍ୱାରୋପ ବାଚ୍ୟ ହେବାରୁ ଶୁଦ୍ଧ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟନ ହୋଇ ବାଚ୍ୟ ସିଦ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ ସ୍ୱରୂପ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ହରସ୍ତୁକିଞ୍ଚିତ୍ପରିବୃତ୍ତଧୈର୍ଯ୍ୟ
ଶ୍ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟାରମ୍ଭଇବାମ୍ବୁରାଶିଃ ।
ଉମାମୁଖେ ବିମ୍ବଫଳାଧରୌଷ୍ଠେ
ବ୍ୟାପାରୟାମାସ ବିଲୋଚନାନି ॥

ଅର୍ଥ—ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟରେ ସମୁଦ୍ର ପରି କିଞ୍ଚିତ୍ପରିବୃତ୍ତଧୈର୍ଯ୍ୟ ମହାଦେବ, ବିମ୍ବଫଳ ତୁଲ୍ୟ ଅଧର ଓଷ୍ଠ ଶୋଭା ଉମା ମୁଖରେ ନେତ୍ରପାତ କଲେ ।

ଅତ୍ର ଚୁମ୍ବନାଭିଳାଷରେ କି ମୁଖସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନାଭିଳାଷରେ ନେତ୍ରପାତ କଲେ, ଏହି ଉଭୟ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ସନ୍ଦେହ ହେବାରୁ ସନ୍ଦିଗ୍ଧପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା, ରାବଣପ୍ରତି ମନ୍ତ୍ରିବାକ୍ୟ

ବ୍ରାହ୍ମଣାତିକ୍ରମତ୍ୟାଗୋ ଭବତାମେବଭୂତୟେ
ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟଶ୍ଚ ବୋମିତ୍ର ମନ୍ୟଥାଦୁର୍ମନାୟତେ ।

ଅର୍ଥ—ହେ ଲଙ୍କେଶ, ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ଅବମାନନା ନକଲେ ଆପଣଙ୍କର ବଡ଼ମଙ୍ଗଳ ହେବ, ନୋଚେତ୍ ଆପଣଙ୍କ ମିତ୍ର ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟ ବିମନା ହେବେ ।

ଅତ୍ର ଜାମଦଗ୍ନ୍ୟ ପଦରୁ ସ୍ୱପିତୃପରାଭବ ହେତୁକ କ୍ଷତ୍ରିୟ କୁଳ କ୍ଷୟପରି ରକ୍ଷକୁଳକ୍ଷୟରୂପ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ଓ ବାକ୍ୟର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଏ ଦୁହିଙ୍କର ସମାନ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ (ବାକ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରେ ସେହି ଅର୍ଥ) ହେବାରୁ ତୁଲ୍ୟପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅସ୍ଫୁଟ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ—ଯଥା,

ସନ୍ଧୌସର୍ବସ୍ୱହରଣଂ ବିଗ୍ରହେ ପ୍ରାଣନିଗ୍ରହଂ ।

ଅନ୍ୟାପଦିନ ନୃପତୌ ନ ସନ୍ଧିର୍ନଚ ବିଗ୍ରହଃ ॥

ଅର୍ଥ–ଅନ୍ୟାପଦିନ ରାଜାଙ୍କଠାରେ ସନ୍ଧିକଲେ ସର୍ବସ୍ୱ ହରଣ କରିବେ, ବିରୋଧ କଲେ ପ୍ରାଣନିଗ୍ରହ କରିବେ; ଅତଏବ ଏହାଙ୍କଠାରେ ବିଗ୍ରହ କିବା ସନ୍ଧି ଉଭୟଥା ସମ୍ଭବେ ନାହିଁ ।

ଅତ୍ର ଅନ୍ୟାପଦିନ ନୃପତିଙ୍କଠାରେ ଦାନ ସାମାଦି ଉପାୟ ବ୍ୟତିରେକେ ଆଉ ଶାନ୍ତିର ଉପାୟ ନାହିଁ; ଏହି ଅର୍ଥ ଶୀଘ୍ର ବୋଧହେବା କଷ୍ଟ; ଅତଏବ ଅସ୍ଫୁଟ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେବାରୁ ଗୁଣୀଭୂତ ହେଲା ।

ଅଗୂଢ଼ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ–ଯଥା,

ଅନେକ ଲୋକଗୁରୁଣା ସତାଂ ଧର୍ମୋପଦର୍ଶିନା ।
ଅହଂ ବ୍ରତବତୀ ସ୍ତ୍ରୀର ମୁକ୍ତେନ କିମତଃ ପରଂ ॥

ଅର୍ଥ– ଆମ୍ଭେ ବ୍ରତବତୀ ସ୍ତ୍ରୀ, ଏହି ଶାକ୍ୟମୁନି ଲୋକଗୁରୁ ଓ ଧର୍ମୋପଦେଷ୍ଟା; ଏଥି ଉତ୍ତାରୁ ଆଉ କି କହିବୁଁ ।

ଅତ୍ର ଶାକ୍ୟ ମୁନିଙ୍କର ତୀର୍ଥବାସିନୀ ସ୍ତ୍ରୀର ବଳଦ୍ଭାରୋପଭୋଗ ପ୍ରକାଶ ହେବାରୁ ଅଗୂଢ଼ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହେଲା ।

ଅସୁନ୍ଦର ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ–ଯଥା,

ବାନୀର କୁଞ୍ଜୋଡ୍ଡୀନ ଶକୁନିକୋଳାହଳଂ ଶୃଣ୍ୱନ୍ତ୍ୟାଃ
ଗୃହକର୍ମ ବ୍ୟାପୃତାୟା ବଧ୍ୱାଃ ସୀଦନ୍ତି ଅଙ୍ଗାନି ॥

ଅର୍ଥ– ବେତସି କୁଞ୍ଜୋଡଡ଼ୀନ ଶକୁନି କୋଳାହଳ ଶ୍ରବଣ କରିବାରୁ ଗୃହକର୍ମାସକ୍ତ ସ୍ତ୍ରୀର ଅଙ୍ଗମାନେ ଶିଥିଳ ହେଲେ ।

ଅତ୍ର ସଙ୍କେତ ଦେଇଥିବା ପୁରୁଷ ଲତାଗୃହକୁ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲା, ଏହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟରୁ ଅଙ୍ଗମାନେ ଶିଥିଳ ହେଲେ, ଏପରି ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଚମତ୍କାରକୁ ସହୃଦୟଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟମାନେ ଜାଣି ନ ପାରନ୍ତି; ଅତଏବ ସାଧାରଣ ଅଗୋଚର ହେବାରୁ ଅସୁନ୍ଦର ହେଲା ।

ଏପର ଦୀପକ ଓ ତୁଲ୍ୟଯୋଗିତାଳଂକାର ମାନଙ୍କରେ ଯାହା ଉପମାଳଂକାର ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ହୁଏ ତାକୁ ମଧ୍ୟ ଗୁଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ଇତି ଧ୍ୱନି ନିରୂପଣନାମ ସପ୍ତମ ପରିଚ୍ଛେଦଃ ।

ସମାପ୍ତଶ୍ଚାୟ ମଳଂକାରବୋଧୋଦୟଃ ।

ବାମଣ୍ଡା ବିଜ୍ଞାପନ ।*

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ।

ସାହିତ୍ୟ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ, ସମ୍ୟକ୍‌ହିତ; ହିତ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ, ବୁଦ୍ଧି ବିଷଦ ହେବା ନିମିତ୍ତ ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନ; ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ, କେବଳ ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ଜାଣିବାର ନୁହେ; କିନ୍ତୁ ଯୋଗ୍ୟତା ଆକାଂକ୍ଷା, ଆସତ୍ତି ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ କିପରି ସୁଘଟିତ ହୋଇଛି ଓ ବାକ୍ୟଗତ ଶବ୍ଦମାନେ କିପରି ବାଚକ, ଲକ୍ଷ୍ୟକ, ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଅଭିଧା, ଲକ୍ଷଣା, ବ୍ୟଞ୍ଜନା କାହାକୁ ବୋଲି ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଅଭିଧାମୂଳ ହେଲେ କିପରି ହୁଏ, ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ହେଲେ କିପରି ହୁଏ ଏବଂ ଅର୍ଥରେ କେତେ ପ୍ରକାର ହୁଏ ଓ କେଉଁ ଶବ୍ଦ ଯୋଗରୁ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥ ହୁଏ ଓ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ କି ଅର୍ଥାତ୍ କେଉଁ ଶବ୍ଦର କେଉଁ ଅର୍ଥରେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ବାକ୍ୟଜନ୍ୟ କେତେ ପ୍ରକାର ଦୋଷ ଓ ଦୋଷମାନଙ୍କର କିପରି ନିରାଶ ହୁଏ ଓ କେଉଁ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାରରେ ବାକ୍ୟ ମଣ୍ଡିତ ହୁଏ ଓ କିପରି ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟସ୍ତ ହେବାରୁ ନାନାପ୍ରକାର ଅର୍ଥମାନେ ଧ୍ୱନିତ ହୁଅନ୍ତି ଓ କେଉଁ ରସରେ କିପରି ଅକ୍ଷର ବିନ୍ୟାସ ହୁଏ ଇତ୍ୟାଦି ନାନାପ୍ରକାର ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ଏପରିସ୍ଥଳେ କେବଳ ସାଧୁଭାଷା ଘଟିତ ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟନିର୍ମିତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସାହିତ୍ୟ ବୋଇଲେ ଏକଥାଟି ବାସ୍ତବିକ ସୁଧାଶ୍ରାବଣୀ ହେବ ବୋଲି ବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ବାକ୍ୟାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାୟ ଭଲ ହୁଏ, ଅତଏବ ଏହି ଅଳଙ୍କାର-ବୋଧୋଦୟ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ସାରାଂଶ ଉଦ୍ଧୃତ; ଏହା ଭାଷାଭିଳାଷୀ ସ୍କୁଲୀୟ ଛାତ୍ର-ମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟାର୍ଥଜ୍ଞାନର ସୋପାନ ବୋଇଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ; ବିଶେଷତଃ ଏହି ପୁସ୍ତକ ସଂସ୍କୃତାନଭିଜ୍ଞ ଉତ୍କଳୀୟ କବିମାନଙ୍କର ନିତାନ୍ତ ବାଞ୍ଛନୀୟ ହେବ ବୋଲି ଭରସା କରୁଁ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକରେ କେତେକ ଅକ୍ଷର ଛାପାକାରିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାପାଦିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ପାଠକମାନେ ମାର୍ଜ୍ଜନା କରିବେ ।

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦର ଜାଣିବା ନିମିତ୍ତ ଟ୦୵ ମାତ୍ର ମୂଲ୍ୟ କରିଦିଆ ଯାଇଅଛି ଯଦ୍ୟପି ସ୍କୁଲରେ ବ୍ୟବହାର ହେବ ତେବେ ଅର୍ଦ୍ଧେକ ମୂଲ୍ୟରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦିଆଯିବ ।

ଏହି ପୁସ୍ତକ କଟକ ପ୍ରିଣ୍ଟିଂକଂପାନି ଓ ଶ୍ରୀ ରାମପ୍ରସନ୍ନ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ କଟକ ଓ ଶ୍ରୀଧରଣୀ ଧର ମିଶ୍ର ସମ୍ବଲପୁରଙ୍କ ଦୋକାନରେ ପ୍ରାପ୍ତବ୍ୟ ।

ଶ୍ରୀଯୁତରାଜା । କି । ବାମଣ୍ଡା ।
କଟକ

[* ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା ୨୧/୨୬ ତା ୨୬-୬-୧୮୮୬ରିଖ ସଂଖ୍ୟାରୁ ଗୃହୀତ ।]

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ

ସ୍ଥାନାନ୍ତରେ ପ୍ରକାଶିତ ବାମଣ୍ଡା ବିଜ୍ଞାପନରେ ଏ ପୁସ୍ତକର ଆବଶ୍ୟକୀୟ ପରିଚୟ ପାଠକମାନେ ପାଇ ଅଛନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରଶଂସା ପତ୍ରମାନ ପାଠକରି ଏଥିର ଗୁଣାଗୁଣ ମଧ୍ୟ ବୁଝି ଅଛନ୍ତି । ଏ ପୁସ୍ତକ ମୁଦ୍ରିତ ହେବା ପୂର୍ବେ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ଜଏଣ୍ଟ ଏନସ୍ପେକ୍ଟର ବାବୁ ରାଧାନାଥ ରାୟଙ୍କୁ ଏହାର ପାଣ୍ଡୁଲିପି ଦେଖାଇଥିଲେ ଏବଂ ସେ ଯେଉଁ ଅନୁକୂଳ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ତାହା ମଧ୍ୟ ପୁସ୍ତକ ସଙ୍ଗେ ଛପା ହୋଇଅଛି । ସୁତରାଂ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡିକ ଭଲ ହୋଇଅଛି ବୋଲିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ଗଡଜାତ ରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ଜଣେ ବୁଦ୍ଧିମାନ ସୁସଭ୍ୟ ଏବଂ ଉନ୍ନତ ରାଜା ଅଟନ୍ତି । ବିଦ୍ୟାପ୍ରତି ଏହାଙ୍କର କେମନ୍ତ ଅନୁରାଗ ମୁକ୍ତିକୋପନିଷଦ୍ ପୁସ୍ତକ ଭାଷା ଅନୁବାଦ ସହିତ ପ୍ରକାଶ ଓ ବିନାମୂଲ୍ୟରେ ବିତରଣ ଏବଂ ସ୍ୱରାଜ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରିବାରୁ ସର୍ବସାଧାରଣ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଜାଣିଅଛନ୍ତି । ସମସ୍ତ ରାଜକାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ଦେଖି ଶୁଣି ନିର୍ବାହ କରିବା ଏବଂ ସ୍ୱରାଜ୍ୟର ଉନ୍ନତି ଚିନ୍ତାରେ ସର୍ବଦା ବ୍ୟସ୍ତ ଥାଇ ସେ ଦେଶୀୟଭାଷା ଶୁଦ୍ଧ ରୂପେ ଲେଖିବାର ଶିକ୍ଷାଦେବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ସାରକଥା ମାନ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିବାକୁ ଏବଂ ନାନାଭାଷା ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଉଦାହରଣମାନ ଲୋଡି ତହିଁରେ ସନ୍ନିବେଶ କରିବାକୁ ଅବସର ପାଇ ଅଛନ୍ତି ଏକଥା ଆଉରି ଅଧିକ ପ୍ରଶଂସାର ବିଷୟ ଅଟଇ ସାଧାରଣ ହିତକାର୍ଯ୍ୟରେ ନିତାନ୍ତ ଅନୁରାଗ ନଜନ୍ମିଲେ ରାଜଭୋଗରେ ପହୁଡୁଥିବା ଲୋକ ଏତାଦୃଶ ଶ୍ରମଶୀଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ଅଳଙ୍କାରର କେତେଗୁଡିଏ ମୂଳସୂତ୍ର ସର୍ବସାର ବ୍ୟାକରଣରେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ଉକ୍ତ ବିଷୟର ଖଣ୍ଡିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ହେବାରୁ ଏହାକୁ ଓଡିୟା ଭାଷାର ନୂତନ ଗ୍ରନ୍ଥ ବୋଲାଯାଇପାରେ । ଏଥିରେ ଅନେକ ଗୁଡିଏ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବିଷୟ ଶୁଦ୍ଧରୂପେ ବୁଝାଇ ଦିୟାଯାଇଅଛି ଏବଂ ଶିକ୍ଷାବିଭାଗର କର୍ତ୍ତୃପକ୍ଷମାନେ ଏହାର ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା ଅନୁଭବ କରି ନର୍ମାଲ ବିଦ୍ୟାଳୟର ପାଠ୍ୟପୁସ୍ତକର ତାଲିକାରେ ଏହାକୁ ସ୍ଥାନଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରଥମ ଉଦ୍ୟମରେ ଏପରି କଠିନ ପୁସ୍ତକ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ହେବ ଏପରି ଆଶା କରାଯାଇ ନପାରେ ତେଣୁ ପୁସ୍ତକର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କେତେ ଗୁଡିଏ ତ୍ରୁଟି ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଏକଏକ ସ୍ଥଳରେ ଏକ ଏକ ସଂଜ୍ଞାର ଯେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ହୋଇଅଛି ତହିଁର ଅର୍ଥ ସହଜରେ ବୁଝାଯାଉ ନାହିଁ ଓ ବୁଝାଇ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇନାହିଁ । ଯଥା 'ଅଭିଧାଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଜଣାଯାଏ ତାହାକୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବୋଲି' । କିନ୍ତୁ ଅଭିଧା

ଶକ୍ତି ବୁଝାଇବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇନାହିଁ। ଅନେକ ଉଦାହରଣରେ କେବଳ ସଂସ୍କୃତ ବାକ୍ୟ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଦିୟାଯାଇଅଛି। ଏ ପ୍ରଣାଳୀ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ବିବେଚନାରେ ଉତ୍ତମ ନୁହଇ। ଏଥିରୁ କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରିପାରନ୍ତି ଯେ ଭାଷାପ୍ରତି ସେ ସବୁ ଖଟଇ ନାହିଁ। ଅବଶ୍ୟ ଆମ୍ଭେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରୁଁ ଯେ ଉଦାହରଣମାନ ଖୋଜି ଆଣିମା ଅଳ୍ପ ସମୟ ସାପେକ୍ଷ ନୁହଇ ଏବଂ ଏଥିପାଇଁ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଶା କରୁଁ କି ରାଜା ମହୋଦୟ ଏହି ସମୟରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ରହି ଭବିଷ୍ୟତ ସଂସ୍କରଣରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ତ୍ରୁଟିମାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବେ।

[* ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା — ତା. ୧୦—୭—୧୮୮୬ ପୃ. ୨୨୧—୨୨୨ ରୁ ଗୃହୀତ।]

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ

(ସମାଲୋଚନା)

ଉକ୍ତ ପୁସ୍ତକ ଏବଂ ସେଥିର ପ୍ରକାଶକ ମହୋଦୟଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏଥିପୂର୍ବେ କେତେକ କଥା ବୋଲିଅଛୁଁ; କିନ୍ତୁ ସମୟାଭାବରୁ ପୁସ୍ତକର ଦୋଷଗୁଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ବୋଲି ପାରିନଥିଲୁଁ। ଆଜି ସଂକ୍ଷେପରେ କିଛି ବୋଲୁ ଅଛୁଁ —

ପ୍ରଶଂସିତ ପୁସ୍ତକ ଖଣ୍ଡିକ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଦେଶରେ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଥମ ଆଦର୍ଶ ହେଲା ବୋଲିବାକୁ ହେବ। ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଜଣେ ପଥିକ ଏବଂ ରସଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତି। ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯେଉଁ ଖଣ୍ଡିଏ ନୂତନ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଦାନ ଜଲେ ସେଥି ନିମନ୍ତେ ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ତାଙ୍କଠାରେ ଋଣୀ। ଏ ସ୍ଥଳେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଚାଟୁକାରିତା ଭୟରୁ ରକ୍ଷାପାଇବା ନିମନ୍ତେ ପଦ୍ମବନରେ ଶମ୍ଭୁକ ଖୋଜିଲାତୁଲ୍ୟ କିଛି କହିବୁଁ।

ମହାରାଜ, ଅନେକ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀର ଲକ୍ଷଗ୍ରନ୍ଥମାନ ବହୁ ପରିଶ୍ରମ ପୂର୍ବକ ଲକ୍ଷଣାକ୍ରାନ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି। କିନ୍ତୁ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର ଅବିକଳ ଅନୁବାଦ ହୋଇନାହିଁ, ପୁଣି ଅନେକସ୍ଥଳରେ ମୂଳର ସହିତ କିଛିମାତ୍ର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନାହିଁ। ପ୍ରଶଂସିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଳଙ୍କାରଜ୍ଞ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଲୋକଙ୍କର ଅତି ସହଜରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ। ଯେହେତୁ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କର ଭାଷା ଜଟିଳ ହୋଇଅଛି, ସେହି ଭାଷା ସରଳରୂପେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ବଡ ସୁନ୍ଦର ହୋଇଥାନ୍ତା।

ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଲକ୍ଷଣାର ଲକ୍ଷଣ ଲେଖିଅଛନ୍ତି; ''ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥର ବାଧହୋଇ ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନ୍ୟାର୍ଥ ଯେଉଁ ଆରୋପିତ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ରୂଢ଼ି ପ୍ରୟୋଜନରୁ ଜଣାଯାଏ ତାକୁ ଲକ୍ଷଣା କୁହାଯାଏ।'' ଆମ୍ଭେମାନେ ବୋଧକରୁଁ, ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏଥିରୁ ପ୍ରାୟ କିଛି ବୁଝିପାରିବେ ନାହିଁ। ଏହି ଲକ୍ଷଣାର ଲକ୍ଷଣ ଏହି ପ୍ରକାର ଲେଖିଥିଲେ ଭଲ-

ହୋଇଥାନ୍ତା । ଯଥା : ମୁଖ୍ୟାର୍ଥରେ ବାଧହେଲେ ଏବଂ ସେହି ମୁଖ୍ୟାର୍ଥରେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଲକ୍ଷାର୍ଥରେ ଥିଲେ ରୂଢ଼ି ବା ପ୍ରୟୋଜନ ହେତୁରୁ ଶବ୍ଦ, ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ବା ବ୍ୟାପାର ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ, ସେହି ଶକ୍ତିକୁ ଲକ୍ଷଣା କୁହନ୍ତି । ଯେହେତୁ ମୂଳରେ ଏହିପରି ଅଛି ଯଥା; ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ବାଧେ ତଦ୍‌ଯୋଗେ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଅପିଚ । ଉପମାଳଙ୍କାର ଲକ୍ଷଣ । ଉପମାନ, ଉପମେୟ ଦୁହିଁଙ୍କର ଯେଉଁଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଉତ୍ତମରୂପେ ଉଲ୍ଲସିତ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଉପମାଳଙ୍କାର ବୋଲି । ଏ ସ୍ଥଳେ କାହାର ସାଦୃଶ୍ୟ କାହାଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ବିନ୍ୟସ୍ତ ହେବା ଉଚିତଥିଲା । ଏ ସ୍ଥଳେ ଏହିରୂପ ଲେଖିଥିଲେ ଉଚିତ ହୋଇଥାନ୍ତା ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମେୟ ପଦ ଉପମାନ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ଉପମାନଗତ ଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ଉପମାଳଙ୍କାର ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତରେ ଏହି ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି । ଯଥା : ଚନ୍ଦ୍ର ତୁଲ୍ୟ ମୁଖ କହିଲେ ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ର ଭିନ୍ନତ୍ୱ ଥାଇ ଚନ୍ଦ୍ରଗତ ଆହ୍ଲାଦ-ଜନକତ୍ୱାଦି ସାଦୃଶ୍ୟ ମୁଖରେ ଥିବାରୁ ଉପମାଳଙ୍କାର ବୋଧହେଲା ।

ଅପିଚ । ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଦ୍ୟରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ, କାବ୍ୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନକଲେ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷ ଏପରି ଚତୁର୍ବର୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ । ଏସ୍ଥଳେ 'ଏପରି' ଏହି ପଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ଉଚିତ କି ? ''ଏପରି'' ପଦ ଏଠାକୁ କାହୁଁ ଅଇଲା ? ମୂଳରେ ଅଛି ଯଥା :

''ଚତୁର୍ବର୍ଗଫଳାବାପ୍ତିଃ ସୁଖାଦଳ୍ପଧିୟାମପି ।''

ଅପିଚ । ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇପ୍ରକାର— ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର । ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାସ; ପୁଣି ସେହି ଅନୁପ୍ରାସ ତିନିପ୍ରକାର— ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ଲାଟାନୁପ୍ରାସ, ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ । ଛେକାନୁପ୍ରାସର ଲକ୍ଷଣ ଏହି ଯେ, ଦୁଇଦୁଇ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ନିରନ୍ତର ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟବଧାନରହିତ ଆବୃତ୍ତି ଯେଉଁଠାରେ ହୁଏ, ସେହିଠାରେ ଛେକାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ । ଯଥା : ରାଜରାଜ ସମୈଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟଃ ଶାସ୍ତ୍ରଭାସୁର ଧୀରଧୀଃ ।

ରାଜ ରାଜଦ୍‌ଯଶା ରେଜେ ରାମୋବାଶରଥୀ ରଥୀ ।

ପ୍ରଶଂସିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖାଅଛି; ସସ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନ ସମୂହର ଏକ କିବା ଅନେକ-ବାର ସାମ୍ୟକୁ ଛେକାନୁପ୍ରାସ କୁହନ୍ତି । ଏହି ଲକ୍ଷଣର ଲକ୍ଷସ୍ଥଳ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ହୋଇ-ପାରେ । ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସର ଲକ୍ଷଣ ଏହି :

ଏକଦ୍ୱିତ୍ର୍ୟାଦି ବର୍ଣ୍ଣୀନାଂ ପୁନରୁକ୍ତିର୍ଭବେଦ୍ ଯଦି ।
ସଂଖ୍ୟାନିୟମ ମୁଲ୍ଲଂଘ୍ୟ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଈରୀତଃ ॥

ଏହିରୂପେ ନାନା ସ୍ଥଳରେ ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥର ସହିତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ନଥିଲେ ହେଁ ପ୍ରଶଂସିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖଣ୍ଡିକ ଯେ ଆଦରଣୀୟ ଓ ରସଜ୍ଞମାନଙ୍କର ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଅଛି, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବାମଣ୍ଡାଧିପତିଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହରୁ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଦ୍ୱାର ପ୍ରଥମେ ଉଦ୍‌ଘାଟିତ ହେଲା; ଏଣୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ମନର ସହିତ ତାହାଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ ଦେଉଅଛୁଁ ।

['ବାଲେଶ୍ୱର ସଂବାଦ ବାହିକା' (୧୯/୨୮) ତା-୫-୭-୧୮୮୬ ପୃ-୧୧୧]

।। ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ସମାଲୋଚନାର ଶ୍ରୀ-ବାମଣ୍ଡାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତି ସମାଲୋଚନା ଉପରେ ବାହିକାର ମତ ।।

ଗତ ୨୮ ସଂଖ୍ୟକ ବାହିକାରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟର ସମାଲୋଚନା କରିଥିଲୁଁ; ଏଥକୁ ଶ୍ରୀ-ବାମଣ୍ଡା ଗତ ୩୨ ସଂଖ୍ୟକ ସଂସ୍କାରକରେ ସେଥିର ସମାଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ପତ୍ରପ୍ରେରକ ମହାଶୟ, ଆମ୍ଭେମାନେ, ସାହିତ୍ୟ ରତ୍ନାକରକୁ ସାହିତ୍ୟ-ଦର୍ପଣ ବୋଲି ଜାଣି ଅଳଙ୍କାରବୋଧୋଦୟର ସମାଲୋଚନା କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଅଛନ୍ତି ଏବଂ କେତେ ଗୁଡିଏ ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତରଦେବା ନିମନ୍ତେ ଅନୁରୋଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଆମ୍ଭମାନଙ୍କ ବିବେଚନାରେ ସେଥିର ଉତ୍ତର ଦେଲେ ଫଳ କିସ ହେବ ? ଆମ୍ଭେମାନେ ବାମଣ୍ଡାଧିପତିଙ୍କ ଉକ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକୁ ବଡ ପସନ୍ଦ କରିଅଛୁଁ । ଭରସା କରୁଁ, ସେଥିରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦୋଷ ଏବଂ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଅଭାବ ଅଛି, ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ୨ୟ ସଂସ୍କରଣ ସମୟରେ ସେହି ସେହି ଦୋଷରୁ 'ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ'କୁ ରକ୍ଷା-କରିବେ ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଅଭାବ ପୂରଣ କରିବେ ।

['ବାଲେଶ୍ୱର ସଂବାଦ ବାହିକା'— (୧୯/୩୨) ତା-୧୨-୮-୧୮୮୬]

ଅଳଙ୍କାରବୋଧୋଦୟ ସମାଲୋଚନା (ଶିକ୍ଷାବନ୍ଧୁ) ୨/୬-୭, ଜୁନ୍,ଜୁଲାଇ,୧୮୮୬

ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଖଣ୍ଡି ପାଠକରି ଆମ୍ଭେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତ ହୋଇଅଛୁଁ । ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଓଡ଼ିୟା ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରିବା ସହଜ କଥା ନୁହେଁ । ରାଧାନାଥବାବୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା କହିଅଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ଆମ୍ଭ ମତର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଐକ୍ୟ ଅଛି । ଆହୁରି ଆନନ୍ଦର ବିଷୟ ଯେ ଏହି ଦୁରୂହ କାର୍ଯ୍ୟଟି ଜଣେ ନାନା ରାଜକାର୍ଯ୍ୟବ୍ୟାପୃତ ରାଜାଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଅଛି । ରାଜନ୍ୟବର୍ଗରେ ବାସୁଦେବାଭିଧେୟ ନରପତିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ସତ୍ ପରିଶ୍ରମ ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟର ଉଦାହରଣ ଅତି ବିରଳ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର, ଏ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ବିସ୍ତର ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ କବିତା ଏବଂ ବକ୍ତୃତା । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ କେବଳ କବିତା ମାତ୍ର । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ କବିତାର ଜନ୍ମଭୂମି ଗ୍ରୀସ୍ । ଏହି ଦେଶର ପ୍ରାକୃତିକ ଅବସ୍ଥା କବିତାର ଯେପରି ଅନୁକୂଳ ଥିଲା, ରାଜନୈତିକ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ବକ୍ତୃତାର ସେହିପରି ଅନୁକୂଳ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ୍‌ରେ ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ବକ୍ତୃତାର ଯଥେଷ୍ଟ ଆଦର ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ବାଗ୍ମିମାନେ ନିଜ ନିଜ ଦକ୍ଷତାନୁସାରେ ସାମାଜିକ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ରାଜତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାରୁ ବାଗ୍ମିତା ତାଦୃଶ ଉତ୍କର୍ଷ ଲାଭ କରିପାରିନାହିଁ । ସଂପ୍ରତି ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନତି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏ

ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ ବା ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ବକ୍ତୃତାର ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଉଅଛି । ପରନ୍ତୁ ଏହି ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ରାଜନୈତିକ ଉନ୍ନତିର ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ସହଚର । ପ୍ରଚଳିତ ରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଅଳଙ୍କାରଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିବାକୁ ହେଲେ କେବଳ କବିତାକୁ ଗ୍ରନ୍ଥର ବିଷୟୀଭୂତ ନ କରି କବିତା ଏବଂ ବକ୍ତୃତା, ଉଭୟର ଯଥାଯଥ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଆବଶ୍ୟକ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ସଙ୍ଗେ ତୁଳନା କରି ଦେଖିଲେ, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର-ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାରଗ୍ରନ୍ଥରେ କାବ୍ୟ-ମାନଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକନେଇ ସେଥିର ଦୋଷଗୁଣ, ଉତ୍କର୍ଷାପକର୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଚାର କରାଯାଇଅଛି । ମାତ୍ର ଖଣ୍ଡିଏ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ ବା ନାଟକର ବିଚାର କରି ସେଥିର ଦୋଷ ଗୁଣ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇନାହିଁ । ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ ବା ନାଟକର ଶରୀର ଗଠନ କିପରି, ତାହାର ଆଦ୍ୟ, ମଧ୍ୟ, ପ୍ରାନ୍ତ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ଅନୁପାତର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି କି ନାହିଁ; ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ମୂଳ ବିଷୟର ଉପଯୋଗୀ କି ନା, କାବ୍ୟର କେଉଁଅଂଶ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ, କେଉଁ ଅଂଶ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ; ନାୟକ-ନାୟିକାଙ୍କର ଚରିତ୍ରଗଠନ କିପରି; ସେମାନଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ସେହି ଚରିତ୍ରର ଅନୁରୂପ ଏବଂ ପରିପୋଷକ କି ନା, ଏହିରୀତିର ସମାଲୋଚନା ପ୍ରାୟ କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ରୀତିର ସମାଲୋଚନା ଅଧିକ ଥିବାରୁ ରୁଚିର ସଂସ୍କରଣ ବିଷୟରେ ତାହା ଅଧିକତର ଉପଯୋଗୀ ବୋଧ ହୁଏ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା ସମଷ୍ଟି ପ୍ରତି ଅଧିକତର ମନୋଯୋଗୀ, ପ୍ରାଚ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ସମଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା ବ୍ୟଷ୍ଟି ପ୍ରତି ଅଧିକତର ମନୋଯୋଗୀ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଭୟବିଧ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରର ଦୋଷଗୁଣ ତୁଳନା କରିବାର ସୁବିଧାସତ୍ତ୍ୱେ, ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ଉଚିତ ଯେ ଉଭୟର ତ୍ରୁଟି ପରିହାରପୂର୍ବକ ଭାରତୀୟ ଭାଷାଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେପରି ଉଭୟର ଉତ୍କର୍ଷ ସମବେତ ହୋଇପାରିବ, ସେଥି ପକ୍ଷରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହେବୁଁ ।

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟକୁ ଉଲ୍ଲିଖିତଲକ୍ଷଣାନୁସାରେ ବିଚାର କରିବାର ଅନୁଚିତ । ଏହା କେବଳ ଖଣ୍ଡିଏ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥର (ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣର) ଅନୁବାଦମାତ୍ର । ଉପରେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଯେଉଁ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଲୁଁ, ସେହି ଲକ୍ଷଣା-କ୍ରାନ୍ତ ପୁସ୍ତକ ରଚନା କରିବାର ସମୟ ବହୁ ଦୂରବର୍ତ୍ତୀ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର କଥା ଦୂରେ- ଥାଉ, ସମଧିକ ଉନ୍ନତ ଓ ମାର୍ଜିତ ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ସୁଦ୍ଧା ସେ ସମୟ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହର ବିଷୟ । ପ୍ରକୃତ ପକ୍ଷରେ ବଙ୍ଗଳାରେ ଏ ଶ୍ରେଣୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ଅବଧି ରଚିତହୋଇନାହିଁ । ବରଂ 'କାବ୍ୟନିର୍ଣ୍ଣୟ' ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ଅଳଙ୍କାରଗ୍ରନ୍ଥ ବଙ୍ଗଭାଷାରେ ରଚିତହୋଇଅଛି, ତାହା ଏହା (ଅ.ବୋ) ଅପେକ୍ଷା କୌଣସି ଅଂଶରେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନୁହେଁ ।

ରାଧାନାଥବାବୁ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ତ୍ରୁଟିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ସଂଶୋଧନ କରିବାର ଉଚିତ । ବାମଣ୍ଡାଧିପତି ମହାରାଜ ବାସୁଦେବ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥ ସଙ୍କଳନରେ ବିଶେଷ ଶ୍ରମ ଏବଂ ଅଧ୍ୟବସାୟର ପ୍ରମାଣ ଦେଇଅଛନ୍ତି ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର କିଛି ଅଧିକ ସମୟ ବ୍ୟୟକରି ଅଧିକତର ଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ପୁସ୍ତକର ଭାଷା ଆହୁରି ସହଜ ହୋଇଥାନ୍ତା ଏବଂ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକ ଆହୁରି ଉପଯୋଗୀ ହୋଇଥାନ୍ତା । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକ ସୁବିଚାର ସହିତ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇନାହିଁ ଏବଂ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଲୋକର ପଦ୍ୟାନୁବାଦ ମୂଳଶ୍ଲୋକର ଉପଯୁକ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ସେ ଯାହାହେଉ ସ୍ଥୂଳରେ ପୁସ୍ତକଖଣ୍ଡିକ ଆଶାତୀତ ବୋଲିବାକୁ ହେବ ।

ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ-ଶିକ୍ଷାର ବିଶେଷ ସାହାଯ୍ୟ ହେବାର ସମ୍ଭାବନା । ରୁଚିର ସଂସ୍କାର ଓଡ଼ିଶାରେ ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଅଛି । ଏ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କିଛି ନାହିଁ, ଏହା ଆମ୍ଭେ କହୁ ନାହୁଁ । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ଯାହା ଜନ-ସମାଜରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ସେଥିର ଅଧିକାଂଶ ଯେ ସୁରୁଚି-ସମ୍ଭୂତ ନୁହେଁ, ତାହା ବିନା ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର-ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ପାଠକମାନେ ସମୀଚୀନ ରୂପେ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ବ୍ୟାକରଣ ଏବଂ ଅଳଙ୍କାରଠାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟ ଯେମନ୍ତ ଅପରାଧୀ, ଏମନ୍ତ ଭାରତବର୍ଷର ଅନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶରେ ଅଛି କି ନାହିଁ, ସନ୍ଦେହର ସ୍ଥଳ ।

ମହାରାଜ ବାସୁଦେବଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥକାର-ସଂସାରରେ ଏହି ପ୍ରଥମ ପ୍ରବେଶ । ଏହି ନବରାଜ୍ୟକୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ତାହାଙ୍କୁ ହୃଦୟର ସହିତ ଅଭିନନ୍ଦନ କରୁଅଛୁ । ସଂସାରରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର କୀର୍ତ୍ତି ଅଛି, ସେଥିମଧ୍ୟରେ ଲିପିକୀର୍ତ୍ତି ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଅଧିକକାଳ ସ୍ଥାୟୀ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସହସ୍ର ରାଜା ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ କାଳଗର୍ଭରେ ତିରୋହିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ରାଜକବି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କର ନାମ ଅଦ୍ୟାପି ଦେଦୀପ୍ୟମାନ ଅଛି ଏବଂ ଯେତେଦିନ ଓଡ଼ିୟା ଭାଷାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିବ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କର କୀର୍ତ୍ତି ଲୋପ ହେବନାହିଁ । ମହାରାଜ ବାସୁଦେବ ସ୍ୱୟଂ ବିଦ୍ୱାନ, ସୁତରାଂ ଲିପିକୀର୍ତ୍ତିର ସାରବତ୍ତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବାକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍ଥ । ଏହି ହେତୁରୁ ଅଧିକାଂଶ ରାଜାଙ୍କ ପରି ସିଂହାସନସୁଲଭ ବିଳାସ-ସୁଖକୁ ଜୀବନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ନକରି ଲିପିକୀର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ ବିଷୟରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସେହି ଯତ୍ନର ପ୍ରଥମ ଫଳସ୍ୱରୂପ 'ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ'କୁ ସାଧାରଣଙ୍କଠାରେ ଉପହାର ଦେଇ ସାଧାରଣର ବିଚାର ପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏପରି ଗୌରବାନ୍ୱିତ ଦୃଶ୍ୟ ଦେଖି କେଉଁ ସହୃଦୟ ଲୋକର ମନ ଆନନ୍ଦରସରେ ଅଭିଷିକ୍ତ ନ ହେବ ? ଆମ୍ଭେମାନେ ସର୍ବାନ୍ତଃକରଣରେ ସର୍ବସିଦ୍ଧିଦାତାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଅଛୁଁ ସେ ବାସୁଦେବଙ୍କର ଏହି ସାଧୁବାସନା ଉପରେ ତାହାଙ୍କର ଅମୋଘ ଆଶୀର୍ବାଦ ବର୍ଷଣ କରନ୍ତୁ ଏବଂ ମହାରାଜାଙ୍କର ନିର୍ମଳଯଶଚନ୍ଦ୍ରର ଜ୍ୟୋସ୍ନାରେ ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳଭୂମି ଆଲୋକିତ ହେଉ ।